

THE LABORATORY OF RELIGIOUS STUDIES (RELIGLAB)

«Θρησκεία – Εκπαίδευση – Διαπολιτισμικότητα – Διεπιστημονικές
προσεγγίσεις»

Αμφιθέατρο της Ραλλείου Σχολής Θηλέων

23 ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 2023

Proceedings series 3 / Σειρά Πρακτικά 3

Editing / Επιμέλεια

Dr. Khader I. Alkhouri

Athens 2023 / Αθήνα 2023

ΣΥΝΕΡΓΑΖΟΜΕΝΟΙ ΦΟΡΕΙΣ

- Ιερά Μητρόπολη Πειραιώς
- Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
- Εργαστήριο Θρησκευολογίας ΕΚΠΑ
- 6ο ΠΕ.Κ.Ε.Σ. Αττικής

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

- Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Πειραιώς κος Σεραφείμ
- Αναστασόπουλος Διονύσιος, Δρ. Πολιτισμού και Επικοινωνίας, Διευθυντής Δ.Δ.Ε. Πειραιά
- Λεοντοπούλου Παρασκευή, Σ. Ε. Θεολόγων, 6ο ΠΕ.Κ.Ε.Σ. Αττικής
- Τσιτσιγκος Σπυρίδων, Καθηγητής Ψυχολογίας της Θρησκείας, Τμήμα Κοινωνικής Θεολογίας και
- Θρησκευολογίας ΕΚΠΑ, Διευθυντής εργαστηρίου Θρησκευολογίας ΕΚΠΑ
- Δεναξάς Νικόλαος, επ. Καθηγητής Κοινωνιολογίας της Θρησκείας, Τμήμα Κοινωνικής Θεολογίας και
- Θρησκευολογίας ΕΚΠΑ, μέλος εργαστηρίου Θρησκευολογίας ΕΚΠΑ
- Φουντουλάκης Γεώργιος, μέλος ΕΔΙΠ, Δρ. Φιλοσοφίας, υπ. Δρ. Ψυχολογίας της Θρησκείας, Τμήμα
- Κοινωνικής Θεολογίας και Θρησκευολογίας ΕΚΠΑ, μέλος εργαστηρίου Θρησκευολογίας ΕΚΠΑ

ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

- Αναστασόπουλος Διονύσιος, Δρ. Πολιτισμού και Επικοινωνίας, Διευθυντής Δ.Δ.Ε. Πειραιά
- Λαμπρινάκου Ελένη, MSc, Δ.Δ.Ε. Πειραιά
- Παπαδάκου Βασιλική, ΠΕ11, Δ.Δ.Ε. Πειραιά
- Ρόκα Γεωργία, ΠΕ05, Δ.Δ.Ε. Πειραιά
- Khader I. Alkhouri Δρ. Ψυχολογίας της Θρησκείας, Τμήμα Κοινωνικής Θεολογίας και Θρησκευολογίας ΕΚΠΑ, εξ. συνεργάτης εργαστηρίου Θρησκευολογίας ΕΚΠΑ

HELLENIC REPUBLIC
National and Kapodistrian
University of Athens

ReligLab®
Εργαστήριο Θρησκειολογίας
Εθνικ. και Καποδιστριακ. Πανεπιστήμιο Αθηνών

ΔΙΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ

με τίτλο

ΘΡΗΣΚΕΙΑ – ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ – ΔΙΑΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟΤΗΤΑ

Διεπιστημονικές προσεγγίσεις

23 Νοεμβρίου 2023

ΩΡΑ ΕΝΑΡΞΗΣ 09.30 π.μ.

Αμφιθέατρο Ραλλείου Σχολής Θηλέων
(Πειραιώς και Επονιτών 21, Πειραιάς)

Η εγγραφή στο Συνέδριο είναι δωρεάν. Όσοι/ες επιθυμούν να παρακολουθήσουν χρειάζεται να πραγματοποιήσουν εγγραφή ηλεκτρονικά, στον σύνδεσμο:

<https://forms.gle/FCe6tLvAhf4nQVgQ8>

Στους/στις συμμετέχοντες/ουσες θα δοθεί βεβαίωση παρακολούθησης

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

ΘΡΗΣΚΕΙΑ - ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ - ΔΙΑΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟΤΗΤΑ. ΔΙΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

9.30 – 10.30 Χαιρετισμοί

Σεβασμιώτατο Μητροπολίτη Πειραιώς, κ. Κ. Σεραφείμ
 Δρος. Δόμνας Μιχαηλίδου, Υφυπουργού Παιδείας,
 Θρησκευμάτων και Αθλητισμού
 Δρος. Δρος. Σπυρίδων Τσιτογκός, Καθηγητού Ψυχολογίας
 της Θρησκείας, Διευθυντού Εργαστηρίου Θρησκευολογίας
 ΕΚΠΑ
 Δρος. Διονυσίου Αναστασοπούλου, Διευθυντού ΔΙΔΕ Πειραιά

10.30 – 11.40 1η Συνεδρία
Θρησκεία, Κοινωνία και εκπαίδευση
 Πρόεδρος: Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Πειραιώς, κ.Κ. Σεραφείμ

10.30 – 10.45 Κωνσταντίνος Κωσταπούλος, Καθηγητής Κοινωνιολογίας του Χριστιανισμού, Θεολογική Σχολή ΑΠΘ, Διαπολιτισμικότητα και σύγχρονες προκλήσεις

10.45 – 11.00 Σωτήρης Λίβας, Καθηγητής Διεθνών Σχέσεων, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Η Θρησκεία ως ηθική θεραπευτική και ως μέσο άσκησης πολιτικής – κάποιες σκέψεις για τη Θρησκεία στην Εκπαίδευση

11.00 – 11.15 Στυλιανός Χαραλαμπίδης, Επίκουρος Καθηγητής Οικουμενικής Κίνησης – Διαρθωμένων σχέσεων, Η συνάντηση λαών και πολιτισμών κατά την Αγία και Μεγάλη Σύνοδο της Ορθόδοξης Εκκλησίας

11.15 – 11.30 Νικόλαος Αεναγιάς, Επίκουρος Καθηγητής Κοινωνιολογίας της Θρησκείας, Θεολογική Σχολή ΕΚΠΑ, Η Θεολογία ως κοινωνική επιστήμη, η σχέση της με την εκπαίδευση και ο διάλογος με την Κοινωνιολογία

11.30 – 11.40 Συζήτηση

14.00 – 15.10 4η Συνεδρία
Θρησκεία, Παιδεία και Ηθική
 Πρόεδρος: Σωτήρης Λίβας, Καθηγητής Διεθνών Σχέσεων, Ιόνιο Πανεπιστήμιο

14.00 – 14.15 Δρ. Αναστάσιος Μαρής, Μέλος ΕΔΙΠ ΑΕΑΑ, Η διαχρονική σημασία των Πατέρων και η σύγχρονη εκπαίδευση

14.15 – 14.30 Δρ. Δρ. Ιωάννης Λαδάς, Δρ. Φιλοσοφίας – Δρ. Θεολογίας, Εκπαίδευση και βιοηθική: Ο ρόλος της θρησκείας στην επίλυση των σύγχρονων βιοπροβλημάτων

14.30 – 14.45 Δρ. Ευθύμιος Κατσούλης, Δρ. Φιλοσοφίας, Ηθική και Πολιτισμός, Οι ιδεολογικές αναστάσεις στην κοινωνία ως προϊόν πολιτικής θεολογίας

14.45 – 15.00 Δρ. Δημήτριος Κοσιφάκης, Δρ. Πληροφορικής, Από το Σωματικό θένος στο Chat GPT, Ο σπλιτς φιλιτισμικών του Πλατωνικού λόγου

15.00 – 15.10 Συζήτηση

15.10 – 15.20 ΔΙΑΛΛΑΞΙΜΑ

11.40 – 12.50 2η Συνεδρία
Θρησκευτικότητα, πνευματικότητα και εκπαίδευση
 Πρόεδρος: Σπυρίδων Τσιτογκός, Καθηγητής Ψυχολογίας της Θρησκείας, Διευθυντής Εργαστηρίου Θρησκευολογίας, Θεολογική Σχολή ΕΚΠΑ

11.40 – 11.55 Ελεονώρα Παπαλεοντίου, Αν. Καθηγήτρια Αναπτυξιακής Ψυχολογίας, Ευρωπαϊκό Πανεπιστήμιο Κύπρου, Ο ρόλος των εκπαιδευτών στην ανάπτυξη της πνευματικότητας παιδιών και εφήβων κατά Μωαϊών

11.55 – 12.10 Ιωάννα Κομνηνού, Επίκουρη Καθηγήτρια Θεωρίας και πράξης Χριστιανικής Αγωγής, Θεολογική Σχολή ΕΚΠΑ, Οι πνευματικότητες της Νέας Εποχής και η σχολική Θρησκευτική Αγωγή στον 21ο αιώνα

12.10 – 12.25 Απόστολος Μιχαηλίδης, Επίκουρος Καθηγητής Ιουδαϊσμού, Θεολογική Σχολή ΕΚΠΑ, Το μήνυμα των Θρησκευτικών ως αναγκαιότητα και ως μέσον γνησίμιας με πολιτισμούς και θρησκείας

12.25 – 12.40 Δρ. Δημήτριος Αθανασίου, Μέλος ΕΔΙΠ, Θεολογική Σχολή ΕΚΠΑ, Η εραποστολική (δυναμή) και εκπαιδευτική (επιτη) δράση των δημοφώνων (ηθικιστική) Μουσουλμάνων λογίων στη νέα ψηφιακή πραγματικότητα των Μέσων κοινωνικής δικτύωσης (social media)

12.40 – 12.50 Συζήτηση

5η συνεδρία 15.20 – 16.30
Θρησκευτική – διαπολιτισμική εκπαίδευση και αγωγή
 Πρόεδρος: Ελεονώρα Παπαλεοντίου, Αν. Καθηγήτρια Αναπτυξιακής Ψυχολογίας, Ευρωπαϊκό Πανεπιστήμιο Κύπρου

15.20 – 15.35 Κωνσταντίνος Χ. Καραγκούνης, Αν. Καθηγητής ΑΕΑΑ, Δυνατότητες Συμβολής της Ελληνορθόδοξης Μουσικής Παράδοσης σε ένα σύγχρονο Ελληνικό Διαπολιτισμικό και Διαπολιτισμικό Εκπαιδευτικό Σύστημα

15.35 – 15.50 Δρ. Νικόλαος Ματθαίου, Δρ. Θεολογίας – Σχολικός Σύμβουλος Θεολόγων αυτ. Μακεδονίας, Η διδακτική της Βυζαντινής μουσικής στο σύγχρονο σχολείο (Γυμνάσιο, Λύκειο, ΕΠΑΕ), Μία εκπαιδευτική προσέγγιση μέσα από σχέδια εργασίας, πρωτότυπες δράσεις και μεθόδους διδασκαλίας

15.50 – 16.05 Δρ. Γεώργιος Φουντουλάκης, Μέλος ΕΔΙΠ, Θεολογική Σχολή ΕΚΠΑ, Η επιρροή της Θρησκείας στην σύγχρονη κοινωνία

16.05 – 16.20 πρ. Αντώνιος Α. Μπαφαλούκος, Μέλος Προκαταρκτικού του Πατριαρχείου Αλεξανδρείας, Δρ. Εραποστολικής, Η διαπολιτισμική και διαθρησκευτική συνεργασία στην εκπαίδευση στα πλαίσια της Ορθόδοξης Ιεραποστολής – Μια ανοιχτή πρόκληση και πρόκληση για τον καινούργιο εκπαιδευτικό κόσμο

16.20 – 16.30 Συζήτηση

12.50 – 14.00 3η Συνεδρία
Θρησκείες, τέχνες και πολιτισμός
 Πρόεδρος: Δρ. Διονυσίου Αναστασοπούλου, Διευθυντής ΔΙΔΕ Πειραιά

12.50 – 13.05 Μαρίνα Παππά, Επίκουρη Καθηγήτρια Θεωρίας της Δεσμευμένης, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Η θυσία των παιδιών: Θρησκεία, λογοτεχνία, ζωγραφική, γλυπτική

13.05 – 13.20 Δρ. Σπυρίδων Στεργίου, Μέλος ΕΔΙΠ, Θεολογική Σχολή ΕΚΠΑ, Ορθόδοξη αγωγή και τεχνητή νοημοσύνη

13.20 – 13.35 Δρ. Κερασεύνη Παπαλεξίου, Μέλος ΕΔΙΠ, Θεολογική Σχολή ΕΚΠΑ, Θρησκεία στον αρχαίο κόσμο

13.35 – 13.50 Δρ. Αγγελλιά Παπατόλου, Δρ. Κοινωνιολογίας της Ιεραποστολής, διδάσκων Θεολογικής Σχολής ΑΠΘ, Διαφορές διαπολιτισμικότητας και πολιτισμικότητας

13.50 – 14.00 Συζήτηση

16.30 – 17.40 6η συνεδρία
Θρησκεία, εκπαίδευση και σύγχρονος κόσμος
 Πρόεδρος: Ιωάννα Κομνηνού, Επ. Καθηγήτρια Θεωρίας και πράξης της Χριστιανικής Αγωγής, Θεολογική Σχολή ΕΚΠΑ

16.30 – 16.45 Δρ. Γεώργιος Τσακαλίκης, Μέλος ΕΔΙΠ Ελληνικό Μεσοεσιακό Πανεπιστήμιο, Από την ιαότητα των προτύπων στην εμφυλί βία των συντηρών

16.45 – 17.00 Δρ. Αθανάσιος Κολιοφούτης, Δρ. Θεολογίας – επ. συνεργάτης ΙΠΕ Εκκλησίας της Ελλάδος, Η συμβολή της θρησκευτικής εκπαίδευσης στην αντιμετώπιση δυσεπίλυτων κοινωνικών προβλημάτων. Το παράδειγμα της συνδρομής του ΜΤΘ στην αποδόμηση της σύγχρονης οπαδικής βίας

17.00 – 17.15 Δρ. Θεοφάνης Μαλκίδης, Δρ. Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών Πάντειο Πανεπιστήμιο, Θρησκεία και κοινωνία η περίπτωση της Ορθόδοξης Αυτοκεφάλου Εκκλησίας της Αλβανίας

17.15 – 17.30 Δρ. Χαράλαμπος Μηνάγουλος, Δρ. Νεότερης Ιστορίας ΕΚΠΑ, Η διεπιστημονική αξία του μνημειοτήτων των θρησκευτικών και το ελληνικό σχολείο

17.30 – 17.40 Συζήτηση

ΑΝΗΝ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

Επιστημονική Επιτροπή

Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Πειραιώς κ. Σεραφείμ

Δρ. Αναστασόπουλος Διονύσιος, Δρ. Πολιτισμού και
Επικοινωνίας, Διευθυντής Δ.Δ.Ε. Πειραιά

Δρ. Δρ. Τσιτσίκος Σπυρίδων, Καθηγητής Ψυχολογίας
της Θρησκείας, Θεολογική Σχολή ΕΚΠΑ, Διευθυντής
Εργαστηρίου Θρησκειολογίας ΕΚΠΑ

Λεοντοπούλου Παρασκευή, Σ.Ε. Θεολόγων, 6ο Π.Ε.
Κ.Ε.Σ. Αττικής

Δεναξάς Νικόλαος, Επίκουρος Καθηγητής
Κοινωνιολογίας της Θρησκείας, Τμήμα Κοινωνικής
Θεολογίας και Θρησκειολογίας ΕΚΠΑ

Δρ. Φουντουλακης Γεώργιος, μέλος ΕΔΙΠ, Δρ.
Φιλοσοφίας, υπ. Δρ. Ψυχολογίας της Θρησκείας,
Τμήμα Κοινωνικής Θεολογίας και Θρησκειολογίας
ΕΚΠΑ

Οργανωτική Επιτροπή

Δρ. Αναστασόπουλος Διονύσιος, Δρ. Πολιτισμού και
Επικοινωνίας, Διευθυντής Δ.Δ.Ε. Πειραιά

Λαμπρινάκου Ελένη, Μsc, Δ.Δ.Ε. Πειραιά

Παπαδάκου Βασιλική, ΠΕ11, Δ.Δ.Ε. Πειραιά

Ρόκα Γεωργία, ΠΕ05, Δ.Δ.Ε. Πειραιά

Khadef I. Alkhoufi, (εκλ.) Δρ. Ψυχολογίας της
Θρησκείας, Τμήμα Κοινωνικής Θεολογίας και
Θρησκειολογίας ΕΚΠΑ, εξ. συνεργάτης Εργαστηρίου
Θρησκειολογίας ΕΚΠΑ

Παρουσίαση - Συντονισμός

Λεοντοπούλου Παρασκευή, Σ.Ε. Θεολόγων, 6ο Π.Ε.
Κ.Ε.Σ. Αττικής

Απόστολος Μιχαηλίδης

Επίκουρος Καθηγητής/Τμήμα Κοινωνικής Θεολογίας και Θρησκευολογίας,
Ε.Κ.Π.Α.

Το μάθημα των Θρησκευτικών ως αναγκαιότητα και ως μέσον γνωριμίας με πολιτισμούς και θρησκείες

Περίληψη

Για λόγους ιστορικούς, παιδαγωγικούς, ηθικοπλαστικούς, πολιτισμικούς και νοηματοδότησης του βίου, το μάθημα των Θρησκευτικών αποτελεί εκπαιδευτική αναγκαιότητα. Πέραν τούτων δύναται να εξυπηρετεί ως μέσον γνωριμίας με πολιτισμούς και θρησκείες συμβάλλοντας -υπό το πρίσμα της Αλήθειας της Εκκλησίας- στην αποδοχή της ετερότητας, της αρμονικής συνύπαρξης και στην καταπολέμηση της μισαλλοδοξίας, του φανατισμού και του ρατσισμού. Για την ευόδωση αυτής της προσπάθειας απαιτείται έγκυρη πληροφόρηση από έγκριτους ερευνητικούς φορείς αλλά και η προσωπική συμβολή του κάθε εκπαιδευτικού.

Abstract

The course of Religious Education as a necessity and as a means of getting familiar with cultures and religions

Due to historical, pedagogical, moralistic, cultural and life meaning reasons, the Religious Education course is an educational necessity. In addition, it could serve as a means of getting familiar with cultures and religions, contributing-by right of the Truth of the Church- to the acceptance of otherness, the building of harmonious coexistence and the fight against intolerance, fanaticism and racism. For the success of this effort, valid information from reputable research organizations is required, as well as the personal contribution of every teacher.

1. Εισαγωγή

Ποτέ δεν έλειψαν δύσκολες περιόδους από την ιστορική πορεία της ανθρωπότητας, ποτέ δεν έλειψαν οι συγκρούσεις, οι πόλεμοι και οι κοινωνικές ανακατατάξεις. Πέραν τούτων, που υπήρχαν και υπάρχουν μέχρι σήμερα, η ανθρωπότητα, και ιδίως ο Δυτικός κόσμος, αντιμετωπίζει προκλήσεις και δυσχερείς καταστάσεις που ο ίδιος δημιούργησε. Στην εκκοσμίκευση και εξατομίκευση της νεωτερικότητας (modernism), στην αναζήτηση ευτυχίας μέσα από τη συσσώρευση και χρήση υλικών αγαθών, προστέθηκε η μετανεωτερικότητα (post-modernism) με την απαξίωση παραδοσιακών αξιών και τώρα πια, στις μέρες μας, προστέθηκε -κατ' ορισμένους μελετητές- και η μετά-μετανεωτερικότητα (post-post modernism) με την πλήρη αυτονόμηση του

ανθρώπου.¹ Μια αυτονόμηση που εκδηλώνεται ως άκρατος εγωισμός σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο, όπου ο καθένας πρεσβεύει την δική του αλήθεια, την δική του άποψη, προσπαθώντας να την επιβάλλει μη σεβόμενος πλέον αξίες, ελευθερίες και δικαιώματα που με κόπο και μαρτυρικούς αγώνες θεσπίστηκαν και κατοχυρώθηκαν. Αυτή πια την τάση την βλέπουμε να εκδηλώνεται και σε διακρατικό επίπεδο όπου διακηρύξεις και αποφάσεις διεθνών οργανισμών, που πρεσβεύουν τη διαφύλαξη της ειρήνης, τη διαφύλαξη των ατομικών και ανθρωπίνων δικαιωμάτων και πολιτικών ελευθεριών, επιδεικτικά αγνοούνται και καταπατώνται. Κυριαρχεί ο ασυγκράτητος εγωισμός και τάσεις επιβολής του ατομικού θελήματος, συχνά με καταπιεστικό και βίαιο τρόπο, μια τάση που εκδηλώνεται και σε μερίδα της νεολαίας, παράμετροι της οποίας είναι ο σεξισμός και ο κάθε λογής ρατσισμός.

2. Λόγοι που καθιστούν αναγκαία τη διδασκαλία του μαθήματος

Σε αυτή την περίπτωση θα μπορούσε να αναρωτηθεί κάποιος, εφόσον το Μάθημα των Θρησκευτικών διδάσκεται εδώ και δεκαετίες στην Πρωτοβάθμια και τη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση, μήπως αποτύχαμε; Η απάντηση είναι ένα μεγάλο «όχι». Το Μάθημα των Θρησκευτικών για λόγους που θα εκτεθούν αμέσως παρακάτω προσέφερε και συνεχίζει να προσφέρει στον προσανατολισμό του νεαρού ατόμου, παρά τις προκλήσεις που έχει να αντιμετωπίσει ο κάθε θεολόγος εκπαιδευτικός προερχόμενες από κάθε λογής προτάγματα τρόπου του βίου, τάσεις και ρεύματα του συρμού στα οποία είναι ευάλωτη η νεολαία. Οποιοι κι αν είναι οι προκλήσεις, ο θεολόγος εκπαιδευτικός καλείται να περιγράψει τον τρόπο βίου του Χριστού, που ακολούθησαν οι τόσοι άγιοι άνδρες και άγιες γυναίκες της Εκκλησίας. Τρόπος, που είναι δύσκολος και τραχύς σε σχέση με άλλους τρόπους βίου, που τους χαρακτηρίζει η ηδονοθηρία, η εφήμερη ευαρέσκεια και η ανέξοδη ματαιοδοξία. Ενάντια λοιπόν, στη χρησιμοθηρία και τη συμφεροντολογία, ο θεολόγος εκπαιδευτικός καλείται να δείξει τον δρόμο της αγάπης του Ευαγγελίου, της δικαιοσύνης για την οποία τόσο επέμεινε ο Κύριος, της προσφοράς σε όσους την έχουν ανάγκη, της συμφιλίωσης και της καταλλαγής.

Αλλά δεν είναι μόνο αυτοί οι λόγοι για τους οποίους το μάθημα των θρησκευτικών αποτελεί μία εκπαιδευτική αναγκαιότητα. Στην μετανεωτερική

¹ Για τη μετανεωτερικότητα και μετά-μετανεωτερικότητα, βλ. J.-Fr. Lyotard, *La Condition Post-moderne* (Paris: Les Éditions de Minuit, 1979). P. Anderson, *The Origins of Postmodernity* (London: Verso, 1998). S. Hicks, *Explaining Postmodernism* (Winsconsin: Scholarly Publishing, 2004). K. Roberts, "We are Witnessing the End of Postmodernism and the Beginning of Post-Postmodernism", *Patheos*, July 25, 2016. <https://www.patheos.com/blogs/unsystematictheology/2016/07/we-are-witnessing-the-end-of-postmodernism-and-the-beginning-of-post-postmodernism/> (Ημ. Ανάκτησης: 29 Οκτωβρίου 2023). A. Kirby, "The Death of Postmodernism and Beyond", *Philosophy Now: A Magazine of Ideas*, no. 58, November-December 2006. https://philosophynow.org/issues/58/The_Death_of_Postmodernism_And_Beyond (Ημ. Ανάκτησης: 29 Οκτωβρίου 2023). J. T. Nealon, *Post-Postmodernism or, The Cultural Logic of Just-in-Time Capitalism* (Stanford: Stanford University Press 2012). A. Michailidis, "The Hindu Concept of Human Nature and Condition in a Post-modern World", *ΘΕΟΛΟΓΙΑ* 91, 3 (2020): 161-184, 161-163, 176-177.

εποχή που χαρακτηρίζεται από τάσεις όχι μόνο αναθεώρησης της ιστορίας, ιστορικής άγνοιας αλλά και ηθελημένης ανιστορικότητας, έχουμε χρέος να βοηθήσουμε τους νέους να συνειδητοποιήσουν τον δισχιλιετή ιστορικό ρόλο της Εκκλησίας του Χριστού στον ελλαδικό γεωγραφικό χώρο. Να πληροφορηθούν ότι η Εκκλησία, πέραν των κακόβουλων σχολιασμών από διάφορους ερασιτέχνες ιστοριογραφούντες, διέσωσε ό,τι καλύτερο από τον παραπαίοντα αρχαίο κόσμο. Για παράδειγμα η διάσωση, η αντιγραφή και ο υπομνηματισμός έργων αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων.² Πλήθος, επίσης, είναι τα έθιμα, οι λατρευτικές συνήθειες και οι εκφράσεις τέχνης του αρχαίου κόσμου που προσέλαβαν χριστιανική νοηματοδότηση, όπως το αρχαίο γαμήλιο έθιμο των «καταχυσμάτων» και πως διασώζεται στον χριστιανικό γάμο.³ Η διάσωση αρχαιοελληνικών στοιχείων στην εκκλησιαστική ταφή όπως αυτό της «παγκαρπίας»⁴, η σχέση της εκκλησιαστικής υμνογραφίας με την αρχαιοελληνική μουσική⁵, η σχέση του αρχαίου θεατρικού δράματος με την τέλεση της Θείας Λειτουργίας⁶, και τόσα άλλα που αποδεικνύουν και την ιστορική πολιτισμική συνέχεια. Να πληροφορηθεί ο μαθητής για τον πολιτισμό της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας ή Ρωμανίας, του Βυζαντίου κατά το κοινώς λεγόμενο. Έναν πολιτισμό εμφορούμενο από τις αρχές του Ευαγγελίου, οι οποίες αντανακλώνται σε ένα κοινωνικό κράτος, μη φεουδαρχικό, εν αμφιβόλω θεοκρατικό, κατ' αντίθεση

² Ενδεικτικώς παραπέμπουμε, Σ. Β. Κουγέας, *Ὁ Καισαρείας Ἀρέθας καὶ τὸ ἔργον αὐτοῦ*, Ἀθήνα 1913. Ἀγ. Βασιλικοπούλου-Ἰωαννίδου, *Ἡ Ἀναγέννησις τῶν Γραμμάτων κατὰ τὸν Ἰβ' αἰῶνα εἰς τὸ Βυζάντιον καὶ ὁ Ὅμηρος* διδακτορική διατριβή, Ἀθήνα 1971-1972. E. Cullhed and S. D. Olson (eds.), *Eustathius of Thessalonica, Commentary on the Odyssey*, Vols. I-II (Leiden & Boston: Brill, 2022-2023). Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου «Ευστάθιος Θεσσαλονίκης», 26-28.2.2015, Θεσσαλονίκη 2015.

³ Δ. Γ. Δακουράς, *Συγκριτική Θρησκευολογία: Θέματα Θρησκευολογίας και Ιστορίας των Θρησκευμάτων*, τ. Γ' (Αθήνα: Έννοια, 2007), 83-84.

⁴ Στο ίδιο, 84-86.

⁵ Α. Αλυγιζάκης, *Θέματα εκκλησιαστικής μουσικής* (Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Π. Πουρναρά, 1978, 1995). Του ίδιου, «Επιβιώσεις της αρχαίας ελληνικής μουσικής στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή λειτουργική μουσική», *Μουσικοτροπίες*, τεύχ. 3-4 (1991): 32-38. Γ. Παπαδόπουλος, *Ιστορική επισκόπηση τῆς βυζαντινῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς ἀπὸ τῶν ἀποστολικῶν χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς (1-1900 μ.Χ.)* (Ἐν Ἀθήναις: Τύποις Πραξιτέλους, 1904. Επανέκδ. Κατερίνη: Εκδόσεις Τέρτιος, χ.χ.).

⁶ Ι. Βιβιλάκης, *Θεατρική ορολογία στους Πατέρες της Εκκλησίας: Συμβολή στη μελέτη της σχέσεως Εκκλησίας και θεάτρου*, διδακτορική διατριβή, (Αθήνα: Τμήμα Θεατρικών Σπουδών, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 1996). Του ίδιου, «Αρχαίο Ελληνικό Δράμα και Χριστιανική Λατρεία», στον τόμο: *Χριστιανική Λατρεία και Ειδωλολατρεία. Πρακτικά ΣΤ' Πανελληνίου Λειτουργικού Συμποσίου Στελεχών Ιερών Μητροπόλεων* (Αθήνα: Έκδοση της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος-Ειδική Συνοδική Επιτροπή της Λειτουργικής Αναγεννήσεως, 2005): 307-338. Του ίδιου, «Εκκλησία και Θέατρο στο Βυζάντιο», Ι. Βιβιλάκης (επιμ.), *Θρησκεία και Θέατρο στην Ελλάδα*, Σειρά: Θρησκευολογία -34, συντονιστής: Μ. Μπέγζος, (Αθήνα: Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, 2005), 85-114. Δ. Κ. Καλοκύρης, «Το αρχαιοελληνικό και το βυζαντινό θέατρο και η αρχαία λατρεία στη λειτουργική παράδοση της Ορθόδοξης Εκκλησίας», *Πρακτικά ΣΤ' Πανελληνίου Λειτουργικού Συμποσίου Στελεχών Ιερών Μητροπόλεων* (Αθήνα: Έκδοση της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος-Ειδική Συνοδική Επιτροπή της Λειτουργικής Αναγεννήσεως, 2005): 341-363.

νεώτερων δυτικοευρωπαϊκών-κυρίως- ιστοριογραφικών προτύπων⁷. Να συνεχίσει ακόμη να πληροφορείται ο μαθητής για τη συμμετοχή του μαρτυρικού κλήρου σε όλους τους εθνικοαπελευθερωτικούς αγώνες του Έθνους, παρά τα εξ αντιθέτου λεγόμενα κατά καιρούς.

Πέραν των ιστορικών λόγων που καθιστούν αναγκαίο το Μάθημα των Θρησκευτικών, συντρέχουν λόγοι παιδαγωγικοί και λόγοι νοηματοδότησης της ζωής, στους οποίους δεν χρειάζεται να αναφερθώ αναλυτικά, διότι όλοι σας τους γνωρίζετε μέσω των προγραμμάτων σπουδών. Η φράση «παιδαγωγία εν Χριστώ», νομίζω ότι τα καλύπτει όλα. Ο θεολόγος εκπαιδευτικός οφείλει να επιμένει στην κατά το δυνατόν εκπλήρωση αυτού του στόχου. Να δώσει στον νέο άνθρωπο να καταλάβει την αξία της μοναδικότητάς του ως δημιουργήματος του Θεού και όχι της απρόσωπης ύλης ως μοναδικού και ανεπανάληπτου προσώπου, αλλά και την αξία του κάθε συνανθρώπου, στο πρόσωπο του οποίου ο πιστός μπορεί να δει το πρόσωπο του Θεού. Να μάθει τι σημαίνει να είναι κανείς ορθόδοξος χριστιανός και πως αυτή του η επιλογή διαμορφώνει τη συμπεριφορά του, τη στάση του απέναντι στη ζωή, στους γύρω του, στην κοινωνία ευρύτερα. Να μάθει να συνυπάρχει αρμονικά με τον άλλο, ανεξαρτήτως θρησκευματος, φυλής και έθνους.

Το Μάθημα των Θρησκευτικών, λοιπόν, αποτελεί μία αναγκαιότητα γιατί αντιστρατεύεται και αποτελεί πρόσκομμα σε κάθε τάση μισαλλοδοξίας, φανατισμού, και άσκησης κυριαρχικότητας, συμβάλλοντας κατά αυτόν τον τρόπο στη διατήρηση των όποιων στοιχείων και διδαγμάτων, εξυπηρετούν στην ολοκλήρωση ενός ελεύθερου και δίκαιου ανθρώπου, χαράζοντας συνάμα τον δρόμο της ελπίδας για ένα καλύτερο μέλλον.

3. Το Μάθημα των Θρησκευτικών ως μέσον γνωριμίας με πολιτισμούς και θρησκείες

Πέραν τούτων, το Μάθημα των Θρησκευτικών αποτελεί και μέσον γνωριμίας με άλλους πολιτισμούς και θρησκείες. Αυτή η γνωριμία είναι αναγκαία και αναπόφευκτη, όχι μόνο λόγω του διαδικτύου και άλλων τεχνικών μέσων που διευκολύνουν τη γνωριμία με άλλους πολιτισμούς και θρησκείες, αλλά και λόγω της μαζικής μετανάστευσης λαών, είτε λόγω ανέχειας και αναζήτησης καλύτερου βιοπορισμού, είτε λόγω καταπίεσης από αυταρχικά καθεστώτα, είτε λόγω τοπικών συγκρούσεων και πολέμων. Εκτός αυτών ζούμε σε ένα κράτος το οποίο συνάπτει οικονομικές, γεωπολιτικές, ακόμη και αμυντικές συμφωνίες με άλλα κράτη, όπως η Αίγυπτος, η Ινδία, η Κίνα κ.τ.λ., στην επικράτεια των οποίων ακμάζουν διαφορετικοί πολιτισμοί και θρησκείες σε σχέση με το δικό μας. Οπότε καθίσταται αναγκαία για τον αυριανό Έλληνα

⁷ Ιω. Καραγιαννόπουλος, *Το Βυζαντινό Κράτος* (Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Βάνιας, 1996). Βλ. Ι. Φειδάς, *Βυζάντιο, Δ' έκδοση*, (Αθήναι 1991). Ε. Γλύκατζη-Αρβελέρ, *Η Πολιτική Ιδεολογία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, μτφρ. Τ. Δρακοπούλου (Αθήνα: Εκδόσεις Ψυχογιός, 1992).

πολίτη να κατέχει μία βασική -έστω- γνώση των αντίστοιχων πολιτισμών και θρησκειών.

Γνωρίζετε όλοι σας ότι υπάρχουν πολλοί αλλοδαποί και αλλόθρησκοι μαθητές στα ελληνικά σχολεία. Τα σχολεία υπάρχουν για να παιδαγωγούν και να ενώνουν τους ανθρώπους.⁸ Το έργο του θεολόγου εκπαιδευτικού σε αυτή την περίπτωση καθίσταται ακόμη πιο δύσκολο καθώς ελλοχεύει ο κίνδυνος από κακή ενημέρωση και εκτίμηση των πραγμάτων να απομακρύνει ή ακόμη και να πληγώσει τον μικρό μαθητή.⁹ Οπότε η ενημέρωση γύρω από άλλους πολιτισμούς και θρησκείες καθίσταται αναγκαία.¹⁰ Από που όμως θα δοθεί αυτή η ενημέρωση και πως μπορεί να είναι έγκυρη; Ευτύχημα αποτελεί το γεγονός ότι, εδώ και δεκαετίες στα Τμήματα των δύο Θεολογικών Σχολών της χώρας διδάσκονται θρησκευολογικά μαθήματα, που άπτονται της Ιστορίας των Θρησκειών, της Κοινωνιολογίας της Θρησκείας, της Φιλοσοφίας της Θρησκείας και της Ψυχολογίας της Θρησκείας. Αυτή η προσπάθεια έχει ενισχυθεί από το 2018 με τη διεύρυνση του Τμήματος Κοινωνικής Θεολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών σε Τμήμα Κοινωνικής Θεολογίας και Θρησκευολογίας, καθώς και με τη δημιουργία Εργαστηρίου Θρησκευολογίας από τον περασμένο Δεκέμβριο. Το Τμήμα Κοινωνικής Θεολογίας και Θρησκευολογίας, όπως και το Εργαστήριο Θρησκευολογίας, επιδιώκουν, και έχουν καταφέρει τη συνεργασία, με Πανεπιστήμια και Εργαστήρια της αλλοδαπής, ώστε να υπάρχει διαρκής και έγκυρη ενημέρωση γύρω από το παγκόσμιο ιστορικό και κοινωνικό γίνεσθαι. Διοργανώνουν διεπιστημονικά και διεθνή συνέδρια, ημερίδες και workshops (όπως αυτό του περασμένου Μαΐου με θέμα τον «Ξένο», από κοινού με το Τμήμα Παγκόσμιων Ανθρωπιστικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Simon Fraser του Καναδά), εκπαιδευτικές επισκέψεις σε ναούς άλλων θρησκειών και ταξίδια σε άλλες χώρες για την αποκόμιση γνώσεων από μέρους των φοιτητών. Επιπλέον, το Τμήμα Κοινωνικής Θεολογίας και Θρησκευολογίας, ενισχύει το διδακτικό του προσωπικό με ερευνητές που εκπόνησαν επιτόπια θρησκευολογική έρευνα σε χώρες της Ασίας και της Αφρικής. Καλεί δε συχνά έγκριτους επιστήμονες,

⁸ M. Koukounaras-Liagkis, "Religion and Religious Diversity within Education in a Social Pedagogical Context in Times of Crisis: Can Religious Education Contribute to Community Cohesion?", *International Journal of Social Pedagogy*, (Special issue: Social Pedagogy in Times of Crisis in Greece), 2015, 4(1): 7, 85-100. DOI: <https://doi.org/10.14324/111.444.ijsp.2015.v4.1.007>. A. Ziaka, "Interreligious Challenges and Engagements for Churches and Islam in Europe", *ORTODOKSIA* (October 2016): 86-116, 86-91.

⁹ Χρήσιμες κατευθύνσεις μπορεί να λάβει υπόψη του ο ενδιαφερόμενος από τον συλλογικό τόμο Α. Ζιάκα (επιμ.), *Διαπολιτισμική Θρησκευτική Εκπαίδευση και Ισλαμικές Σπουδές. Προκλήσεις και Προοπτικές σε Ελλάδα, Ευρώπη, ΗΠΑ* (Αθήνα: Εκδόσεις Μαΐστρος, 2016).

¹⁰ M. Koukounaras-Liagkis, "Religion in the Curriculum in the Post-Modern Era: Why Young People Should Know about Religion?", *International Journal for Cross-Disciplinary Subjects in Education (IJCDSE)*, Special Issue, Volume 3, Issue 1, 2013: 1373-1378.

πανεπιστημιακούς και μη, να παρουσιάσουν τα πορίσματα των ερευνών τους για περαιτέρω ενημέρωση των φοιτητών του.

Η ενημέρωση, όμως, που λαμβάνει ένας φοιτητής από τα πανεπιστημιακά Τμήματα δεν μπορεί να είναι οριστική καθώς τα θρησκευόμενα και οι πολιτισμοί αποτελούν ζωντανούς οργανισμούς που δεν παραμένουν στατικοί, καθώς μεταβάλλονται ανάλογα με τις ιστορικές μεταβολές και συνθήκες. Επί παραδείγματι, ο Ινδουισμός δεν είναι ο ίδιος και ο αυτός με τον Ινδουισμό προ διακοσίων ετών. Ήθη, έθιμα και λατρευτικές συνήθειες που υπήρχαν τότε, σήμερα δεν υφίστανται. Επίσης, ελάχιστα είναι τα ομοιογενή θρησκευόμενα. Στην πραγματικότητα υπάρχουν πολλοί Ινδουισμοί¹¹ και πολλοί Βουδισμοί¹², όπως υπάρχουν και διάφοροι κλάδοι του Ισλάμ. Πρέπει επίσης να έχουμε υπ' όψιν μας ότι οι πιστοί των ασιατικών θρησκευόμενων δεν αντιλαμβάνονται την έννοια της θρησκείας με τον τρόπο που τον αντιλαμβάνεται ο δυτικός άνθρωπος. Για τους ινδουιστές ολόκληρη η ζωή είναι θρησκεία: από τη σύλληψη του εμβρύου, τη γέννηση, το γάμο, έως το θάνατο. Κάθε δραστηριότητα και πτυχή της ζωής αποκτά θρησκευτικό περιεχόμενο, όπως η διατροφή, η συμπεριφορά, η συναναστροφή, η υγιεινή, η ανατροφή των παιδιών, οι τέχνες, ακόμη και η διασκέδαση.¹³ Αυτός είναι ο λόγος που δικαιολογεί τον χαρακτηρισμό του Ινδουισμού ως τρόπου ζωής ή πολιτισμού (culture¹⁴), ή μιας οικογένειας θρησκευτικών και πολιτισμικών παραδόσεων, που μπορεί να περιλαμβάνει μονοθεϊστές, ενοθεϊστές, μονιστές, πολυθεϊστές, πανθεϊστές, ακόμη και άθεους αρκεί αυτοί να τηρούν παραδοσιακές αξίες και κανόνες συμπεριφοράς βάσει της κάστας στην οποία ανήκουν¹⁵. Κάτι παρόμοιο ισχύει και για τους βουδιστές, όπου απουσιάζει από τις δοξασίες τους η αντίληψη περί δημιουργού θεού. Το ίδιο ισχύει και για τη θρησκεία του Τζαϊνισμού, όπου και σε αυτήν δεν συναντάται η εν λόγω αντίληψη¹⁶. Όσο για τους μουσουλμάνους, για τους περισσότερους από αυτούς, το

¹¹ Α. Μιχαηλίδης, *Ινδουισμός: Καταβολές-Ιστορική πορεία-Βασικές αντιλήψεις-Λατρεία* (Αθήνα: Ινστιτούτο του βιβλίου-Καρδαμίτσα, 2022), 37.

¹² Σ. Παπαλεξανδρόπουλος, *Ανατολικές Θρησκείες*, (Αθήνα: Gutenberg, 2016), 330-333. Του ίδιου, «Βουδισμός και ανθρώπινα δικαιώματα», *Πρακτικά Διεπιστημονικού Συνεδρίου «Θρησκείες & Ανθρώπινα Δικαιώματα»*, [13-16 Φεβρουαρίου 2019], (Αθήνα: Θεολογική Σχολή, Τμήμα Κοινωνικής Θεολογίας & Θρησκευσιολογίας, 2022): 215-221, 220. https://ia601500.us.archive.org/23/items/feb2019_20221002/ (Ημ. Ανάκτησης: 29 Οκτωβρίου 2023).

¹³ Ν. Παπαγεωργίου, *Ινδία, μύθος και πραγματικότητα* (Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Μέθεξις, 2006): 68-69.

¹⁴ Την άποψη αυτή διατύπωσε ξεκάθαρα ο Sarvepalli Radhakrishnan. Βλ. S. Radhakrishnan, *The Hindu View of Life*, (London: Goerge Allen & Unwin Ltd., 1927. Επανεκδ. *Unwin Paperbacks*, 1980. Ανατύπ., 1988).

¹⁵ Α. Μιχαηλίδης, *Ινδουισμός*, ό.π., 38-39. Πρβλ. J. Lipner, *Hindus: Their Religious Beliefs and Practices* (London and New York: Routledge, 1994), 7: “[...] a Hindu [...] may be polytheistic or monotheistic, monistic or pantheistic, even agnostic or atheistic, and still be a Hindu.”

¹⁶ Α. Μιχαηλίδης, «Τζαϊνισμός», λήμμα στο Μ. Μπέγζος (επιμ.), *Θρησκευσιολογικό Λεξικό*, Αθήνα: Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, 2000), 529-532, 531.

Ισλάμ θα έπρεπε να περιλαμβάνει τα πάντα: όχι μόνο την πίστη στο θεό, αλλά και την πολιτειακή¹⁷ και κοινωνική οργάνωση, την οικονομία, καθώς και την τήρηση του θρησκευτικού νόμου. Είπα «για τους περισσότερους», όχι όμως για όλους: το πρόσφατο παράδειγμα των εξεγέρσεων στο Ιράν, ως διαμαρτυρία για τη δολοφονία γυναίκας που δεν τήρησε τις ενδυματολογικές επιταγές του θρησκευτικού νόμου, μας προτρέπει να αποφεύγουμε τις γενικεύσεις. Επίσης, οι στατιστικές δείχνουν ότι οι περισσότεροι μουσουλμάνοι δεν αποδέχονται μια μονοδιάστατη ερμηνεία και εφαρμογή της σαρία (saḥīḥ a).¹⁸

Οπότε πέρα από την πληροφόρηση που αποκόμισε ο θεολόγος εκπαιδευτικός στα φοιτητικά του χρόνια, χρειάζεται και η προσωπική του προσπάθεια και συμβολή, με την καταφυγή σε έγκυρες επιστημονικές μελέτες και άρθρα που μπορεί να βρει ακόμη και στο διαδίκτυο, γραμμένα ωστόσο από έγκριτους επιστήμονες, που έχουν διεξαγάγει επιτόπια έρευνα για πολιτισμούς και θρησκείες που ερευνούν.

Εν κατακλείδι, το μάθημα το Θρησκευτικών ως προσανατολισμός ζωής, ταμείο γνώσεων του παρελθόντος, αλλά και μέσον γνωριμίας με λαούς, πολιτισμούς και θρησκείες, όχι μόνο είναι αναγκαίο, αλλά και δικαιούται να συμπεριλαμβάνεται στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα του σύγχρονου ελληνικού σχολείου.

4. Βιβλιογραφία

Αλυγιζάκης, Αντωνίος. *Θέματα εκκλησιαστικής μουσικής*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Π. Πουρναρά, 1978, επανέκδ., 1995.

Αλιγυζάκης, Αντώνιος. «Επιβιώσεις της αρχαίας ελληνικής μουσικής στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή λειτουργική μουσική», *Μουσικοτροπίες*, τεύχ. 3-4 (1991): 32-38.

Παπαδόπουλος, Γ. *Ιστορική έπισκόπησης τῆς βυζαντινῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς ἀπὸ τῶν ἀποστολικῶν χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς (1-1900 μ.Χ.)*. Ἐν Ἀθήναις: Τύποις Πραξιτέλους, 1904. Επανέκδ., Κατερίνη: Εκδόσεις Τέριος, χ.χ.

Anderson, P. *The Origins of Postmodernity*. London: Verso, 1998.

¹⁷ Α. Ζιάκα, «Η ενότητα θρησκείας και πολιτείας στο Ισλάμ», *Εκκλησιαστικός Φόρος, Επιστημονικόν Θεολογικόν Περιοδικόν Σύγγραμμα του Πατριαρχείου Αλεξανδρείας και πάσης Αφρικής*, τ. ΠΑ', (Αλεξάνδρεια 2010): 139-151.

¹⁸ Pew Research Center, "The World's Muslims: Religion, Politics and Society, Chapter 1: Beliefs about Saria", Report April 30, 2013. <https://www.pewresearch.org/religion/2013/04/30/the-worlds-muslims-religion-politics-society-beliefs-about-sharia/>, (Ημ. Ανάκτησης: 31 Οκτώβριος 2023).

- Βασιλικοπούλου-Ίωαννίδου, Άγ. *Η Άναγέννησις τῶν Γραμμάτων κατὰ τὸν Ἰβ' αἰῶνα εἰς τὸ Βυζάντιον καὶ ὁ Ὅμηρος*. Διδακτορικὴ Διατριβή, Ε.Κ.Π.Α., Ἀθήναι 1971- 1972.
- Βιβιλάκης, Ἰωσήφ. *Θεατρικὴ ορολογία στους Πατέρες της Εκκλησίας: Συμβολή στη μελέτη της σχέσεως Εκκλησίας και θεάτρου*. Διδακτορικὴ Διατριβή, Ε.Κ.Π.Α., 1996.
- Βιβιλάκης, Ἰωσήφ, «Αρχαῖο Ἑλληνικὸ Δρᾶμα και Χριστιανικὴ Λατρεία», στον τόμο: *Χριστιανικὴ Λατρεία και Ειδωλολατρεία. Πρακτικὰ ΣΤ' Πανελληνίου Λειτουργικοῦ Συμποσίου Στελεχῶν Ἱερῶν Μητροπόλεων*. Ἀθήνα: Ἐκδοση της Ἱεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ἑλλάδος-Ειδικὴ Συνοδικὴ Επιτροπὴ της Λειτουργικῆς Αναγεννήσεως, 2005: 307-338.
- Βιβιλάκης, Ἰωσήφ, «Εκκλησία και Θέατρο στο Βυζάντιο», Ἰωσήφ Βιβιλάκης (επιμ.), *Θρησκεία και Θέατρο στην Ελλάδα*, Σειρά: *Θρησκευολογία -34*, συντονιστής: Μάριος Μπέγζος, (Ἀθήνα: Εκδόσεις Ἑλληνικά Γράμματα, 2005): 85-114.
- Γλύκατζη-Αρβελέρ, Ελένη. *Η Πολιτικὴ Ἰδεολογία της Βυζαντινῆς Αυτοκρατορίας*. Μετάφραση: Τούλα Δρακοπούλου. Ἀθήνα: Εκδόσεις Ψυχογιός, 1992.
- Cullhed, Eric and Olson, S. Douglas (eds.), *Eustathius of Thessalonica, Commentary on the Odyssey*, Vols. I-II. Leiden & Boston: Brill, 2022-2023.
- Δακουράς, Διονύσιος Γ. *Συγκριτικὴ Θρησκευολογία: Θέματα Θρησκευολογίας και Ἱστορίας των Θρησκευμάτων*, τ. Γ'. Ἀθήνα: Ἐννοια, 2007.
- Ζιάκα, Ἀγγελικὴ. «Ἡ ἐνότητα θρησκείας και πολιτείας στο Ἰσλάμ», *Εκκλησιαστικὸς Φάρος, Ἐπιστημονικὸν Θεολογικὸν Περιοδικὸν Σύγγραμμα του Πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας και πάσης Ἀφρικῆς*, τ. ΠΑ', Ἀλεξάνδρεια 2010: 139-151.
- Ζιάκα, Ἀγγελικὴ (επιμ.). *Διαπολιτισμικὴ Θρησκευτικὴ Ἐκπαίδευση και Ἰσλαμικὲς Σπουδές. Προκλήσεις και Προοπτικὲς σε Ελλάδα, Ἑυρώπη, ΗΠΑ*. Ἀθήνα: Εκδόσεις Μαῖστρος, 2016.
- Ziaka, Angeliki. "Interreligious Challenges and Engagements for Churches and Islam in Europe". *ORTODOKSIA* (October 2016): 86-116.
- Hicks, Stephen. *Explaining Postmodernism*. Winsconsin: Scholarly Publishing, 2004.
- Καλοκύρης, Δ. Κ. «Το αρχαιοελληνικὸ και το βυζαντινὸ θέατρο και η αρχαία λατρεία στη λειτουργικὴ παράδοση της Ορθόδοξης Εκκλησίας», *Πρακτικὰ ΣΤ' Πανελληνίου Λειτουργικοῦ Συμποσίου Στελεχῶν Ἱερῶν Μητροπόλεων*. Ἀθήνα: Ἐκδοση της Ἱεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ἑλλάδος-Ειδικὴ Συνοδικὴ Επιτροπὴ της Λειτουργικῆς Αναγεννήσεως, 2005: 341-363.

- Καραγιαννόπουλος, Ιωάννης. *Το Βυζαντινό Κράτος*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Βάνιας, 1996.
- Kirby, Alan. "The Death of Postmodernism and Beyond", *Philosophy Now: A Magazine of Ideas*, no. 58, November-December 2006.
https://philosophynow.org/issues/58/The_Death_of_Postmodernism_And_Beyond (Ημ. Ανάκτησης: 29 Οκτωβρίου 2023).
- Κουγέας, Σ. Β. *Ο Καισαρείας Ἀρέθας καὶ τὸ ἔργον αὐτοῦ*, Αθήναι 1913.
- Koukounaras-Liagkis, Marios. "Religion and Religious Diversity within Education in a Social Pedagogical Context in Times of Crisis: Can Religious Education Contribute to Community Cohesion?", *International Journal of Social Pedagogy*, (Special issue: Social Pedagogy in Times of Crisis in Greece), 4(1) (2015): 85-100. DOI: <https://doi.org/10.14324/111.444.ijsp.2015.v4.1.007>.
- Koukounaras-Liagkis, Marios. "Religion in the Curriculum in the Post-Modern Era: Why Young People Should Know about Religion?", *International Journal for Cross-Disciplinary Subjects in Education (IJCDSE)*, Special Issue, Volume 3, Issue 1, 2013: 1373-1378.
- Lipner, Julius. *Hindus: Their Religious Beliefs and Practices* (London and New York: Routledge, 1994).
- Liotard, Jean-François. *La Condition Postmoderne*. Paris: Les Éditions de Minuit, 1979.
- Μιχαηλίδης, Απόστολος. *Ινδουισμός: Καταβολές-Ιστορική πορεία-Βασικές αντιλήψεις-Λατρεία*. Αθήνα: Ινστιτούτο του βιβλίου-Καρδαμίτσα, 2022.
- Μιχαηλίδης, Απόστολος. «Βουδισμός και ανθρώπινα δικαιώματα», *Πρακτικά Διεπιστημονικού Συνεδρίου «Θρησκείες & Ανθρώπινα Δικαιώματα», [13-16 Φεβρουαρίου 2019]*. Αθήνα: Θεολογική Σχολή, Τμήμα Κοινωνικής Θεολογίας & Θρησκευολογίας, 2022: 215-222.
https://ia601500.us.archive.org/23/items/feb2019_20221002/ (Ημ. Ανάκτησης: 29.10.2023).
- Μιχαηλίδης, Απόστολος. «Τζαϊνισμός», λήμμα στο Μάριος Μπέγζος (επιμ.), *Θρησκευολογικό Λεξικό*, Αθήνα: Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, 2000), 529- 532.
- Michailidis, Apostolos. "The Hindu Concept of Human Nature and Condition in a Postmodern World", *ΘΕΟΛΟΓΙΑ* 91, 3 (2020): 161-184.

- Nealon, Jeffrey T. *Post-Postmodernism or, The Cultural Logic of Just-in-Time Capitalism*. Stanford: Stanford University Press, 2012.
- Παπαγεωργίου, Νίκη. *Ινδία, μύθος και πραγματικότητα*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Μέθεξις, 2006.
- Παπαλεξανδρόπουλος, Σ. *Ανατολικές Θρησκείες*. Αθήνα: Gutenberg, 2016.
- Pew Research Center, “The World’s Muslims: Religion, Politics and Society, Chapter 1: Beliefs about Saria”, Report April 30, 2013, <https://www.pewresearch.org/religion/2013/04/30/the-worlds-muslims-religion-politics-society-beliefs-about-sharia/> (Ημ. Ανάκτησης: 31 Οκτωβρίου 2023)
- Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου «Ευστάθιος Θεσσαλονίκης», 26-28.2.2015, Θεσσαλονίκη: χ.έ., 2015.
- Radhkrishnan, S. *The Hindu View of Life*. London: Georg Allen & Unwin Ltd., 1927. Επανέκδ. Unwin Paperbacks, 1980. Ανατύπ. 1988.
- Roberts, Kyle. “We are Witnessing the End of Postmodernism and the Beginning of Post-Postmodernism”, *Philosophy Now: A Magazine of Ideas*, July 25, 2016, https://philosophynow.org/issues/58/The_Death_of_Postmodernism_And_Beyond (Ημ. Ανάκτησης: 29 Οκτωβρίου 2023).
- Φειδάς, Βλάσιος Ιω. *Βυζάντιο*. Δ' έκδοση, Αθήνα: χ.έ, 1991.

Ελεονώρα Παπαλεοντίου – Λουκά Δρ Ψυχολ και Υποψ. Δρ Θεολ.

ΕΠΚ / Ευρωπαϊκό Πανεπιστήμιο Κύπρου

ΕΚΠΑ / Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

**Ο Ρόλος των Εκπαιδευτικών στην Ανάπτυξη
της Πνευματικότητας Παιδιών και Εφήβων
κατά τον Abraham Maslow**

Περίληψη

Σύμφωνα με τον Maslow, έστω και αν οι άνθρωποι είναι 'φύσει καλοί', χρειάζονται ωστόσο, μια καλή κοινωνία μέσα στην οποία να αναπτυχθούν: Και «η κοινωνία είναι καλή, όταν προάγει την πλήρη ανάπτυξη των ανθρώπινων δυνατοτήτων, στον πληρέστερο βαθμό ανάπτυξης της ανθρώπινης φύσης» (1970a, σ. 7). Επιπλέον, ο Maslow τονίζει την ανάγκη να έχουμε ένα σύστημα αξιών που να κατευθύνει την αγωγή των παιδιών και των νέων. Οι επιλογές που πρέπει να κάνει ένα παιδί, ένας έφηβος ή ένας νέος άνθρωπος, γενικά, πρέπει να εστιάζουν στην έννοια της πνευματικότητας, και στην απάντηση υπαρξιακών ερωτημάτων. Ο Maslow τονίζει πως δεν πρέπει να παρέχεται στα παιδιά και στους νέους ανεξέλεγκτη ελευθερία. Χρειάζεται να μπαίνουν κάποια όρια και τα παιδιά να μάθουν να αντέχουν στην απογοήτευση, να προσπαθούν να δυναμώσουν τον χαρακτήρα τους και να αντιληφθούν πως κάποιες φορές η πραγματικότητα έρχεται σε αντίθεση με τις επιθυμίες μας. Είναι φανερό, λοιπόν, πως η υπερπροστατευτική αγωγή, μάλλον θα δημιουργήσει στα παιδιά / νέους με έλλειψη εμπιστοσύνης στον εαυτό τους και θα τα κάνει να νιώσουν άχρηστα (Maslow 1968, σ. 165). Επιπλέον, η υπερβολική ικανοποίηση των αναγκών που βρίσκονται στις χαμηλότερες βαθμίδες της 'Πυραμίδας των Αναγκών', φαινόμενο συχνό στη σημερινή, εύπορη κοινωνία, μπορεί να οδηγήσει το άτομο σε πλήξη, εγωισμό, αισθήματα 'ανωτερότητας', παραμονή σ' ένα χαμηλότερο επίπεδο ωριμότητας, καθώς και καταστροφή της φιλαδελφίας. Επιπλέον, η υπερβολική επιείκεια και η ανεκτικότητα δεν θα βοηθήσουν, το παιδί χρειάζεται σταθερότητα, διδασκαλία σεβασμού για τους γονείς, πειθαρχία, όρια (Maslow 1987, σ.71). Ο Maslow τονίζει πως η εκπαίδευση πρέπει να έχει τους σωστούς στόχους για να δώσει το καλύτερο δυνατό στα παιδιά. Στόχος μας δεν πρέπει να είναι οι μαθητές να πάρουν πολλές πληροφορίες στο μυαλό τους, αλλά να τους βοηθήσουμε να εξελιχθούν σε ανθρώπους ολοκληρωμένους που έχουν πετύχει την αυτοπραγμάτωσή τους και σε πολίτες που αγαπούν την ειρήνη. Δυστυχώς, και τα σχολεία, μερικές φορές, καταστρέφουν την έμφυτη τάση που έχουν τα νεαρά άτομα για μυστικές, εκστατικές και πνευματικές καταστάσεις, παρόλο που αυτές αποτελούν ένα φυσικό μέρος της ανθρώπινης πνευματικότητας και εμπειρίας (Maslow 1993, σ. 180). Αυτό που είναι πιο σημαντικό για τους εκπαιδευτικούς των παιδιών και των εφήβων είναι το καθήκον τους να

προωθήσουν την αυτοπραγμάτωση και να προσφέρουν τις πρώτες ύλες για την ικανοποίηση των βασικών αναγκών τους.

Abstract

The role of teachers in the development of children's and adolescents' spirituality according to Maslow

According Maslow, even if people are 'naturally good', they nevertheless, need a good society in which to develop; that is, a society which promotes the full development of human potential to the fullest extent of the development of human nature' (1970, p. 7). Furthermore, Maslow stresses the need to have a value system to guide the education of youth. The choices that a young person should make, in general, should focus on the concept of spirituality, and on answering existential questions. Maslow suggests that children and adolescents should not be given unlimited freedom. That means that some limits need to be set, and children need to learn to withstand frustration, to try to strengthen their character, and to realize that sometimes reality contradicts our desires. It is clear, therefore, that overprotective treatment is likely to create children/young people with a lack of confidence in themselves and make them feel worthless (Maslow 1968, p. 165). Furthermore, over-gratification of needs found in the lower rungs of the 'Pyramid of Needs', a phenomenon common in today's affluent society, can lead the individual to boredom, selfishness, feelings of 'superiority', remaining at a lower level of maturity, and destruction of friendship. Furthermore, excessive indulgence and tolerance will not help, since the child needs stability, teaching respect..., discipline, boundaries (Maslow 1987, p. 71). What is most important for teachers is their duty to promote self-actualization and provide the raw materials for meeting their basic needs. The developing person will spontaneously absorb these 'raw materials' for their unique personal development. In this way, children and adolescents who are on their way to fulfilment and self-actualization' will contribute to a healthier society because these children 'have lived a life of love, have been loved and are loved. That is, they are now, people capable of loving and being

1. Εισαγωγή

Σε μια εποχή που η φιλοσοφία των Αναλυτικών Προγραμμάτων, καθώς και οι εκπαιδευτικοί, οι γονείς και οι εμπλεκόμενοι στο σχεδιασμό της αγωγής και της πολιτικής στην Εκπαίδευση, τονίζουν πως « η μάθηση θα πρέπει να στοχεύει στην ολόπλευρη ανάπτυξη των παιδιών», το να περιθωριοποιούνται θεληματικά ή αθέλητα κάποιοι τομείς μελέτης και επιστημονικής έρευνας στην ανάπτυξη του ανθρώπου, αδικεί πρωτίστως τα παιδιά και τους νέους μας και τους

στερεί το δικαίωμα αναγνώρισης, ενθάρρυνσης, καλλιέργειας και αξιοποίησης του όλου δυναμικού τους, συμπεριλαμβανομένης και της πνευματικότητάς τους.

Η συμβολή του Αμερικανού ψυχολόγου Abraham Maslow και στον τομέα της Αναπτυξιακής και Εκπαιδευτικής Ψυχολογίας, αποτελεί ουσιαστική παρακαταθήκη, η οποία, αν αξιοποιηθεί σωστά έχει να προσφέρει πολλά στην ορθή και ολόπλευρη (και σίγουρα όχι πολωτική και μεμονωμένη) ανάπτυξη και αγωγή των παιδιών, των εφήβων (Papaleontiou- Louca 2021a, 2023).

2. Η θέση του Maslow για τη Θρησκεία

Αρχικά ο Maslow (1964b) υποστήριζε ότι όλες οι θρησκείες είναι στην ουσία οι ίδιες (συγκρητισμός) και πως οι φαινομενικές διαφορές μπορούν να αγνοηθούν - μια θέση που είναι αμφισβητήσιμη από τη σκοπιά των σύγχρονων θρησκευολογικών επιστημών (Nelson, 2009).

Από την άλλη, ωστόσο, ομολογεί (Maslow, 1962b) πως η απουσία ενός πλαισίου αξιών, μιας φιλοσοφίας ζωής ή μιας θρησκείας, μιας πίστης, είναι παθογόνος κατάσταση (Maslow, 1968, σ. 169).

Χωρίς ένα αξιακό πλαίσιο αναφοράς, όχι μόνο δεν είναι δυνατή οποιαδήποτε ψυχολογική θεραπεία, αλλά και δεν μπορεί να ζήσει ένα ανθρώπινο πρόσωπο: πρόκειται για ζωτική ανάγκη, όπως είναι το φως του ήλιου, το ασβέστιο και η αγάπη (Maslow, 1962a).

Με αυτό το σκεπτικό, η όλη προσέγγιση του Maslow στην πνευματικότητα είναι ολιστική, δίνοντας έμφαση στην ολοκλήρωση του σώματος, του νου και του πνεύματος.

Πίστευε ότι η αληθινή αυτοπραγμάτωση και η αυθυπέρβαση συνεπάγονται την ανάπτυξη όλων των πτυχών του ατόμου, συμπεριλαμβανομένης και της πνευματικής του διάστασης.

Δυστυχώς, οι γονείς ή / και τα σχολεία, μερικές φορές, καταστρέφουν την έμφυτη τάση που έχουν τα νεαρά άτομα για μυστικές, εκστατικές και πνευματικές καταστάσεις, παρόλο που αυτές αποτελούν ένα φυσικό μέρος της ανθρώπινης πνευματικότητας και εμπειρίας (Maslow, 1993, σ. 180;).

3. Ολόπλευρη Ανάπτυξη του Αναπτυσσόμενου Ανθρώπου

Στην προσπάθεια να βοηθήσουμε την ολοκλήρωση και ολόπλευρη ανάπτυξη του αναπτυσσόμενου ανθρώπου, πρέπει να λάβουμε υπόψη μας όλες τις πτυχές ανάπτυξης:

Σωματική, Γνωστική, Συναισθηματική, Κοινωνική, Ηθική, αλλά και Πνευματική.

Αξίζει να σημειωθεί εδώ, πώς ο Maslow εννοεί την ολοκλήρωση του Ανθρώπου, ανατρέχοντας τόσο στην αρχική, όσο και την αναθεωρημένη 'Πυραμίδα των Αναγκών':

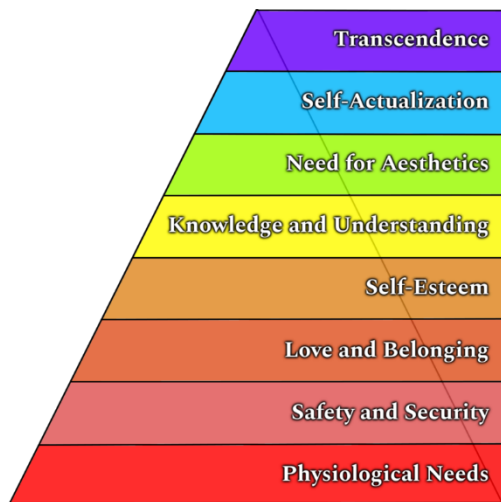
ΠΙΝΑΚΑΣ 1. ΑΡΧΙΚΗ ΠΥΡΑΜΙΔΑ ΑΝΑΓΚΩΝ ΤΟΥ MASLOW

(Τσαραμύρη, 2020
Abraham Maslow
Η πυραμίδα των Αναγκών.
Βασισμένη στα Maslow, 1943,
1954)

Έτσι, στον Πίνακα 1 πιο πάνω, απεικονίζεται η παλαιότερη και πιο διαδεδομένη εκδοχή της ιεραρχίας του Maslow (1943, 1954) η οποία περιλαμβάνει μόνο τα πέντε κατώτατα επίπεδα κινήτρων, που προχωρούν από κάτω προς τα πάνω: από τις βασικές ανάγκες «ανεπάρκειας» ή «ανάγκες Deficiency» (φυσιολογικές, ασφάλεια και ασφάλεια, αγάπη και συμμετοχή και εκτίμηση) στο «είναι», ή «Being ανάγκες» (αυτοπραγμάτωση). Κι εδώ σταματά συνήθως η γνωστή και πιο διαδεδομένη μορφή της θεωρία του Maslow και η αυτοπραγμάτωση αναφέρεται ως η υψηλότερη ανάγκη που έχει ένα άτομο. Ωστόσο, τα μετέπειτα χρόνια, ο Maslow πρόσθεσε ένα τελικό επίπεδο που ονόμασε **αυθυπέρβαση**, όπως φαίνεται στον Πίνακα 2 πιο κάτω, όπου παρουσιάζεται η αναθεωρημένη εκδοχή της πυραμίδας του Maslow, λαμβάνοντας υπόψη τα μεταγενέστερα γραφόμενά του στο προσωπικό του ημερολόγιό του (Maslow 1962c; 1962d, 1963; 1964a, 1979;1982) καθώς και τις απόψεις των συνεχιστών του έργου του (Papaleontiou - Louca, 2021b, Papaleontiou – Louca et al, 2021). Σ' αυτή την εκδοχή συμπεριλαμβάνονται και οι βαθμίδες των γνωστικών και αισθητικών αναγκών, και το σημαντικό (ανώτερο) επίπεδο της λεγόμενης αυθυπέρβασης (self-transcendence):

ΠΙΝΑΚΑΣ 2. ΑΝΑΘΕΩΡΗΜΕΝΗ ΠΥΡΑΜΙΔΑ ΑΝΑΓΚΩΝ ΤΟΥ MASLOW

(Render, 2019. Abraham Maslow's Expanded Hierarchy of Needs.

Βασισμένη στα Maslow (1962b; 1963; 1964a, 1969; 1979; 1982)

Επομένως, στην αναθεωρημένη, εκδοχή της πυραμίδας, όπως βλέπουμε πιο πάνω, πέρα από το στάδιο της 'Αυτοπραγμάτωσης' βρίσκεται το στάδιο της 'Αυθυπέρβασης' (Self-Transcendence).

Έτσι, με βάση την αναθεωρημένη θεωρία της Ιεραρχίας των Αναγκών, ο Maslow επισημαίνει, πως ορισμένα άτομα ξεπερνούν το στάδιο της αυτοπραγμάτωσης και φτάνουν στην κορυφή της νέας (αναθεωρημένης) ιεραρχίας κινήτρων (βλ. 'Αυθυπέρβαση', Πίνακας 2) έχοντας, δηλ. ισχυρό κίνητρο την υπέρβαση του εαυτού. Τέτοια άτομα αναζητούν -πέρα από το καθαρά προσωπικό- και κάποιο υπερβατικό όφελος, επιδιώκοντας μυστικιστικές ή υπερπροσωπικές εμπειρίες, ταυτιζόμενοι πολλές φορές με κάτι μεγαλύτερο από τον εαυτό, και συχνά εμπλέκονται στην υπηρεσία προς τους συνανθρώπους (αδημοσίευτη εργασία του Maslow, 1996).

4. Εφηβεία και Ανάπτυξη της Πνευματικότητας

Καθώς τα άτομα μπαίνουν στην εφηβεία, αυξάνεται η ικανότητά τους για κριτική και αφηρημένη σκέψη (Hockenberry & Wilson, 2011) και επαναπροσδιορίζουν τις αξίες που πήραν μέχρι τότε από γονείς, εκπαιδευτικούς και την ευρύτερη κοινωνία, αναπτύσσοντας ένα δικό τους σύστημα αξιών και ηθών (Kyle & Carman, 2013).

Καθώς μεγαλώνει η ικανότητα αυτή, τους απασχολούν υπαρξιακά ερωτήματα όπως: « Από πού έρχομαι», «Πού πηγαίνω;», «Ποιος είναι ο σκοπός της ζωής;», «Πώς μπορεί να υπάρχει Θεός, αφού υπάρχει τόσος πόνος στον κόσμο;», «Υπάρχει ζωή μετά θάνατο;» Τι είναι καλό για μένα; » κτλ., και προσπαθούν να δώσουν κάποιες απαντήσεις.

Μια από τις πολλές έρευνες που δείχνουν πόσο η πνευματικότητα κατέχει ουσιαστική στη ζωή των εφήβων (Goldstein, 2010) είναι και το "John Templeton Foundation's multiyear Spirituality in Higher Education project".

Πρόκειται για μια εμπειρική, επιχορηγημένη μελέτη η οποία διερεύνησε τις πεποιθήσεις και τις αρχές της πνευματικότητας (και θρησκευτικότητας) σε εφήβους / φοιτητές (UCLA University, California, 2002). Σχεδόν το 77% δήλωσε ότι «Όλοι είμαστε πνευματικά όντα», και το 50% έδωσαν μεγάλη έμφαση στην «ενσωμάτωση της πνευματικότητας στη ζωή τους».

5. Η Σωστή Ανάπτυξη και Εκπαίδευση κατά Maslow - Ολοκλήρωση του Ανθρώπου

Η σύνδεση Πνευματικότητας και Παιδείας δεν είναι κάτι νέο: «Η πνευματικότητα στην αγωγή έχει εφαρμοσθεί ασυστηματοποίητα ... έστω και στοιχειωδώς μεθοδικά, από αρχαιοτάτων χρόνων (αρχαία ιερατεία), μολονότι όχι με την έννοια τής σύγχρονης επιστημονικής (θρησκευσιοψυχολογικής) μορφής πνευματικότητας· κυρίως επρόκειτο για θρησκευτική αγωγή» (Rockenbach & Townsend, 2013, 578, στο Τσιτσιγκός, 2015).

Ειδικότερα, «η Ορθόδοξη Ανατολική Εκκλησία, ως Εκκλησία της Παράδοσης και των Πατέρων, διαθέτει πλούσιο ψυχοπαιδαγωγικό και ποιμαντικό υλικό, και μάλιστα εμπειρικό / βιωματικό (‘πρακτικό’), από τη μακραίωνη ιστορία και την πνευματικότητά της» (π. G. Florovsky στο Τσιτσιγκός, 2015, σ.10).

Ο Maslow τονίζει πως η εκπαίδευση πρέπει να έχει τους σωστούς στόχους για να δώσει το καλύτερο δυνατό στα παιδιά.

Σύμφωνα με τον Maslow, δεν είναι οι γονείς ή ο πολιτισμός και η κουλτούρα, αυτοί που θα διαμορφώσουν την προσωπικότητα του παιδιού: απλά, ο περίγυρός τους υποβοηθά (ή όχι) τα παιδιά να αναπτύξουν τις έμφυτες ικανότητες που ήδη έχουν.

Βέβαια, ακόμα και οι ‘φύσει καλοί άνθρωποι’, όπως επισημαίνει ο Maslow, χρειάζονται επίσης, μια κοινωνία η οποία να προάγει την πλήρη ανάπτυξη των ανθρώπινων δυνατοτήτων, στον πληρέστερο βαθμό ανάπτυξης της ανθρώπινης φύσης» (1970, σ. 7).

Πρωταρχικός στόχος μας δεν πρέπει να είναι οι μαθητές να πάρουν πολλές πληροφορίες στο μυαλό τους, αλλά να τους βοηθήσουμε να εξελιχθούν σε ανθρώπους ολοκληρωμένους, που έχουν πετύχει την αυτοπραγμάτωσή τους και σε πολίτες που αγαπούν την ειρήνη.

Καθώς μεγαλώνουν, θα πρέπει να μάθουν να ξεπερνούν τις απαιτήσεις που τους επιβάλλονται από πάνω [από τον πολιτισμό, το σχολείο (και την οικογένεια)] και να γίνονται (ενεργοί και αυτόνομοι) πολίτες του κόσμου (Maslow 1993, σ.176; Papaleontiou- Louca et al, 2023).

Αυτό δεν σημαίνει ότι πρέπει να δικαιολογείται οποιαδήποτε συμπεριφορά και να παρέχεται στους νέους ανεξέλεγκτη ελευθερία. Χρειάζεται, να μπαίνουν και κάποια όρια και τα παιδιά να μάθουν να αντέχουν στην απογοήτευση, να προσπαθούν να δυναμώσουν τον χαρακτήρα τους και να αντιληφθούν πως κάποιες φορές η πραγματικότητα έρχεται σε αντίθεση με τις επιθυμίες μας.

Είναι φανερό, λοιπόν, πως η υπερπροστατευτική αγωγή, η υπερβολική επιείκεια και η ανεκτικότητα δεν βοηθούν, καθώς το παιδί χρειάζεται σταθερότητα, διδασκαλία σεβασμού, πειθαρχία και όρια (Maslow 1987, σ.71). Αντιθέτως, θα δημιουργήσει στα παιδιά / νέους με έλλειψη εμπιστοσύνης στον εαυτό τους και πιθανόν να τα κάνει να νιώσουν άχρηστα (Maslow 1968, σ. 165; Papaleontiou- Louca et al, 2023).

Εξάλλου, η υπερβολική ικανοποίηση των αναγκών που βρίσκονται στις χαμηλότερες βαθμίδες της 'Πυραμίδας των Αναγκών', φαινόμενο συχνό στη σημερινή, εύπορη κοινωνία, μπορεί να οδηγήσει το άτομο σε πλήξη, εγωισμό, αισθήματα 'ανωτερότητας', παραμονή σ' ένα χαμηλότερο επίπεδο ωριμότητας, καθώς και καταστροφή της φιλαδελφίας.

Το σχολείο πρέπει να ενθαρρύνει τους μαθητές να κοιτάξουν μέσα τους για να βρουν την προσωπική κλίση.

Στα σχολεία πρέπει να ενθαρρύνουμε τη γοητεία της μάθησης, τον ενθουσιασμό και την αφοσίωση σε κάποιο ανώτερο σκοπό.

Πρέπει, τέλος, να βοηθήσουμε τα παιδιά να ανακαλύψουν την ομορφιά και την αξία της εξερεύνησης της ζωής (Maslow 1993, σ. 183).

Η εκπαίδευσή μας, σύμφωνα με τον Abraham Maslow, πρέπει να εστιάζει και να ενθαρρύνει την ανάπτυξη τέτοιων χαρακτηριστικών της προσωπικότητας όπως ο αυθορμητισμός η φυσικότητα, η αυτοαποδοχή, η επίγνωση των παρορμήσεών μας...

Να καλλιεργεί ανθρώπους ισχυρούς, με αυτοσεβασμό, που θα αντιστέκονται στη διαφθορά, με ορθότητα και δικαιοσύνη, αλλά και ανθεκτικούς στην εκμετάλλευση και την τυφλή συμμόρφωση (Maslow, 1987).

Το μπερδεμένο παιδί ή έφηβος που μεγαλώνει χωρίς αξίες κινδυνεύει, σύμφωνα με τον Maslow: Ένας έφηβος που δείχνει 'κυνικός', χωρίς ηθικές αξίες, είναι, πιθανότατα ένας συγχυσμένος κι απελπισμένος νέος και πάσχει από έλλειψη εμπιστοσύνης και αβεβαιότητα. Έχει, μάλλον, αποθαρρυνθεί ή ματαιωθεί στη ζωή του, γι' αυτό και δεν υπακούει στους μεγαλύτερους ή τους περιφρονεί. Πρέπει να βοηθήσουμε αυτούς τους νέους να επαναπροσδιορίσουν τον σκοπό της ζωής τους και τις προσωπικές τους αξίες (Maslow 1993; Papaleontiou- Louca et al, 2023).

Όσον αφορά στο καθήκον μας να βοηθήσουμε τους νέους να βρουν το δρόμο τους, προσανατολιζόμενοι σ' ένα για έναν υγιή σκοπό ζωής, ο Maslow αναφέρει πως κάποιοι νέοι, όντως αποϊεροποιούν τις αξίες, εξηγεί, όμως, ότι αυτό, μάλλον, αποτελεί έναν αμυντικό μηχανισμό.

Ειδικότερα, όσον αφορά την αγωγή που έχει να κάνει με τις διαπροσωπικές σχέσεις και τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουμε σ' αυτές (ιδιαίτερα στην ικανότητά μας να δίνουμε και να παίρνουμε αγάπη) η εισήγηση σύμφωνα όχι μόνο σύμφωνα με τον Maslow, αλλά και τους περισσότερους υπαρξιακούς φιλοσόφους είναι πολύ απλή:

“Δεν αγαπάμε τον εαυτό μας επαρκώς και σωστά, και τότε καθίσταται πολύ δύσκολο να αγαπήσουμε πραγματικά κάποιον άλλο ή να λάβουμε αγάπη από τους άλλους”.

Αντίθετα, οι άνθρωποι "ικανοί να αγαπούν και ν' αγαπιούνται" μπορούν πιο εύκολα να πετύχουν την ψυχική τους υγεία (Weinberg, 2011) και να συμβάλουν στο να δημιουργηθεί μια υγιέστερη κοινωνία.

6. Έγκαιρη Πνευματική Αναπτυξη με Αγάπη και Διάκριση

Όπως σε κάθε τομέα της ανθρώπινης ανάπτυξης, έτσι και στον πνευματικό / θρησκευτικό τομέα, γονείς, εκπαιδευτικοί, και σχεδιαστές εκπαιδευτικής πολιτικής οφείλουν να θέσουν τις βάσεις με αγάπη και διάκριση, χωρίς πίεση, καταναγκασμό, φανατισμό κ.ά. αντιπαιδαγωγικές και αυταρχικές μεθόδους, δίνοντας ό,τι καλύτερο έχουν και μπορούν στα παιδιά και νέους, ώστε ούτε να χάσουν πολύτιμο χρόνο στην ανάπτυξή τους, ούτε να δημιουργήσουν ένα ατροφικό – πόσο μάλλον αρνητικά προκατειλημμένο άνθρωπο (και) στο θέμα αυτό.

Για όσους, μάλιστα, είναι συνειδητά μέλη της Εκκλησίας, τυχόν αναβολή ή καθυστέρηση της διαπαιδαγώγησης των παιδιών σ' αυτόν τον τομέα, πιθανότατα συνεπάγεται και αποσύνδεση του αναπτυσσόμενου ανθρώπου από το Σώμα της Εκκλησίας και στέρηση της ζωοποιού Χάρης που μπορεί κανείς να αντλήσει μέσα από τα μυστήρια.

7. Επιλεγόμενα - Η Πνευματική Ανάπτυξη με μια Χριστιανική Ορθόδοξη Οπτική

Βέβαια, όταν ο Abraham Maslow μιλούσε για πνευματικότητα, ολοκλήρωση, αυτοπραγμάτωση, ολοκληρωμένο άνθρωπο, αγάπη για τη ζωή, ανώτερο σκοπό στη ζωή, θρησκευτικότητα, θείο, κτλ., δεν τα εννοούσε με την ορθόδοξη (θεανθρώπινη) χριστιανική οπτική, αλλά μέσα από μια ανθρωποκεντρική σκοπιά.

Αν, ωστόσο, αξιοποιήσουμε τα μηνύματά του και τις βασικές αρχές διαπαιδαγώγησης των νέων μας, με (σωστή) αγάπη, λελογισμένη ελευθερία, θέσπιση ορίων, ικανοποίηση των βασικών ανθρωπίνων αναγκών, δημιουργικότητα, γνησιότητα, κτλ., μετουσιώνοντάς τα μέσα στα νάματα της ορθόδοξης Πνευματικότητας, τότε μπορούμε να ωφεληθούμε και να ωφελήσουμε σημαντικά και τους νέους μας.

Κι όπως λέει και ο λέει και ο Μ. Βασίλειος (Προς τους Νέους. Όπως Αν Εξ' Ελληνικών Ωφελείντο Λόγων):

"Όπως οι μέλισσες διαλέγουν το νέκταρ από τα λουλούδια, έτσι κι εσείς να διαλέγετε αυτά που διαβάζετε. Να κρατάτε τα καλά και τα ωφέλιμα".

Η 'πνευματικότητα' είναι μια τεράστια δύναμη στην πορεία του αναπτυσσόμενου ανθρώπου, την οποία οι γονείς, οι εκπαιδευτικοί και οι επαγγελματίες υγείας, δεν έχουν πλέον, την πολυτέλεια να αγνοούν.

8. Βιβλιογραφικές Αναφορές

- Florovsky, f. G. (1976/1983). *Creation and Redemption* μτφρ. Π. Κ. Πάλλη. Πουρνάρα.
- Goldenberg, A. & Jacob, S. (2015). Spirituality and the importance of a mind-body-spirit approach in the care of chronic dermatological disease. *International Journal of Dermatology*, 54, e361- e375.
- Hockenberry M.J. & Wilson D. (Eds.). (2011). *Wong's nursing care of infants and children* (9th ed.). Elsevier Publishing.
- Kyle T. & Carman, S. (2013). *Essentials of Paediatric Nursing*. 2nd ed.: Wolters Kluwer Health Lippincott Williams & Wilkins.
- Maslow, A. H. (1943). A Theory of Human Motivation. *Psychological Review*, 50, 370-396.
- Maslow, A. H. (1954 /1970a / 1987). *Motivation and personality* (2nd / 3rd.ed.). Harper and Row.
- Maslow, A. H. (1962a). Some basic propositions of a growth and self-actualization psychology. In A.H. Maslow. *Towards a psychology of being* (177–200). Van Nostrand.
- Maslow, A. H. (1962b). Lessons from the peak experiences. *Journal of Humanistic Psychology*, 2(1), 9 –18.
- Maslow, A. H. (1962c). Lessons from the peak experiences. *Journal of Humanistic Psychology*, 2(1), 9 –18.

- Maslow, A. H. (1962d). Notes on being-psychology. *Journal of Humanistic Psychology*, 2(2), 47–71.
- Maslow, A. H. (1963). Further notes on the psychology of being. *Journal of Humanistic Psychology*, 3(1), 120–135.
- Maslow, A. H. (1964a). Further notes on the psychology of being. *Journal of Humanistic Psychology*, 4(1), 45–58.
- Maslow, A. H. (1964b/ 1970). *Religion, values, and peak experiences*. Ohio State University Press / Penguin.
- Maslow, A. H. (1968). *Towards a Psychology of Being*. Van Nostrand Co.
- Maslow, A. H. (1969). The farther reaches of human nature. *Journal of Transpersonal Psychology*, 1(1), 1–9.
- Maslow, A. H. (1970). *Motivation and personality* (2nd / 3rd.ed.). Harper and Row.
- Maslow, A. H. (1971). *The Farther Reaches of Human Nature*. Viking.
- Maslow, A. H. (1979). *The journals of A. H. Maslow* (R. J. Lowry, Ed.; Vols. 1–2). Brooks/Cole.
- Maslow, A. H. (1982). *The journals of Abraham Maslow* (1-vol. ed.; R. J. Lowry, Ed., & J. Freedman, Abridger). Lewis.
- Maslow, A. H. (1987). *Motivation and personality* (3rd ed.). (revised by R. Frager, J. Fadiman, C. McReynolds, & R. Cox, Eds.). Addison Wesley.
- Maslow, A. H. (1993). Theory Z. In A. H. Maslow. *The farther reaches of human nature* (pp. 270 – 286). Penguin/Arkana.
- Nelson, J. M. (2009). *Psychology, Religion, and Spirituality*. http://doi:10.1007/978-0-387-87573-6_0. Springer Science & Business Media, LLC.
- Papaleontiou- Louca, E. (2021a). Spirituality in Children and Adolescents. Chapter in the Collective Scientific Volume *Bioethics and Youth Empowerment*. Cyprus National Bioethics Committee.
- Papaleontiou- Louca, E. (2021b). A Critical View in Maslow's Theory of Spirituality. Oral Presentation. *Eleventh International Conference on Religion & Spirituality in Society* (Virtual.) Jun 2-4, 2021 at University of Córdoba, Facultad de Filosofía y Letras, Córdoba, Spain.
- Papaleontiou - Louca, E. (2023). Spirituality and religiosity in the developing person. *Journal of Beliefs & Values* © Taylor & Francis. <http://doi.10.1080/13617672.2023.2267924>

- Papaleontiou - Louca, E.; Saed, E. & Thoma, N. (2021). A Critical Review of Maslow's Theory of Spirituality. Manuscript (ID WSPI-2021-0024.R1). *Journal of Spirituality in Mental Health*, 24 (4), 327-343.
- Papaleontiou- Louca, E., Thoma, N. & Saed, E. (2023). Spirituality of the Developing Person according to Maslow. *New Ideas in Psychology*, 69, 100994. ISSN 0732-118X.
- Render J. (2019). *Abraham Maslow's Expanded Hierarchy of Needs*. <https://agile-mercurial.com/2019/06/20/abraham-maslows-expanded-hierarchy-of-needs/>
- Rockenbach, B. A. N., & Townsend, T. (2013). Addressing religion and spirituality in educational settings. In K. I. Pargament, A. Mahoney, & E. P. Shafranske (Eds.), *APA handbook of psychology, religion, and spirituality (Vol. 2): An applied psychology of religion and spirituality* (pp. 577–593). American Psychological Association.
- Weinberg, D. R. (2011). *Montessori, Maslow, and Self-Actualization*. *Montessori Life: A Publication of the American Montessori Society*, 23 (4), 16-21.
- Μεγαλου Βασιλείου (1989). *Προς τους Νέους. Όπως Αν Εξ' Ελληνικών Ωφελείντο Λόγων*. Μτφρ Μπιλάλη Βασ. Γρηγόρης. ISBN: 139789602220702
- Τσαραμύρση, Β. (2020). Abraham Maslow: Η πυραμίδα των Αναγκών. *MAXMAG Journal*, 20 Μαΐου.
- Τσιτσιγκος Σ. (2015). *Πατερική Πνευματικότητα. Η Ορθόδοξη Χριστιανική Πνευματικότητα υπό το Πρίσμα της Ψυχικής Μεθελικίωσης και Ολοκληρίας του Ανθρώπου*. Tremendum - Κωνσταντίνος Βουτζουλίδης.

Παπαλεξίου Κερασένια, Δρ. Φιλοσοφίας
ΕΔΙΠ/Τμήμα Κοινωνικής Θεολογίας και Θρησκευολογίας

Θεολογική Σχολή

ΕΚΠΑ

Τεχνική και Θρησκεία στον αρχαίο κόσμο

Περίληψη

Το γενικό πλαίσιο αναφοράς της εισήγησης είναι η σχέση της θρησκευτικής παράδοσης του αρχαίου ελληνικού κόσμου με μια πρώιμη αντίληψη της τεχνικής. Πιο συγκεκριμένος στόχος είναι η ανάδειξη συγκεκριμένων μορφών της τεχνικής ως δώρο των θεών σε όλους τους ανθρώπους, μια αντίληψη η οποία χαρακτηρίστηκε από επινοητικότητα και σεβασμό στην έννοια του μέτρου. Για να κατανοηθεί η σχέση αυτή, θα αναλύσουμε τις εξής μορφές της τεχνικής σε σχέση προς τη θρησκεία της εποχής: α. την έννοια του από μηχανής θεού, β. τον ομηρικό ανθρωπομορφισμό των θεών, και γ. τον φτερωτό Ερμή, ως αγγελιαφόρου των θεών. Το τελικό συμπέρασμα εστιάζει στη διαχρονική αλληλεπίδραση θρησκείας και πολιτισμού, μια αλληλεπίδραση που διαμεσολαβήθηκε (και) από την τεχνική στον αρχαίο κόσμο, η οποία είχε όχι μόνο υλικό αλλά και πνευματικό πρόσημο αναφοράς.

Abstract

Technique and Religion in the Ancient World

Man's spirituality is related to the culture of his time and religion is indicative of his spirituality and his way of life. The general frame of the presentation is the religious tradition of the ancient Greek world and its relationship with an early conception of technique. A more specific goal is promoting technique as a gift of the gods to all people, a perception characterized by ingenuity and the concept of measure. We will analyze the following forms of the technique in relation to the Greek religion: a. the technical wisdom plus fire of Athena and Hephaestus (the myth of Prometheus), b. the concept of god's machine, c. the Homeric anthropomorphism, d. the status of Hermes, as the messenger of the gods. The conclusion focuses on the timeless interaction of

religion and culture. This interaction was (also) mediated by technique in the ancient world, which had a material and a spiritual sign of reference.

Σύντομο Βιογραφικό

Η Κερασένια Σ. Παπαλεξίου είναι απόφοιτος της Φιλοσοφικής Σχολής του Α.Π.Θ. (υπότροφος του Ι.Κ.Υ.), από όπου έλαβε το μεταπτυχιακό και διδακτορικό της δίπλωμα στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία με άριστα. Δίδαξε φιλοσοφία σε προπτυχιακό επίπεδο στο Α.Π.Θ., Δ.Π.Θ., ΠΑ.ΜΑΚ, στο Μεταπτυχιακό κύκλο σπουδών της Φιλοσοφικής Σχολής στο Ε.Κ.Π.Α και στο ΔΙ.ΠΑ.Ε. Συμμετέχει με εισηγήσεις σε εγχώρια και διεθνή συνέδρια. Έχει δημοσιεύσει τρεις ερευνητικές μονογραφίες - βιβλία (*Μικρά Πλατωνικά, Πλάτων, Θεαίτητος*, εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια, *Εισαγωγή στην Οντολογία των Προσωκρατικών*), άρθρα και μελέτες σε ελληνικά και ξένα επιστημονικά περιοδικά και επετηρίδες, ενώ διετέλεσε επιμελήτρια πρακτικών συνεδρίων και επιστημονικών μονογραφιών. Έλαβε μέρος σε επιστημονικές δράσεις και σεμινάρια, σε ευρωπαϊκά και εκπαιδευτικά Προγράμματα (Jean Monnet, Διεθνούς Αμνηστίας, Α.Π.Θ., Ε.Κ.Π.Α., Υπουργείου Παιδείας, Κέντρου Ελληνικής Γλώσσας, Ι.Ε.Π., UNESCO). Από τον Σεπτέμβριο του 2022 διδάσκει στο Τμήμα Κοινωνικής Θεολογίας και Θρησκευολογίας της Θεολογικής Σχολής του Ε.Κ.Π.Α.

1. Εισαγωγή

Ερευνητικό πλαίσιο της παρούσας μελέτης αποτελεί η σχέση της θρησκευτικής παράδοσης των αρχαίων Ελλήνων με μια ευφάνταστη οπτική της τεχνικής. Η τεχνική αυτή οπτική, ως παρεμβατικό και πραγματιστικό στοιχείο στον προβληματικό κόσμο των θνητών, συνδέθηκε, φορμαλιστικά και νοηματοδοτικά, με τη δημόδη θρησκευτική λατρεία και εκφράστηκε, κυρίως, στα έπη και στην ποίηση. Θρησκεία και τεχνική συνυπήρξαν ως επιδραστικά ταυτόχρονα, όμως, και αλληλεπιδρώντα στοιχεία στον αρχαίο ελληνικό κόσμο.

Πιο συγκεκριμένος στόχος είναι η ερμηνευτική προσέγγιση της συγκεκριμένης αντίληψης της έννοιας της τεχνικής ως δώρο των θεών σε όλους τους ανθρώπους, η οποία χαρακτηρίστηκε από επινοητικότητα, σεβασμό στην έννοια του μέτρου αλλά και φιλανθρωπία (Προμηθέας). Στο πλαίσιο αυτό θα αναλύσουμε τις εξής μορφές της: α. Την έννοια του από μηχανής θεού, β. τον ομηρικό ανθρωπομορφισμό των θεών, και γ. την ιδιότητα του φτερωτού Ερμή, ως κομιστή του άμεσου και κατεπείγοντος της βούλησης των θεών. Η ανάδειξη αυτού του

ιδιαίτερου προφίλ της τεχνικής ανέδειξε την πολυσήμαντη, πολύπτυχη και διαχρονική αλληλεπίδραση θρησκείας και πνευματικού πολιτισμού¹⁹.

2. Η σχέση τεχνικής και θεϊκής σωτήριας παρέμβασης στον αρχαίο κόσμο

Ο τρόπος με τον οποίο εκφράστηκε η τεχνική στην αρχαία ελληνική θρησκεία αναδείκνυε τη συμβολή μιας υπερβατικής και σοφής δύναμης σε ένα πρόβλημα δυσεπίλυτο στους ανθρώπινους χειρισμούς. Έτσι, υπερβατικότητα, εμμένεια και επίνοια συνδιαμόρφωσαν τη δυναμική της αρχαίας ελληνικής θρησκείας, στην οποία διαβλέπουμε τόσο την ηρακλείτεια οντολογική ανθρωπολογική/ αρχή «πάντα χωρεῖ καὶ οὐδὲν μένει»²⁰, όσο και την παρμενίδεια, βασικό μέλημα της οποίας είναι: «ἐπεὶ μ' ἐς ὁδὸν βῆσαν πολύφημον ἄγουσαι δαίμονος»²¹, όπως αναφέρεται στο προοίμιο του Ποιήματος του Ελεάτη φιλοσόφου. Η τεχνική, ως οιοιδήποτε σωστική παρέμβαση με κύριο χαρακτηριστικό την αμεσότητα, ήταν αποτέλεσμα της δράσης και της βούλησης των θεών (ή και ηρώων), οι οποίοι μπορούσαν να αλλάξουν αίφνης το δυσμενές τοπίο της ανθρώπινης βιωτής «δείχνοντας» μια άλλη πορεία με στόχο τη διευκόλυνση της ζωής, ένα καίριο ανθρωπολογικό ζήτημα στο πλαίσιο των θρησκευτικών και φιλοσοφικών αντιλήψεων διαχρονικά.

Αυτή η αντίληψη της τεχνικής στον αρχαίο κόσμο εξετάζεται σε τρεις μορφές²²:

A. Ο «ἀπὸ μηχανῆς θεός» (*Deus ex machina*): Η επενέργεια του ποιητικού λόγου (έπος, τραγωδία) ήταν καθοριστική στον αρχαίο κόσμο. Επηρέαζε την έκφραση και τη σκέψη των ανθρώπων²³ με την παραστασιακότητα, αισθητικότητα αλλά και τα νοήματά του. Η ποίηση -και ιδιαίτερα η δραματική- χρησιμοποιεί διάφορα μοντέλα εσωτερικής και εξωτερικής δράσης. Στο πλαίσιο της εξέλιξης της εξωτερικής δράσης (σε τραγωδία/κωμωδία) και με γνώμονα την αξιοποίηση της σκηηνικής

¹⁹ Πβ. Tomoko Masuzawa, “Culture”, *Critical Terms for Religious Studies* (ed.) M. C. Taylor, (Chicago: The University of Chicago Press, 1998), 70-71.

²⁰ Πλ. *Κρατ.*, 402a. Πβ. και Benardete, Seth, “On Heraclitus”, *The Review of Metaphysics*, Vol. 53, No. 3 (2000), 622.

²¹ *Περὶ Φύσεως*, I, 2. Πβ. συνολικά την εμβληματική έκδοση του A. F. Mourelatos, *The Route of Parmenides: A Study of World, Image, and Argument in the Fragments* (New Heaven & London: Yale University Press, 1970), Kathryn A. Morgan, *Myth and Philosophy from the Presocratics to Plato* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000), 3, 9, 11.

²² Υπήρχαν και άλλες μορφές τεχνικής που συνδέονται με τους θεούς, όπως οι αυτόματοι τρίποδες του Ηφαίστου, ο πολύ γνωστός Τάλως, το άρμα της Ήρας, κ.ά. Πβ. Adrienne Mayor, *Gods and Robots: Myths, Machines, and Ancient Dreams of Technology* (Princeton: Princeton University Press, 2018), 19-30, 129-146.

²³ Κ. Δεσποτόπουλος, *Φιλοσοφία του Πλάτωνος* (Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών, 1997), 172.

επίδρασης²⁴ στο συναίσθημα του κοινού, εμφανίστηκε μια επινόηση θρησκευτικού/τεχνικού χαρακτήρα, κυριολεκτικά αλλά και μεταφορικά, ο από μηχανής θεός. Στην πραγματικότητα, πρόκειται για ένα σκηνοθετικό εύρημα, το οποίο συνδέει -σε μια μόνο φράση- την τεχνική με τη θρησκεία με πεδίο εφαρμογής μια σκηνή έντασης. Το πραγματικό «πεδίο» δράσης και παρέμβασης, όμως, αφορούσε στον υπαρξιακό προβληματισμό του ανθρώπου, την ανημπόρια του απέναντι στο άγνωστο, το φόβο του για το επερχόμενο αδιέξοδο, την ανάγκη δραστηρικής παρέμβασης άλλων δυνάμεων για να αντιμετωπίσει το ακανθώδες υπαρκτό συμβαίνον. Στο αρχαίο δράμα, όταν η εξέλιξη του μύθου οδηγούσε σε οριακό σημείο και οι ήρωες του δράματος βίωναν έντονα συγκρουσιακές καταστάσεις με ορατό τον ορίζοντα της καταστροφής, δηλαδή όσο πλησιάζαμε στην κορύφωση, εμφανιζόταν, ως διά μαγείας, με πρώιμα τεχνικά μέσα²⁵, ένας θεός/θεά ή και ένας ήρωας, η παρέμβαση του οποίου έδινε διέξοδο στον συγκεχυμένο και κατατρεγμένο κόσμο των θνητών, προλέγοντας, σε ορισμένες περιπτώσεις, και τα μελλούμενα. Τέτοιου είδους παρέμβαση βλέπουμε – με αρκετές διαφοροποιήσεις μεταξύ τους - στον *Φιλοκτήτη*²⁶ του Σοφοκλή, στη *Μήδεια*²⁷ του Ευριπίδη, στις *Νεφέλες*²⁸ του Αριστοφάνη. Η σύλληψη του «από μηχανής θεού», ως σωστικής και αναγκαίας τεχνικής, σχετίζεται άμεσα με το ζήτημα του πεπερασμένου της ανθρώπινης φύσης, των δυναστικών ορίων εντός των οποίων κινείται προσδοκώντας πάντα το

²⁴ Πβ. Donald J. Mastrorade, “Actors on High: The Skene Roof, the Crane, and the Gods in Attic Drama”, *Classical Antiquity*, Vol. 9, No. 2 (1990): 247.

²⁵ Γενικότερα στο θέατρο έχουμε διάφορους μηχανισμούς, όπως η περιάκτος (περι + ἄγω), το εκκύκλημα (ἐκ-κυκλέω), το γερανό ή αιώρημα, το βροντεύειον. Σχετικά πβ. T. G Chondros, K. Milidonis, G. Vitzilaios, J. Vaitsis, “Deus Ex Machina reconstruction in the Athens theatre of Dionysus”, *Mechanism and Machine Theory* 67 (2013): 172-191, Donald J. Mastrorade, *ό.π.*, 247.

²⁶ Ο Ηρακλής παρεμβαίνει προσπαθώντας να πείσει τον Φιλοκτήτη να εκστρατεύσει στην Τροία στο πλευρό των Αχαιών. Σχετικά πβ. T.B.L. Webster, *Σοφοκλέους «Φιλοκτήτης»*, μτφ. Ν. Π. Μπεζαντάκος (Αθήνα: Καρδαμίτσα, 1992), 198.

²⁷ Ο θεός Ήλιος παρεμβαίνει σωτήρια φευγατίζοντας τη Μήδεια μακριά από τον Ιάσονα με ένα άρμα που στέλνει. Πβ. Stuart Lawrence, “Audience Uncertainty and Euripides' Medea”, *Hermes*, 125. Bd., H. 1 (1997), 53-54. Για την ιδιαιτερότητα της τεχνικής του «από μηχανής θεού» στη *Μήδεια* αλλά και γενικότερα για τη δράση του «από μηχανής θεού» στην τραγωδία ο Αριστοτέλης στην *Ποιητική* του είναι σαφής: 1454a 37-b2: «φανερὸν οὖν ὅτι καὶ τὰς λύσεις τῶν μύθων ἐξ αὐτοῦ δεῖ τοῦ μύθου συμβαίνειν, καὶ μὴ ὥσπερ ἐν τῇ Μηδείᾳ ἀπὸ μηχανῆς καὶ ἐν τῇ Ἰλιάδι τὰ περὶ τὸν ἀπόπλουν. ἀλλὰ μηχανῆ χρηστέον ἐπὶ τὰ ἔξω τοῦ δράματος, ἢ ὅσα πρὸ τοῦ γέγονεν ἂ οὐχ οἶόν τε ἄνθρωπον εἰδέναι, ἢ ὅσα ὕστερον, ἃ δεῖται προαγορεύσεως καὶ ἀγγελίας· ἅπαντα γὰρ ἀποδίδομεν τοῖς θεοῖς ὄραν». Μετφρ. (Δ. Λυπουρλής): «Εἶναι λοιπὸν φανερό ὅτι καὶ οἱ λύσεις τῶν μύθων πρέπει νὰ βγαίνουν ἀπὸ τὸν ἴδιον μύθον καὶ ὄχι ὅπως ἐν τῇ *Μηδείᾳ* «ἀπὸ μηχανῆς» ἢ ὅπως ἐν τῇ *Ἰλιάδι* ὅλα τὰ σχετικὰ μετὰ τὸν ἀπόπλουν τῶν Ἑλλήνων. Ἡ θεϊκὴ «ἀπὸ μηχανῆς» παρέμβαση πρέπει νὰ χρησιμοποιεῖται, γιὰ πράγματα ὅμως ποὺ εἶναι ἔξω ἀπὸ τὸ δράμα, γιὰ πράγματα ποὺ ἐγένοντο πρὶν καὶ δὲν εἶναι δυνατό νὰ τὰ γνωρίζῃ ἄνθρωπος, ἢ γιὰ πράγματα ποὺ θὰ γίνοντο καὶ χρειάζονται προφητεῖα ἢ ἀναγγελία· τὸ ἀναγνωρίζομε, πράγματι, στους θεοὺς αὐτὸ τὸ προνόμιον, νὰ τὰ βλέπουν καὶ νὰ τὰ γνωρίζουν ὅλα».

²⁸ Με ἕναν ἐξοχο τρόπο ο Αριστοφάνης βάζει τὸν Σωκράτη νὰ αἰωρεῖται μέσα σὲ ἕνα τεράστιο καλάθι προσπαθώντας νὰ «κατεβάσει» ιδέες ἀπὸ τὸν οὐρανό. Πβ. C. Moore, “Socrates and Self-Knowledge in Aristophanes “Clouds””, *The Classical Quarterly*, 65 (2), (2015), 542-545.

ανέλπιστα καλό· διαστάσεις του ανθρώπινου τις οποίες επεξεργάστηκε σε βάθος και ο φιλοσοφικός λόγος.

Β. Ο ανθρωπομορφισμός των θεών στον Όμηρο: Ο Όμηρος και ο Ησίοδος, ως γνωστόν, είναι οι κύριες γραπτές πηγές γνώσης των αρχαίων ελληνικών μύθων και οι πρώτες αναλυτικές καταγραφές της αρχαίας ελληνικής θρησκείας²⁹. Οι ομηρικές θεότητες δημιούργησαν το πρώτο αναγνωρίσιμο πλαίσιο αυτής, το οποίο συνδέθηκε, παράλληλα, με τη συνείδηση μιας κοινής εθνικής ταυτότητας ή προέλευσης³⁰ υπό τους περιορισμούς και τις διαφοροποιήσεις της αρχαϊκής και της κλασικής εποχής, με σημείο εκκίνησης στο μυκηναϊκό κόσμο³¹. Ο ανθρωπομορφισμός³² των θεών στον Όμηρο, ο οποίος έχει τις ρίζες του στον «ανιμισμό, το λαϊκό παραμύθι, και την ανάγκη απεικόνισης των θεών», κατά τον Nilsson³³, είναι το κυρίαρχο μοτίβο μέσω του οποίου θα αντιληφθούμε «το πρόβλημα της σύλληψης του ανθρώπου στον Όμηρο»,³⁴ όπως πολύ σωστά επισημαίνει ο Snell. Ο ανθρωπομορφισμός αυτός επιτυγχάνεται, κυρίως, με τρεις τρόπους: τη μεταμόρφωση³⁵, τη θεϊκή επιφάνεια³⁶ και την αθέατη θεϊκή βοήθεια³⁷. Φαντασία, παραστατικότητα, επίνοια και τόλμη δημιούργησαν το προφίλ θεών με παρεμβατικό χαρακτήρα στον Όμηρο, με τους οποίους μπορεί ο άνθρωπος να αναπτύξει πλέον σχέσεις. Ο ανθρωπομορφισμός των θεών στον Όμηρο δεν

²⁹ W. Burkert, *Αρχαία Ελληνική Θρησκεία, Αρχαϊκή και Κλασική Εποχή*, (Αθήνα: Καρδαμίτσα, 2015), 263.

³⁰ Fr. Solmsen, *Plato's Theology* (N. York- Cornell University Press: Ithaca, 1942), 8-9.

³¹ W. Burkert, *ό.π.*, 264.

³² Al. Lesky, *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας* (Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 1964), 114.

³³ M. P. Nilsson, *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Θρησκείας* (Αθήνα: Παπαδήμα, 2004), 154.

³⁴ Bruno Snell, *Η Ανακάλυψη του Πνεύματος* (Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ., 1997), 16.

³⁵ Η θεά Αθηνά μεταμορφώνεται στην *Οδύσσεια* σε Μέντη (α 118-119) προκειμένου να εμφανιστεί στον Τηλέμαχο και να τον συμβουλευσει.

³⁶ Στην *Ιλιάδα* έχουμε την εμφάνιση της Αθηνάς στον Αχιλλέα προκειμένου να τον συγκρατήσει και να μην σκοτώσει από το θυμό του τον Αγαμέμνονα (Α 194-200). Σχετικά πβ. B. C. Dietrich, "Divine Epiphanies in Homer", *Numen*, Vol. 30, Fasc. 1 (1983), 54-56 και D. Turkeltaub, "Perceiving Iliadic Gods", *Harvard Studies in Classical Philology*, 103, (2007), 51.

³⁷ *Οδύσσεια*, π 157-161: «Χωρίς καιρό να χάσει, ζύγωσε, κι είχε την όψη πάρει

γυναίκας όμορφης, τρανόκορμης, πιδέξιας ανυφάντρας.

Όξω στην πόρτα αντίκρυ εστάθηκε, για να τη δει ο Οδυσσέας,

μα δεν την ένωσε ο Τηλέμαχος κι ουδέ την είδε ομπρός του,

τι οι αθάνατοι δε φανερώνονται στου καθενός τα μάτια». (μτφρ. Καζαντζάκη, Κακριδίη).

εξυπηρετούσε, απλώς, το επικό αφηγηματικό σχέδιο με φαντασία³⁸ και δυνατή εικονοποιΐα. Ήταν μια τεχνική παρέμβασης στα πράγματα, απρόσμενη αλλά αποτελεσματική, η οποία φαίνεται να διέθετε και ψυχολογικά³⁹ ερείσματα στους ταλαιπωρημένους υπερ-ήρωες. Το κυριότερο, όμως, ήταν ότι «αποτέλεσε την πρώτη κριτική της θρησκείας»⁴⁰, κατά τον Nilsson.

Οι ομηρικές θεότητες δεν μοιάζουν, όμως, τους ανθρώπους μόνο μορφικά, αλλά και εσωτερικά: έχουν πάθη, πλούσιο αλλά ευμετάβλητο συναισθηματικό κόσμο, που συμβάλλει στην οικοδόμηση σχέσεων οι οποίες βασίζονται στην ανταπόδοση και όχι στην αγάπη. (Η Καλυψώ ερωτεύεται⁴¹ τον Οδυσσέα, ο Ποσειδώνας οργίζεται μαζί του⁴², ο Απόλλων θυμώνει με τον Αγαμέμνονα και εκδικείται τους Αχαιούς με νόσο αθεράπευτη⁴³). Επίσης, υιοθετούν όλα τα χαρακτηριστικά της ανθρώπινης κοινωνικής και πολιτικής δράσης (διαβουλεύονται όταν πρόκειται να πάρουν κάποια απόφαση⁴⁴) αλλά διαφέρουν ριζικά από αυτούς⁴⁵.

Η ηθική⁴⁶ των θεών είναι σύντονη προς τα πάθη τους, τις συμπάθειες και αντιπάθειές τους, τους θυμούς, τα πείσματα και τις πονηριές⁴⁷, καθώς είναι εξαιρετικά παρεμβατικοί στις ζωές των θνητών⁴⁸. Το κλίμα φόβου είναι το κυρίαρχο στη σχέση εξουσιαστών⁴⁹ θεών - ανθρώπων υπό το αβάσταχτο βάρος, για τους θνητούς, του δούναι και λαβείν. Η τεχνική του

³⁸ Πβ. B. C. Dietrich, *ό.π.*, 58.

³⁹ Πβ. B. C. Dietrich, *ό.π.*, 59.

⁴⁰ Πβ. M. P. Nilsson, *ό.π.*, 190.

⁴¹ *Οδύσσεια*, α 14-15: «νύμφη πότνι' ἔρυκε Καλυψώ, δῖα θεάων,
ἐν σπέεσι γλαφυροῖσι, λιλαιομένη πόσιν εἶναι»

⁴² *Οδύσσεια*, α 19-21: «θεοὶ δ' ἔλεαιρον ἅπαντες/
νόσφι Ποσειδάωνος· ὁ δ' ἄσπερχές μενέαινεν/
ἀντιθέφ' Ὀδυσῆϊ πάρος ἦν γαῖαν ἰκέσθαι.» Πβ. και α 75-79.

⁴³ *Ιλιάδα*, Α 44-53.

⁴⁴ *Οδύσσεια*, α 26-108, «ἡ αγορά των θεών».

⁴⁵ Πβ. B. C. Dietrich "Views of Homeric Gods and Religion" *Numen*, 26(2), (1979), 136.

⁴⁶ Πβ. Al. Lesky, *ό.π.*, 119.

⁴⁷ Πβ. *Ιλιάδα*, Ψ 388.

⁴⁸ Πβ. *Ιλιάδα*, Ψ 399-400.

⁴⁹ Hugh Lloyd-Jones, "Ancient Greek Religion", στο *Proceedings of the American Philosophical Society*, Vol. 145, No. 4 (2001): 457.

ανθρωπομορφισμού των θεών έθετε σε νέα πλαίσια την προβληματική σχέση θνητών-αθανάτων και αποτέλεσε αντικείμενο ερμηνευτικής προσέγγισης και κριτικής ήδη από την αρχαιότητα⁵⁰.

Γ. Ο Φτερωτός Ερμής: Ο Ερμής⁵¹, ένας συμπαθητικός⁵² και πιο ανθρώπινος θεός συγκριτικά με τους υπόλοιπους του δωδεκάθεου, είναι ο καρπός του έρωτα του Δία και της Μαίας, γεννημένος στην Κυλλήνη. Οι ιδιότητες του Ερμή είναι γνωστές: αγγελιαφόρος των θεών και μεταφορέας μηνυμάτων⁵³ (και η Ίρις⁵⁴ είχε ρόλο, επίσης, αγγελιαφόρου των θεών), ψυχοπομπός, διαπραγματευτής –διερμηνέας μεταξύ εχθρών και ξένων (εξ ου και ερμηνευτική), θεός του εμπορίου, προστάτης των αθλητών.

Ο Ερμής ως αγγελιαφόρος κρατά το κηρύκειον⁵⁵ (στο οποίο υπάρχουν δυο περιπεπλεγμένα φίδια)⁵⁶. Για το λόγο αυτό ήταν και προστάτης των κηρύκων (οι οποίοι και αυτοί έφεραν το κηρύκειον). Ιδιαίτερο στοιχείο της παρουσίας του αυτής, αδιαμφισβήτητα, ήταν τα φτερωτά σανδάλια⁵⁷, τα οποία δίνουν την αίσθηση μιας αέναης κίνησης που ξεπερνά τον συνήθη

⁵⁰ Πβ. Αλ. Φοίβος Μουρελάτος, «Ξενοφάνης ο Κολοφώνιος: πρωτοπόρος στη φιλοσοφική κριτική του ανθρωπομορφισμού», *Αριάδνη* 23-24, (2016-2017/2017-2018), 219, 220, 223, 231.

⁵¹ Διάφορα προσωνύμια του Ερμή: Αγλαός, Αιμύλος, Αίπυτος, Αλεξίκακος, Αλύχιμος, Αμύητος, Ανάδρομος, Αργεϊφόντης, Βοηλάτης, Βοοσσός, Βουκλόπος, Βουφόνος, Διάκτορος, Δόμιος, Εινόδιος ή Ενόδιος, Ελικώνιος, Εμπολαίος, Επαρωγός, Επίσκοπος, Εριούνης ή Εριούνιος, Ερμηνεύς, Εύπτερος, Εύρραπις, Εύσκοπος, Εύφρων, Εύχολος, Θέσκελος, Θέσμιος, Θεός, Κήρυξ, Κλυτόβουλος, Κλυτός, Κρατύς, Κριοφόρος, Κύδιμος, Κυλλήνιος, Κυνοκέφαλος, Κωρυκιώτης, Λαοσσός, Λάφριος, Λευκός, Λόγιος, Λυσιμέριμος, Μαιήιος, Μηχανιώτης, Νωνακριάτης, Οιοπόλος, Παράμμων, Ποικιλόβουλος, Ποικιλόμυθος, Πολύγιος, Πολυμήτης, Πρόμαχος, Πρόναος, Προπυλαίος, Προφήτης, Πτερόπους, Πτηνοπέδιλος, Πυληδόκος, Σοφός, Σπαργανιώτης, Σπηλαΐτης, Στροφαίος, Σώκος, Ταλαίος, Τανύπτερος, Τανυσίπτερος, Ταχύγουνος, Τετραγλώχιν, Τρικέφαλος, Τρισάριστος, Τροφιούχος, Φαεσφόρος, Φαιδρός, Φερέσπονδος, Φώριος, Χαριδώτης, Χαρμοφέρων, Χθόνιος, Χρυσόπτερος, Χρυσόρραπις, Ψυχοστόλος, Ωκυπέδιλος, Ωκυπέτης, Ωκύπους, Ωκύπτερος.

⁵² Πβ. *Ιλιάδα*, Ω 334-5.

⁵³ Πβ. *Οδύσσεια*, ε 29: «*Ερμεία, σὺ γὰρ αὖτε τά τ' ἄλλα περ ἄγγελός ἐσσι/ νύμφη ἐνπλοκάμῳ εἰπεῖν νημερτέα βουλὴν*» και 43-58.

⁵⁴ Κόρη του Θαύμαντος και της Ωκεανίδας Ηλέκτρας, ανήκε στο γένος των Αρπυιών.

⁵⁵ Πβ. Διόδωρου του Σικελιώτη, *Ιστορική Βιβλιοθήκη*, 5, 75, Ησιόδου, *Θεογονία*, 938-939.

⁵⁶ Πβ. Burkert, *ό.π.*, 268.

⁵⁷ *Ιλιάδα*, Ω 340-344: «*αὐτίκ' ἔπειθ' ὑπὸ ποσσὶν ἐδήσατο καλὰ πέδιλα*

ἀμβρόσια χρύσεια, τὰ μιν φέρον ἡμὲν ἐφ' ὕγρην

ἦδ' ἐπ' ἀπείρονα γαῖαν ἅμα πνοιῆς ἀνέμοιο·

εἴλετο δὲ ῥάβδον, τῆ τ' ἀνδρῶν ὄμματα θέλγει

ὦν ἐθέλει, τοὺς δ' αὖτε καὶ ὑπνώοντας ἐγείρει·»

ανθρωπομορφισμό των θεών. Ενδεχομένως να σχετίζεται αυτή η δυνατότητα της κίνησης του Ερμή με το γεγονός ότι, κατά τη ρωμαϊκή εποχή, ονομάστηκε Mercurius και έγινε θεός του εμπορίου⁵⁸. Στην *Οδύσσεια* ο Ερμής στην εραψωδία «πετώντας έφτασε το απόμακρο νησί» (ε 64) της Καλυψώς και στην ωραψωδία καλεί τις ψυχές των μνηστήρων στον «άσφοδελόν λειμώνα» (ω 1-14). Και πάλι βρίσκουμε εδώ ένα χαρακτήρα κίνησης και μεταφοράς μηνύματος όχι μόνο στον κόσμο των ζωντανών αλλά και στον κόσμο των νεκρών. Συνεπώς, ο φτερωτός Ερμής δεν ξεπερνά μόνο το όριο της ταχύτητας, του χώρου, αλλά και της διάστασης της ζωής και του θανάτου. Δικαίως, κατά τον Burkert, είναι ο θεός «των ορίων και της υπερβάσεώς τους»⁵⁹. Η σημασία της κίνησης, ως γνώρισμα/ιδιότητα θεϊκής προέλευσης και προνομιακής διαχείρισης, απασχόλησε φιλοσοφικά και θεολογικά τον Αριστοτέλη, ο οποίος την ενέταξε στην οντοθεολογία του⁶⁰.

Φυσικά, τα φτερωτά σανδάλια δεν δίνουν από μόνα τους την ιδιαίτερη αυτή κίνηση στον Ερμή, αλλά η ίδια η βούληση του Δία, η οποία είναι η γενεσιουργός αιτία της τεχνικής του Ερμή αλλά ταυτόχρονα και το αποτέλεσμα της, καθώς ο φτερωτός θεός μεταφέρει το μήνυμα της θέλησης του Δία. Αισθητοποιείται η θεϊκή βούληση μέσω μιας απλοϊκής τεχνικής εικόνας που θα έπλαθε η φαντασία του κάθε μικρού παιδιού (τα φτερωτά σανδάλια).

Και οι τρεις εξεταζόμενες μορφές τεχνικής είναι ξεκάθαρα αποτέλεσμα της ανθρώπινης φαντασίας στην προσπάθειά της να επινοήσει ευαντίληπτες μορφές σχέσεων θνητών-αθανάτων.⁶¹

3. Συμπεράσματα

Η επινόηση τέτοιων μορφών τεχνικής είναι φυσικό να διευκόλυνε την πρόσληψη του μηνύματος της θρησκείας (δηλαδή της βούλησης και δράσης των θεών) και η θρησκεία αποτέλεσε το υπόβαθρο της προαναφερθείσας τεχνικής σε ό,τι αφορά τις αλγινές και δύσκολα διαχειρίσιμες φάσεις της ανθρώπινης ζωής. Ως προς τούτο:

- i. Ο ανθρωπομορφισμός των θεών – τουλάχιστον στην ομηρική εκδοχή του -δεν ήταν μια στείρα μίμηση και αντιστοίχιση ανθρώπινων μορφών και θεοτήτων, η οποία χαρακτηρίζεται από μια ολίγον παιγνιώδη απεικόνιση. Η φαντασία (ειδικά στην περίπτωση του Ερμή και του από

⁵⁸ Πβ. Burkert, *ό.π.*, 336.

⁵⁹ Πβ. Burkert, *ό.π.*, 334.

⁶⁰ Πβ. *Μετά τα Φυσικά*, 1072a 30- 1073a 29.

⁶¹ Πβ. John Gould, *Αρχαία Ελληνική Τραγωδία και Τελετουργία* (Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ., 2018), 163.

- μηχανής θεού) είχε ποιοτικά διαφοροποιημένα χαρακτηριστικά: τη δυνατότητα της αέναης και απροϋπόθετης κίνησης, της παρέμβασης και παρουσίας ανά πάσα στιγμή. Ιδιότητες που ξεπερνούν κατά πολύ τα ανθρώπινα εφόδια.
- ii. Παρά την απλοϊκότητά της (για τα σημερινά δεδομένα) η τεχνική αυτή είχε μια σπουδαία «παρουσία», καθώς αναδιευθετούσε τη σχέση θεών-ανθρώπων, ανταποκρινόμενη στη διαχείριση της ανατρεπτικότητας του συμβάντος, της σύμπτωσης. Η σπουδαιότητά της έγκειται στο ότι εκδηλώνονταν ως ένα είδος ενεργήματος, δράσης. Η διάσταση αυτή του χαρακτήρα της άνοιξε ένα νέο κεφάλαιο στη σχέση του ανθρώπου με τη θρησκεία του. Ο άνθρωπος αρχίζει να αποζητά παρουσία, μέθοδο, τρόπους φανέρωσης του θείου, αλλά δεν λησμονά και την ομηρική ρήση του προοιμίου της *Οδύσσειας* («σφετέρησιν ἀτασθαλίησιν»)⁶², την ατομική ευθύνη.
 - iii. Η ενεργηματική αυτή διευκολυντική διάσταση της τεχνικής εντασσόταν, όμως, στο πλαίσιο μιας μερικότητας. Η φιλοσοφία (που εκφράζει το καθολικό)⁶³ θα μιλήσει για επιστήμη ενώ η τεχνική στην αρχαία ελληνική θρησκεία για παρέμβαση, η οποία παρά τον κατά περίπτωση χαρακτήρα της ήταν εξαιρετικά κρίσιμη. Η συγκεκριμένη διάστασή της δεν διέλαθε της προσοχής της προσωκρατικής και κλασικής διανόησης και των φιλοσόφων που ασχολήθηκαν με το περί θεού ζήτημα (Θαλής, Ξενοφάνης, Παρμενίδης, Ηράκλειτος, Δημόκριτος, Πλάτων, Αριστοτέλης).
 - iv. Εν τούτοις, η αρχαία ελληνική θρησκεία δεν «επινόησε» απλώς κάποιες μορφές τεχνικής, συνέβαλλε στην επινόηση της τεχνικής ως πνεύμα. Η συνδρομή της φιλοσοφίας, της πρωτοεμφανιζόμενης επιστήμης, των

⁶² *Οδύσσεια*, α 7 και κ 437.

⁶³ Πβ. Αριστ., *Μετά τα Φυσικά*, 1003a 21-28: «Ἔστιν ἐπιστήμη τις ἣ θεωρεῖ τὸ ὄν ἢ ὄν καὶ τὰ τούτῳ ὑπάρχοντα καθ' αὐτό. αὕτη δ' ἐστὶν οὐδεμίᾳ τῶν ἐν μέρει λεγομένων ἢ αὐτῆ· οὐδεμία γὰρ τῶν ἄλλων ἐπισκοπεῖ καθόλου περὶ τοῦ ὄντος ἢ ὄν, ἀλλὰ μέρος αὐτοῦ τι ἀποτε-
μόμεναι περὶ τούτου θεωροῦσι τὸ συμβεβηκός, οἷον αἱ μαθη-
ματικαὶ τῶν ἐπιστημῶν. ἐπεὶ δὲ τὰς ἀρχὰς καὶ τὰς ἀκρο-
τάτας αἰτίας ζητοῦμεν, δῆλον ὡς φύσεώς τινος αὐτὰς ἀναγκαῖον εἶναι καθ' αὐτήν. εἰ οὖν καὶ οἱ τὰ στοιχεῖα τῶν ὄντων ζητοῦντες ταύτας τὰς ἀρχὰς ἐζήτουν, ἀνάγκη καὶ τὰ στοιχεῖα τοῦ ὄντος εἶναι μὴ κατὰ συμβεβηκός ἀλλ' ἢ ὄν· διὸ καὶ ἡμῖν τοῦ ὄντος ἢ ὄν τὰς πρώτας αἰτίας ληπτέον».

μαθηματικών, έπαιξε καθοριστικό ρόλο προς αυτή την κατεύθυνση. Και εστιάζουμε ιδιαίτερα σε αυτή τη διάσταση, καθώς δεν θαυμάζουμε μόνο το καινό στοιχείο της θεϊκής παρέμβασης, αλλά την απώτερη στόχευση αυτής: την εξέλιξη του τεχνικού/υλικού πολιτισμού του ανθρώπου, εξέλιξη η οποία στην παρούσα φάση ήταν συνώνυμη με τη δυνατότητά του να πληροφορείται εγκαίρως τις αποφάσεις των θεών και να σώζεται. Εγκαινιάζεται έτσι μια διαφορετική σχέση του ανθρώπου με το χρόνο, παρά το αναπόδραστο της θνητότητάς του, δυνάμει της θεϊκής τεχνικής παρέμβασης. Συνεπώς η τεχνική στην αρχαία ελληνική θρησκεία εξέφραζε ένα είδος δυνατότητας, μια ενδεχόμενη αλλά αισιόδοξη κατάσταση, η οποία δεν βασιζόταν στα νοητικά παραγγέλματα μιας γνωστικής διαδικασίας αλλά στα βουλητικά εχέγγυα μιας θεότητας.

Τεχνικό και υπερβατικό συμπορεύονται και αλληλοϋποστηρίζονται στον αρχαίο ελληνικό κόσμο. Κατά εντελώς ιδιότυπο τρόπο η τεχνική ήταν περισσότερο συνδεδεμένη με το θρησκευέσθαι παρά με το φιλοσοφείν (στο πλαίσιο του οποίου εντάσσεται και η επιστήμη της εποχής): αντιπροσώπευε μια πτυχή του θρησκευτικού ανθρωπολογικού ορίζοντα του αρχαίου κόσμου. Έχει έναν υποστηρικτικό ρόλο στον ανθρώπινο βίο πρακτικο-νοητικού χαρακτήρα, άμεσα συνδεδεμένο με την αναζήτηση του θείου, ως μέρους της ταυτότητας του ανθρώπου της αρχαίας Ελλάδας συναρτώμενη προς τον πνευματικό, πολιτιστικό και κοινωνικό βίο του. Η παρουσία της συνέτεινε στη δημιουργική πλήρωση της ζωής του ανθρώπου, η οποία στηρίζεται στην αναζήτηση μορφών της θείας παρουσίας/παρέμβασης στον αδυσώπητο κόσμο της ανθρώπινης ανάγκης στο εδώ και στο τώρα.

v. Βιβλιογραφία

Benardete, Seth. "On Heraclitus". Στο *The Review of Metaphysics*, Vol. 53, No. 3, 2000: 613-633.

Burkert, W. *Αρχαία Ελληνική Θρησκεία, Αρχαϊκή και Κλασσική Εποχή*. Αθήνα: Καρδαμίτσα, 2015.

Chondros, T. G, Milidonis, K., Vitzilaios, G., Vaitsis, J. "Deus Ex Machina reconstruction in the Athens theatre of Dionysus". Στο *Mechanism and Machine Theory* 67, 2013: 172-191.

Δεσποτόπουλος, Κ. *Φιλοσοφία του Πλάτωνος*. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών, 1997.

Dietrich, B. C. "Views of Homeric Gods and Religion". Στο *Numen*, 26 (2), 1979: 129-151.

Dietrich, B. C. "Divine Epiphanies in Homer". Στο *Numen*, Vol. 30, 1983: 53-79.

- Gould, John. *Αρχαία Ελληνική Τραγωδία και Τελετουργία*. Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ., 2018.
- Lawrence, Stuart. "Audience Uncertainty and Euripides' Medea". Στο *Hermes*, 125 1997: 49-55.
- Lesky, Albin. *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας*. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 1964.
- Lloyd-Jones, Hugh. "Ancient Greek Religion". Στο *Proceedings of the American Philological Society*, Vol. 145, No. 4, 2001: 456-464.
- Mastronarde, Donald J. "Actors on High: The Skene Roof, the Crane, and the Gods in Attic Drama". Στο *Classical Antiquity*, Vol. 9, No. 2, 1990: 247-294.
- Masuzawa, Tomoko. "Culture". Στο *Critical Terms for Religious Studies* (ed.) M. C. Taylor, Chicago. The University of Chicago Press, 1998: 70-93.
- Mayor, Adrienne. *Gods and Robots: Myths, Machines, and Ancient Dreams of Technology*. Princeton: Princeton University Press, 2018.
- Moore, C. "Socrates and Self-Knowledge in Aristophanes "Clouds"". Στο *The Classical Quarterly*, 65(2), 2015: 534-551.
- Morgan, Kathryn A. *Myth and Philosophy from the Presocratics to Plato*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
- Mourelatos, A. F. *The Route of Parmenides: A Study of World, Image, and Argument in the Fragments*. New Heaven & London: Yale University Press, 1970.
- Μουρελάτος, Αλ. Φοίβος. «Ξενοφάνης ο Κολοφώνιος: πρωτοπόρος στη φιλοσοφική κριτική του ανθρωπομορφισμού». *Αριάδνη* 23-24, 2016-2017/2017-2018: 219-232.
- Nilsson, M.P. *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Θρησκείας*. Αθήνα: Παπαδήμα, 2004.
- Snell Bruno. *Η Ανακάλυψη του Πνεύματος*. Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ., 1997.
- Solmsen Fr. *Plato's Theology*. New York University Press: Ithaca, 1942.
- Turkeltaub, D. "Perceiving Iliadic Gods". Στο *Harvard Studies in Classical Philology*, 103, 2007: 51-81.
- Webster, T.B.L. *Σοφοκλέους «Φιλοκτήτης»*. Αθήνα: Καρδαμίτσα, 1992.

Εκπαίδευση και βιοηθική: Ο ρόλος της θρησκείας στην επίλυση των σύγχρονων βιοπροβλημάτων

Περίληψη

Στη σύγχρονη εποχή τα βιοηθικά ζητήματα πλαισιώνουν ολοένα και περισσότερο την καθημερινότητά μας, καθώς η επιστήμη και η τεχνολογία εξελίσσονται με ταχύτατους ρυθμούς. Οι εφαρμογές της βιοτεχνολογίας και της γενετικής μηχανικής κατά τη διαδικασία της γέννησης, της ανάπτυξης, της διατήρησης και της παράτασης της ανθρώπινης ζωής εγείρουν σοβαρούς προβληματισμούς γύρω από τις εφαρμογές τους. Το εκπαιδευτικό σύστημα, που έχει ως σκοπό την προετοιμασία των μαθητών για τη ζωή, βρίσκεται αντιμέτωπο με την πρόκληση της καλλιέργειας των δεξιοτήτων των αυριανών πολιτών, οι οποίοι θα διαδραματίσουν ενεργό ρόλο σε επιστημονικούς, ερευνητικούς και κοινωνικούς τομείς και θα κληθούν σε κάποια στιγμή της ζωής τους να λάβουν αποφάσεις ενδεχομένως και για οριακές καταστάσεις. Στο πλαίσιο αυτό, η θρησκεία παρέχει ένα σύστημα αξιών το οποίο έχει τη δυνατότητα να διαμορφώσει την ηθική κρίση των ανθρώπων, αλλά και να καθορίσει τις επιλογές όσων την ασπάζονται συνειδητά, σε ζητήματα όπως η τεχνητή διακοπή της κύησης, η ιατρικώς υποβοηθούμενη αναπαραγωγή, οι βιοτεχνολογικές παρεμβάσεις, η ευθανασία, αλλά και η καύση των νεκρών. Η ένταξη, λοιπόν, της βιοηθικής στα Προγράμματα Σπουδών της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης ως μέρος της θρησκευτικής αγωγής, με σκοπό την ενημέρωση και την ευαισθητοποίηση των μαθητών σχετικά με τα βιοπροβλήματα, μπορεί να συμβάλει στην καλύτερη κατανόηση και αντιμετώπιση των αναφερόμενων διλημάτων. Υπό το πνεύμα αυτό, στο παρόν άρθρο επιχειρείται η διερεύνηση της σχέσης της εκπαίδευσης, της βιοηθικής και της θρησκείας, με σκοπό τη δημιουργία ενός ολοκληρωμένου πλαισίου για την προσέγγιση των βιοηθικών ζητημάτων.

Abstract

Education and Bioethics: The role of religion in addressing contemporary bioproblems

Nowadays, bioethical issues increasingly permeate our daily lives, as science and technology advance at breakneck speed. The applications of biotechnology and genetic engineering during the processes of birth, growth, preservation, and extension of human life raise profound concerns about their implications. The educational system, aimed at preparing students for life, is confronted with the challenge of cultivating the skills of future citizens. These individuals will play active roles in scientific, research, and social sectors and will, at some point in their lives, potentially have to make decisions regarding borderline situations. In this context, religion offers a value system capable of shaping individuals' moral judgment and defining the choices of those consciously embracing it on issues such as abortion, medically assisted reproduction, biotechnological interventions, euthanasia, and the cremation of the dead. Incorporating bioethics into the secondary education curriculum as part of religious education, aiming to inform and sensitize students about bioproblems, can aid in better understanding and addressing emerging dilemmas. With this spirit, this article attempts to explore the relationship between education, bioethics, and religion, with the objective of creating a comprehensive framework for approaching bioethical issues.

1. Εισαγωγή

Στη σύγχρονη εποχή τα βιοηθικά ζητήματα πλαισιώνουν ολοένα και περισσότερο την καθημερινότητά μας, καθώς η επιστήμη και η τεχνολογία εξελίσσονται με ταχύτατους ρυθμούς. Οι εφαρμογές της βιοτεχνολογίας και της γενετικής μηχανικής κατά τη διαδικασία της γέννησης, της ανάπτυξης, της διατήρησης και της παράτασης της ανθρώπινης ζωής εγείρουν σοβαρούς προβληματισμούς γύρω από τις εφαρμογές τους. Το εκπαιδευτικό σύστημα, που έχει ως σκοπό την προετοιμασία των μαθητών για τη ζωή, βρίσκεται αντιμέτωπο με την πρόκληση της καλλιέργειας των δεξιοτήτων των αυριανών πολιτών, οι οποίοι θα διαδραματίσουν ενεργό ρόλο σε επιστημονικούς, ερευνητικούς και κοινωνικούς τομείς και θα κληθούν σε κάποια στιγμή της ζωής τους να λάβουν αποφάσεις ενδεχομένως και για οριακές καταστάσεις.

Στο πλαίσιο αυτό, ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 ορισμένες έρευνες υπογράμμισαν την σπουδαιότητα της ενσωμάτωσης ηθικών και κοινωνικών ζητημάτων που σχετίζονται με την επιστήμη και την τεχνολογία στην εκπαίδευση⁶⁴. Το 1997, με την έγκριση της Οικουμενικής Διακήρυξης για το Ανθρώπινο Γονιδίωμα και τα Ανθρώπινα Δικαιώματα από την UNESCO και το 1998 από τα Ηνωμένα Έθνη⁶⁵, επισημάνθηκε με τον πλέον επίσημο τρόπο η

⁶⁴ Darryl R. J. Macer, *Bioethics for the People by the People* (Christchurch, N.Z.: Eubios Ethics Institute 1994). Α. Γλυκοφρύδη, Μ. Ζαπουνίδου, "Η βιοηθική στην εκπαίδευση", *Βιοηθικά* 5,1 (2019): 14.

⁶⁵ "Universal Declaration on the Human Genome and Human Rights", <https://www.unesco.org/en/ethics-science-technology/human-genome-and-human-rights> (Ημ. Ανάκτησης: 25 Οκτωβρίου 2023).

σημασία της βιοηθικής στην εκπαίδευση, καθώς στο άρθρο 20 της έκτης παραγράφου με τίτλο «Προώθηση των αρχών που καθορίζονται στη Διακήρυξη» αναφέρεται ρητώς ότι: «Τα κράτη πρέπει να λάβουν τα κατάλληλα μέτρα για την προώθηση των αρχών που ορίζονται στη Διακήρυξη, μέσω της εκπαίδευσης και σχετικών μέσων, μεταξύ άλλων μέσω της διεξαγωγής έρευνας και εκπαίδευσης σε διεπιστημονικούς τομείς και μέσω της προώθησης της εκπαίδευσης στη βιοηθική, σε όλα τα επίπεδα, ιδιαίτερα για εκείνους που είναι υπεύθυνοι για τις επιστημονικές πολιτικές»⁶⁶.

Το 2003, στη 32^η Γενική Διάσκεψη της UNESCO, πολλές χώρες μέλη τόνισαν την ανάγκη δημιουργίας προγραμμάτων βιοηθικής στην επιστημονική και επαγγελματική τους εκπαίδευση⁶⁷ και ψηφίστηκε η Διεθνής Διακήρυξη για τα Γενετικά Δεδομένα Ανθρώπου⁶⁸.

Επίστεψη όλων των ανωτέρω ήταν η ίδρυση και λειτουργία το 2004 του «Προγράμματος Εκπαίδευσης στην Ηθική», το οποίο μεταξύ άλλων: 1. παρέχει διάφορους εκπαιδευτικούς πόρους, συμπεριλαμβανομένων δημοσιευμάτων και οπτικοακουστικών μέσων, 2. διοργανώνει σε συντονισμό με ακαδημαϊκά ιδρύματα, Μαθήματα Επιμόρφωσης Καθηγητών Ηθικής (ETTC) σε όλο τον κόσμο και 3. συνεργάζεται με Έδρες της UNESCO και δίκτυα εμπειρογνομόνων για την προώθηση της βιοηθικής και της ηθικής στη εκπαίδευση⁶⁹.

Υπό το πνεύμα αυτό και με βάση τις μέχρι τώρα πραγματοποιηθείσες ενέργειες, στο παρόν άρθρο επιχειρείται αφ' ενός η διερεύνηση της σχέσης της εκπαίδευσης και της βιοηθικής και αφ' ετέρου του ρόλου της θρησκείας στην επίλυση των σύγχρονων βιοπροβλημάτων με σκοπό τη δημιουργία ενός ολοκληρωμένου πλαισίου για την προσέγγιση και αντιμετώπισή τους.

2. Εκπαίδευση και Βιοηθική

Διάφορες μελέτες από τις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής και την Ευρώπη, αλλά και από χώρες όπως η Νέα Ζηλανδία και η Ιαπωνία έχουν καταδείξει το ενδιαφέρον των εκπαιδευτικών για την ενσωμάτωση ζητημάτων ηθικού, κοινωνικού και περιβαλλοντικού χαρακτήρα στα Προγράμματα Σπουδών της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, Γυμνασίου - Λυκείου. Ζητήματα όπως η

⁶⁶ "Universal Declaration on the Human Genome and Human Rights", <https://www.unesco.org/en/legal-affairs/universal-declaration-human-genome-and-human-rights> (Ημ. Ανάκτησης: 23 Οκτωβρίου 2023).

⁶⁷ Α. Γλυκοφρύδη, Μ. Ζαπουνίδου, "Η βιοηθική στην εκπαίδευση", Βιοηθικά 5,1 (2019): 14.

⁶⁸ "International Declaration on Human Genetic Data", <https://www.unesco.org/en/legal-affairs/international-declaration-human-genetic-data?hub=66535> (Ημ. Ανάκτησης: 23 Οκτωβρίου 2023).

⁶⁹ "Ethics Education Programme", <https://www.unesco.org/en/ethics-science-technology/education> (Ημ. Ανάκτησης: 23 Οκτωβρίου 2023).

υποβοηθούμενη αναπαραγωγή, ο προγεννητικός έλεγχος, αλλά και η χρήση φυτοφάρμακων και γενετικά μεταλλαγμένων τροφίμων και φυσικά η προστασία του περιβάλλοντος, βρίσκονται στο άμεσο ενδιαφέρον τόσο των εκπαιδευτικών όσο και των μαθητών⁷⁰.

Τα θέματα της βιοηθικής, λόγω της φύσης τους και του χαρακτήρα τους, παρουσιάζονται ως ένας καινοτόμος τρόπος για να προσελκύσουν το ενδιαφέρον των μαθητών. Άλλωστε, η βιοηθική αποτελεί έναν τομέα προσβάσιμο σε όλους, ανεξαρτήτως των μαθησιακών τους δεξιοτήτων, ενώ συχνά αναζωπυρώνει το ενδιαφέρον τους για ένα συγκεκριμένο μάθημα. Τα εργαλεία σκέψης, η διαδικασία συζήτησης, καθώς και η δεξιότητα της έρευνας για την εύρεση αξιόπιστων πηγών γνώσης, μπορούν να βοηθήσουν τους μαθητές να αναπτύξουν στρατηγικές αντιμετώπισης προβλημάτων και αναζήτησης λύσεων, ενισχύοντας την κριτική τους σκέψη – κάτι που είναι επιθυμητός στόχος σε όλα τα εκπαιδευτικά προγράμματα. Ακόμη, για πολλούς μαθητές που δεν προτίθενται να συνεχίσουν τις σπουδές τους, το Γυμνάσιο και το Λύκειο αποτελούν την τελευταία ευκαιρία να ενημερωθούν για σημαντικά ζητήματα βιοηθικής με μια οργανωμένη και επίσημη προσέγγιση. Στο σύνολό της, η βιοηθική προσφέρει πολύτιμες προοπτικές στην επιστημονική εκπαίδευση, βοηθώντας τους μαθητές να συνδέσουν τη θεωρία με την πράξη, να εξετάσουν τον αντίκτυπο αναφυόμενων ζητημάτων στην καθημερινή τους ζωή και να γίνουν πιο συνειδητοποιημένοι πολίτες⁷¹.

Η ένταξη, λοιπόν, του γνωστικού αντικείμενου της βιοηθικής στα Προγράμματα Σπουδών της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, Γυμνασίου – Λυκείου, προσφέρει πολλαπλά οφέλη στην εκπαιδευτική κοινότητα και στην κοινωνία ευρύτερα, καθώς μεταξύ των άλλων:

1. **Προετοιμάζει τους μαθητές για το μέλλον:** Οι μαθητές επιβάλλεται να είναι προετοιμασμένοι για τις προκλήσεις που θα αντιμετωπίσουν μελλοντικά, συμπεριλαμβανομένων των ηθικών διλημμάτων που προκύπτουν από τις νέες τεχνολογίες και την γενετική μηχανική. Η εκπαίδευση στη βιοηθική μπορεί να τους βοηθήσει να αναπτύξουν ισχυρές δεξιότητες κριτικής σκέψης και να εξοπλιστούν με τα απαραίτητα εργαλεία για να αναλύουν, να σταθμίζουν και να λαμβάνουν ηθικά υπεύθυνες αποφάσεις. Η εκπαίδευση αυτή δεν μεταδίδει απλώς γνώσεις, αλλά καλλιεργεί και ενισχύει την ικανότητα των μαθητών να αντιμετωπίζουν με υπευθυνότητα και ευαισθησία τις ηθικές προκλήσεις στον σύγχρονο κόσμο.

⁷⁰ Σ. Αλαχιώτη, "Η βιοηθική πάει σχολείο", *Εφημερίδα Το Βήμα* (24 Νοεμβρίου 2008), <https://www.tovima.gr/2008/11/24/science/h-bioithiki-paei-sxoleio/> (Ημ. Ανάκτησης: 29 Οκτωβρίου 2023).

⁷¹ Α. Γλυκοφρύδη, Μ. Ζαπουνίδου, "Η βιοηθική στην εκπαίδευση", *Βιοηθικά* 5,1 (2019): 17.

2. **Κινεί το ενδιαφέρον των μαθητών για τις επιστημονικές και τεχνολογικές εξελίξεις:** Η εκπαίδευση στα βιοηθικά ζητήματα, ιδιαίτερα εκείνα που προκύπτουν από την ταχεία εξέλιξη στην επιστήμη και την τεχνολογία, ανοίγει την πόρτα σε έναν κόσμο πλούσιο σε ερευνητικές δυνατότητες και διευρύνει τους ορίζοντες των μαθητών. Ειδικότερα, τα βιοηθικά διλήμματα στο πεδίο της γενετικής, της βιοτεχνολογίας και της ιατρικής προσφέρουν ένα δυναμικό πλαίσιο για βαθιές και εποικοδομητικές συζητήσεις. Μέσω αυτής της διαδικασίας, οι μαθητές δεν αποκτούν μόνο γνώση αλλά και ενθουσιάζονται με τις επιστημονικές και τεχνολογικές εξελίξεις, αντιλαμβανόμενοι την άμεση σχέση τους με την καθημερινή ζωή και τις ηθικές τους επιλογές. Αυτή η διαδικασία δημιουργεί μια δυναμική αλληλεπίδραση μεταξύ εκπαίδευσης και προσωπικού ενδιαφέροντος, ενθαρρύνοντας τους μαθητές να εμβαθύνουν στη μελέτη και να εξερευνήσουν περαιτέρω τις επιστημονικές προκλήσεις του μέλλοντος.
3. **Εκπαιδεύει τους αυριανούς πολίτες:** Η εκπαίδευση που εστιάζει στα βιοηθικά ζητήματα που εγείρονται από τις εξελίξεις στην επιστήμη και την τεχνολογία αποτελεί ένα κρίσιμο στοιχείο για την διαμόρφωση των αυριανών πολιτών. Μαθητές που λαμβάνουν μια τέτοια εκπαίδευση αποκτούν όχι μόνο βαθύτερη κατανόηση των επιστημονικών θεμάτων, αλλά και ένα αυξημένο επίπεδο ευαισθησίας στη λήψη ηθικών αποφάσεων. Αυτό τους εξοπλίζει με την ικανότητα να συμμετέχουν ενεργά και ουσιαστικά στον δημόσιο διάλογο, συμβάλλοντας στη διαμόρφωση της μελλοντικής κατεύθυνσης της επιστημονικής και τεχνολογικής προόδου. Μέσω αυτής της διαδικασίας, διασφαλίζεται ότι οι μελλοντικές γενιές θα είναι όχι μόνο καλά ενημερωμένες, αλλά και ηθικά υπεύθυνες, ικανές να αναγνωρίζουν και να αντιμετωπίζουν τις προκλήσεις που παρουσιάζει η σύγχρονη επιστήμη στην κοινωνία και το περιβάλλον.
4. **Αναπτύσσει την κριτική σκέψη:** Η αντιμετώπιση των βιοηθικών διλημάτων που προκύπτουν από την επιστήμη απαιτεί κριτική σκέψη και ανάλυση. Εκπαιδεύοντας τους μαθητές σε αυτά τα ζητήματα, τους βοηθάμε να αναπτύξουν αυτές τις σημαντικές δεξιότητες και μέσω των ειδικών δραστηριοτήτων, παρουσιάσεων και συζητήσεων, οι μαθητές εμβαθύνουν τη γνώση τους σε ζητήματα που αφορούν τη βιοηθική και ταυτόχρονα αναπτύσσουν την κριτική τους σκέψη, όπου είναι ένας θεμελιώδης στόχος της σύγχρονης εκπαίδευσης.
5. **Ευαισθητοποιεί τους μαθητές, τους εκπαιδευτικούς και τους γονείς:** Η ενσωμάτωση θεμάτων βιοηθικής στην εκπαιδευτική διαδικασία δεν αφορά μόνο τους μαθητές, αλλά επεκτείνεται και στους εκπαιδευτικούς, καθώς και στους γονείς, δημιουργώντας ένα ευρύτερο περιβάλλον ενημέρωσης και ευαισθητοποίησης. Η διαπαιδαγώγηση σε ζητήματα όπως η γενετική τροποποίηση, η χρήση τεχνητής

νοημοσύνης, και η επιστημονική ευθύνη, αναδεικνύει τη σημασία της ηθικής αντίληψης στον σύγχρονο κόσμο. Μέσα από την αναλυτική εξέταση τέτοιων θεμάτων, οι μαθητές, οι εκπαιδευτικοί και οι γονείς αποκτούν βαθύτερη κατανόηση των αναδυόμενων ηθικών προκλήσεων. Αυτή η ενημέρωση συμβάλλει στην ανάπτυξη ενός πιο συνειδητοποιημένου κοινωνικού σώματος, έτοιμου να αντιμετωπίσει με υπευθυνότητα και σύνεση τις επιστημονικές και τεχνολογικές προκλήσεις του μέλλοντος.

6. **Ανοίγει το παράθυρο του διαλόγου:** Η διεξαγωγή εποικοδομητικού διαλόγου εντός της σχολικής τάξης δρα καταλυτικά για την ανάπτυξη μιας πιο ανοιχτής και δημιουργικής σκέψης τόσο στους μαθητές όσο και στους εκπαιδευτικούς. Αυτός ο διάλογος όχι μόνο ανοίγει τον δρόμο για την ελεύθερη ανταλλαγή απόψεων, αλλά επιτρέπει και την αποδοχή και την εκτίμηση διαφορετικών ιδεών, προάγοντας την αμοιβαία κατανόηση και τον σεβασμό. Μέσα από αυτή τη διαδικασία, οι μαθητές αναπτύσσουν σημαντικές διαπροσωπικές και επικοινωνιακές δεξιότητες, καθώς και την ικανότητα να ακούνε, να ερμηνεύουν και να αξιολογούν διαφορετικές προοπτικές. Αυτός ο ανοικτός διάλογος εμπλουτίζει την εκπαιδευτική εμπειρία, μετατρέποντας την τάξη σε έναν χώρο ανακάλυψης και δια βίου μάθησης, καθώς αρχίζει στην σχολική αίθουσα και συνεχίζεται στην ενήλικη ζωή.
7. **Διαμορφώνει αξίες και ενισχύει την κοινωνική ευθύνη:** Μέσα από την ενασχόληση με τα ζητήματα της βιοηθικής, οι μαθητές έχουν την ευκαιρία να διαμορφώσουν και να ενισχύσουν τις δικές τους προσωπικές αξίες και στάσεις και να είναι προετοιμασμένοι για να λάβουν υπεύθυνες αποφάσεις στο μέλλον. Μέσα από την κριτική εξέταση και την ανάλυση των ηθικών διλημάτων που συνδέονται με τις σύγχρονες επιστημονικές και τεχνολογικές εξελίξεις, οι μαθητές αποκτούν την ικανότητα να εκτιμούν τις πιθανές συνέπειες των επιτευγμάτων αυτών, τόσο σε επίπεδο ατομικό όσο και συλλογικό. Αυτή η διαδικασία τους προετοιμάζει να λαμβάνουν υπεύθυνες και στοχευμένες αποφάσεις, αντιλαμβανόμενοι τις επιπτώσεις των επιλογών τους στην κοινωνία και το περιβάλλον. Η συμμετοχή σε συζητήσεις και δραστηριότητες που αφορούν τη βιοηθική ενισχύει το αίσθημα της ηθικής υποχρέωσης και της κοινωνικής ευθύνης, καθιστώντας τους μαθητές πιο ώριμους, συνειδητοποιημένους και ενεργούς πολίτες στη σύγχρονη κοινωνία.

Η εκπαίδευση ενός ατόμου στη βιοηθική, αλλά και στην τεχνοηθική είναι σκόπιμο να ξεκινά νωρίς και συνεχίζεται διά βίου, μέσω προγραμμάτων σύγχρονης και ασύγχρονης κατάρτισης. Η ενσωμάτωση της βιοηθικής και της τεχνοηθικής στα Πρόγραμμα Σπουδών της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης, ήτοι του δημοτικού σχολείου, θα ήταν πολλά υποσχόμενη, καθώς με τον τρόπο αυτό, οι

μαθητές θα αποκτούσαν έγκαιρα ηθικές δεξιότητες και θα καλλιεργούσαν βιοηθικές αρχές, πριν ακόμη βυθιστούν στα εξειδικευμένα μαθήματα των μετέπειτα σχολικών ετών. Με την πρόωπη εισαγωγή των γνωστικών αντικειμένων της βιοηθικής και της τεχνοηθικής, το άτομο θα εξοπλιζόταν νωρίς για την αντιμετώπιση, την αξιολόγηση και την έκφραση απόψεων σε προσωπικά και κοινωνικά ζητήματα, συμβάλλοντας στη διαμόρφωση ενός πιο ολοκληρωμένου και υπεύθυνου πολίτη⁷².

Είναι σημαντικό να αναφερθεί, ότι εκτός από τις προσπάθειες εισαγωγής βιοηθικών θεμάτων στα Προγράμματα Σπουδών της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης και στα αντίστοιχα σχολικά εγχειρίδια, έχουν δημιουργηθεί διάφορες ηλεκτρονικές πλατφόρμες για όσους ενδιαφέρονται για τα βιοηθικά ζητήματα, ανεξάρτητα από το ακαδημαϊκό τους επίπεδο (π.χ. μαθητές γυμνασίου, λυκείου, πανεπιστημίου), με στόχο: 1. να ενεργοποιήσουν τη συζήτηση γύρω από τα ηθικά ζητήματα που σχετίζονται με την ιατρική και τη βιοιατρική έρευνα, 2. να παρέχουν ειδικά εγχειρίδια, 3. να εξοπλίσουν τους μαθητές με επιστημονικές γνώσεις, 4. να δώσουν στους μαθητές την ευκαιρία να αναπτυχθούν ως άτομα, 5. να παρέχουν στους μαθητές την ευκαιρία να σκέφτονται τα ηθικά ζητήματα που προκύπτουν στη δική τους καριέρα, 6. να βοηθήσουν στη λήψη ηθικών αποφάσεων και 6. να προωθήσουν τη βιοηθική εκπαίδευση στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση.⁷³

Στην Ελλάδα, η Εθνική Επιτροπή Βιοηθικής και Τεχνοηθικής⁷⁴, με σκοπό την εισαγωγή των μαθητών στα εν λόγω θέματα ανέλαβε μία πρωτοβουλία τον Νοέμβριο του 2011 και ξεκίνησε την οργάνωση ενημερωτικών εκδηλώσεων σε μαθητές δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης σε όλη την χώρα υπό το γενικότερο πλαίσιο: «Η βιοηθική πάει σχολείο». Μέσω της εν λόγω δράσης, τα σχολεία, κατόπιν σχετικής εκδήλωσης ενδιαφέροντος, λαμβάνουν υποστήριξη από συνεργάτες της Επιτροπής προκειμένου να αντιμετωπίσουν τα πολύπλοκα και συχνά δύσκολα θέματα που περιβάλλουν τόσο τη βιοηθική όσο και τη τεχνοηθική. Αυτή η δράση αποσκοπεί: 1. στην ευσύνοπτη παρουσίαση της βασικής θεματολογίας της βιοηθικής, 2. στην προώθηση της κριτικής σκέψης εντός της τάξης, 3. στην ενθάρρυνση του σχετικού προβληματισμού, 4. στην

⁷² Μ. Μπαλατσού, Κ. Θεολόγου, “Οι απόψεις εκπαιδευτικών για την εισαγωγή της Βιοηθικής ως διδακτικού αντικειμένου στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση (Δημοτικό Σχολείο)”, *International Journal of Educational Innovation* 2 (2020): 155-166. T. Sadler, L. Donnelly, “Socio-scientific argumentation: the effects of content knowledge and morality”, *International Journal of Science Education* (2006): 1463-1488. M. Shahadur, A. Obbaydullah, Y. Sakila, R. Chowdhury, “Teaching Moral and Ethics in Primary Education: Practices and Challenges”, *IJARIE* 5,1, (2019): 473- 483.

⁷³ “Bioethics: Centering Student Voices”, <https://www.nsbioethics.org/> (Ημ. Ανάκτησης: 29 Οκτωβρίου 2023).

⁷⁴ Το 1998 συνεστήθει η Εθνική Επιτροπή Βιοηθικής με τον ν. 2667/1998 και το 2021 μετεξελιχθηκε σε Εθνική Επιτροπή Βιοηθικής και Τεχνοηθικής με τον ν. 4780/2021.

ενσωμάτωση των θεμάτων στο υφιστάμενο εκπαιδευτικό περιεχόμενο, στο πλαίσιο και στις δυνατότητες που παρέχει το εκάστοτε μάθημα.

Τα τελευταία δώδεκα χρόνια, η Επιτροπή έχει δεχθεί πάρα πολλές προσκλήσεις και έχει υλοποιήσει αρκετές εκπαιδευτικές εκδηλώσεις. Ενδεικτικά αναφέρουμε τις ακόλουθες που πραγματοποιήθηκαν κατά την έναρξη του προγράμματος: «Μοριακή βιολογία και γενετική στον 21^ο αιώνα» (4^ο ΓΕΛ Αμαρουσίου, 17-04-2013), «Κλωνοποίηση και Χαρτογράφηση ανθρώπινου γονιδιώματος» (Ελληνογαλλική Σχολή Ουρσουλινών, 16-04-2013), «Κλωνοποίηση και γενετικά τροποποιημένοι οργανισμοί» (3^ο ΓΕΛ Χαϊδαρίου, 09-04-2013), «Ευθανασία και Κλωνοποίηση» (4^ο Γυμνάσιο Ζωγράφου, 04-03-2013), «Ευθανασία και παρένθετη μητρότητα» (17^ο Ενιαίο Λύκειο Αθηνών, 08-05-2012), «Βλαστοκύτταρα και έρευνα στο έμβρυο» (2^ο Γυμνάσιο Καισαριανής, 03-05-2012), «Μεταμόσχευση οργάνων» (1^ο Γενικό Λύκειο Βύρωνα, 04-04-2012), «Βλαστοκύτταρα και κλωνοποίηση» (Εκπαιδευτήρια ΔΟΥΚΑ, 22-11-2011).⁷⁵

Το 2016, ως μέρος αυτής της πρωτοβουλίας, αλλά και της ενθουσιώδους απήχησης των αναφερθεισών δράσεων, δημιουργήθηκε ένα ευσύνοπτο εγχειρίδιο, σε μορφή ηλεκτρονικού βιβλίου, προορισμένο τόσο για εκπαιδευτικούς όσο και για μαθητές. Το εν λόγω εγχειρίδιο έχει ως στόχο με απλό και κατανοητό τρόπο να εισάγει τους μαθητές στον βιοηθικό προβληματισμό και να παρουσιάσει επιγραμματικά τα κύρια βιοηθικά ζητήματα.⁷⁶ Στο πλαίσιο αυτό, εκτός από την παρουσίαση ζητημάτων όπως οι μεταμοσχεύσεις, οι αποφάσεις για το τέλος της ζωής, η έρευνα στον άνθρωπο και στα ζώα, οι γενετικές εξετάσεις, η ιατρικός υποβοηθούμενη αναπαραγωγή, οι γενετικά τροποποιημένοι οργανισμοί, η κυτταρική και γονιδιακή θεραπεία, παρέχεται σχετική βιβλιογραφία, καθώς και χρήσιμοι σύνδεσμοι.⁷⁷ Επιπλέον, με την έκδοση αυτή επιχειρείται η ενθάρρυνση του δημόσιου διαλόγου για τα ζητήματα των ηθικο-κοινωνικών συνεπειών της σύγχρονης τεχνολογίας, δεδομένου μάλιστα ότι δεν υποστηρίζεται μία συγκεκριμένη άποψη, αλλά παρέχονται τα ερευνητικά δεδομένα και οι πληροφορίες με αντικειμενικό τρόπο, γεγονός που επιτρέπει στους μαθητές όντας ενημερωμένοι να σκέφτονται κριτικά και να διαμορφώνουν τις δικές τους απόψεις, βασισμένες στη κτηθείσα γνώση.⁷⁸

⁷⁵ "Η βιοηθική πάει σχολείο", <https://bioethics.gr/news-142/2013-05-22-10-17-59-147> (Ημ. Ανάκτησης: 29 Οκτωβρίου 2023).

⁷⁶ "Η βιοηθική πάει σχολείο", <https://bioethics.gr/news-142/2013-05-22-10-17-59-147> (Ημ. Ανάκτησης: 29 Οκτωβρίου 2023).

⁷⁷ Τ. Βιδάλης, Β. Μολλάκη, *Τι ξέρω για τη Βιοηθική ...για να ενημερωθείς, να προβληματιστείς και να αποφασίσεις...*, (Αθήνα: Εθνική Επιτροπή Βιοηθικής, 2018).

⁷⁸ Τ. Βιδάλης, Β. Μολλάκη, *Τι ξέρω για τη Βιοηθική ...για να ενημερωθείς, να προβληματιστείς και να αποφασίσεις...*, (Αθήνα: Εθνική Επιτροπή Βιοηθικής, 2018): 7.

Οι ανωτέρω προσπάθειες έτυχαν θερμής υποδοχής και η ανταπόκριση τόσο από τους εκπαιδευτικούς όσο και από τους μαθητές οδήγησε στη λήψη της απόφασης για τη διοργάνωση του πρώτου πανελληνίου μαθητικού διαγωνισμού με τον τίτλο: «Η δική μου Βιοηθική» το 2020. Δύο χρόνια αργότερα, το 2022, ακολούθησε νέος διαγωνισμός με ευρύτερη θεματολογία, η οποία κάλυπτε τις ηθικές διαστάσεις της Πληροφορικής, της Ρομποτικής και της Τεχνητής Νοημοσύνης, με θέμα: «Αναζητώντας την Ηθική Τεχνο-Επιστήμη».⁷⁹

Αξίζει να αναφερθεί ακόμη, ότι για πρώτη φορά στην Ελλάδα, τα Εκπαιδευτήρια Γείτονα ξεκίνησαν μια Μαθητική Ομάδα Έρευνας στον τομέα της Βιοηθικής. Αυτή η πρωτοβουλία έχει ως σκοπό να καθοδηγήσει τους μαθητές στον κόσμο της βιοηθικής, βοηθώντας τους παράλληλα να εμβαθύνουν στα επίκαιρα επιστημονικά ζητήματα. Μάλιστα, ο τελικός στόχος της εν λόγω πρωτοβουλίας είναι να δημιουργηθεί το κατάλληλο περιβάλλον που θα επιτρέψει σε αυτό το πρόγραμμα να αποτελέσει την αρχή για την επέκταση αντίστοιχων ομάδων σε πανελλήνιο επίπεδο.⁸⁰

3. Ο ρόλος της θρησκείας στην επίλυση των σύγχρονων βιοπροβλημάτων

Στο σημείο αυτό θα μπορούσε να τεθεί το ερώτημα εάν η βιοηθική θα έπρεπε να εισαχθεί στα Προγράμματα Σπουδών της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, Γυμνασίου – Λυκείου, ως ανεξάρτητο μάθημα ή εάν θα έπρεπε να ενταχθεί στο πλαίσιο κάποιου άλλου μαθήματος και εν τωιαύτη περίπτωση ποιού μαθήματος και γιατί; Πριν σπεύσουμε να απαντήσουμε στο εν λόγω ερώτημα κρίνεται απαραίτητο να αναφερθούμε στον ρόλο της θρησκείας στην επίλυση των σύγχρονων ηθικών, βιοηθικών και τεχνοηθικών διλημάτων.

Παγκοσμίως, οι θρησκευτικές πεποιθήσεις μπορούν να επηρεάσουν τη δημόσια πολιτική σχετικά με τα βιοηθικά ζητήματα, είτε άμεσα μέσω της νομοθεσίας, είτε έμμεσα μέσω της κοινής γνώμης. Σε κάποιες περιπτώσεις, οι θρησκευτικές αξίες -φαινομενικά ευτυχώς τις περισσότερες φορές- έρχονται σε σύγκρουση με τις σύγχρονες κοινωνικές αντιλήψεις ή με άλλες θεωρίες ηθικής, όπως ο υλισμός ή ο υπαρξισμός, οδηγώντας σε περαιτέρω ηθικά διλήματα. Στις περισσότερες, όμως, περιπτώσεις συνυπάρχουν ή και εναρμονίζονται σε μεγάλο βαθμό με τις αντιλήψεις της σύγχρονης κοινωνίας.

⁷⁹ “2ος Πανελλήνιος Μαθητικός Διαγωνισμός για τη Βιοηθική & την Τεχνοηθική”, <https://bioethics.gr/announcements/%2020os-panellhnios-ma8htikos-diagwnismos-gia-th-bioh8ikh-and-thn-texnoh8ikh-3084>, (Ημ. Ανάκτησης: 29 Οκτωβρίου 2023).

⁸⁰ “Μαθητική Ομάδα Βιοηθικής Έρευνας”, <https://www.geitonas.edu.gr/mualphathetaetatauiotakappa942-omicronmu940deltaalpha-betaiotaomicronnetathetaiotakappa942sigmaf-904rhoepsilonpsilonupsilonnualphasigmaf.html> (Ημ. Ανάκτησης: 29 Οκτωβρίου 2023).

Σε κάθε περίπτωση, η θρησκεία είναι ένα μέσο για την ηθική και την προσωπική ανάπτυξη των πολιτών, το οποίο βοηθάει τα άτομα να ενστερνιστούν βαθύτερες αξίες και να αναπτύξουν έναν πιο ολιστικό τρόπο ζωής. Στο πλαίσιο αυτό, ο ρόλος της θρησκευτικής πίστης στην επίλυση των σύγχρονων βιοηθικών και τεχνοηθικών διλημάτων ποικίλει ανάλογα με την θρησκεία, την πολιτισμική παράδοση, τη χώρα και τη περιοχή, την κοινωνική δομή και τις επικρατούσες πολιτιστικές και κοινωνικές αξίες. Επιπλέον, εντός της ίδιας θρησκείας μπορεί να υπάρχουν διαφορετικές απόψεις και ερμηνείες σχετικά με τα βιοηθικά θέματα.

Παρά ταύτα, θα μπορούσαμε να αναφέρουμε τα ακόλουθα σημεία καθώς εντοπίζονται σε όλες σχεδόν τις Θρησκείες, δεδομένου ότι προσφέρουν:

1. **Ηθικές αρχές και αξίες:** Το σταθερό πλαίσιο του συνόλου των ηθικών αρχών και αξιών που προσφέρονται από μία θρησκεία σε μία εποχή ταχέων κοινωνικών αλλαγών μπορεί να καθοδηγήσει τις αποφάσεις ενός ατόμου σε βιοηθικά ζητήματα. Για παράδειγμα, αξίες όπως η αγάπη προς τον πλησίον, ο σεβασμός της ανθρώπινης ζωής, η ιερότητα της ανθρώπινης ύπαρξης, η συμπάθεια και η δικαιοσύνη είναι κεντρικές σε όλες σχεδόν τις θρησκείες και μπορεί να καθοδηγήσουν τις αποφάσεις σε θέματα όπως: η γενετική μηχανική, η ευγονική, ή και καύση των νεκρών. Οι αρχές αυτές ακόμη μπορεί να περιλαμβάνουν τις απόψεις για την αγιότητα της ζωής, τον σεβασμό στην αυτονομία του ατόμου και την ευθύνη απέναντι στην κοινότητα.
2. **Καθοδήγηση σε βιοηθικά και τεχνοηθικά διλήμματα:** Η θρησκευτική πίστη και πρακτική μπορεί να προσφέρει πνευματική καθοδήγηση στους ανθρώπους, βοηθώντας τους να διαχειριστούν την αβεβαιότητα και την πίεση που συνοδεύουν τα βιοηθικά και τεχνοηθικά διλήμματα. Σε πολλές περιπτώσεις οι θρησκευτικές προοπτικές παρέχουν σημαντική και καθοριστική καθοδήγηση.
3. **Προώθηση της ανθρώπινης αλληλεγγύης:** Οι Θρησκείες συχνά ενθαρρύνουν την κοινότητα να παρίσταται στα μέλη τους, προσφέροντας ένα πλαίσιο στήριξης όταν αντιμετωπίζουν σοβαρά διλήμματα και καλούνται να λάβουν δύσκολες αποφάσεις. Μέσα από το πλαίσιο αυτής της αλληλεγγύης, οι θρησκείες προάγουν την αίσθηση της κοινότητας και της κοινωνικής συνοχής, δημιουργώντας ένα δίκτυο στήριξης που βοηθά τα μέλη τους να νιώθουν λιγότερο μόνα και ενδυναμωμένα όταν αντιμετωπίζουν τις προκλήσεις της ζωής.

Η θρησκεία εν γένει μπορεί να λειτουργήσει ως γέφυρα διαλόγου μεταξύ των επιστημών της ζωής και της κοινωνίας, διευκολύνοντας την κατανόηση και την επίλυση των σύγχρονων βιοηθικών ζητημάτων. Μάλιστα, σε διαπολιτισμικές κοινωνίες, η θρησκεία μπορεί να συμβάλλει στη δημόσια διαβούλευση, προσφέροντας διάφορες προοπτικές και βοηθώντας στη διαμόρφωση μιας πιο ολοκληρωμένης και δίκαιης προσέγγισης στα βιοπροβλήματα.

Υπό το πνεύμα αυτό καλούμαστε να απαντήσουμε στο αρχικό ερώτημα, ήτοι εάν η βιοηθική θα έπρεπε να εισαχθεί στα Προγράμματα Σπουδών της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης ως ανεξάρτητο μάθημα ή εάν θα έπρεπε να ενταχθεί στο πλαίσιο κάποιου άλλου μαθήματος και εν τωιαύτη περίπτωση ποιού μαθήματος και γιατί; Προσωπική μου άποψη, λοιπόν, τυγχάνει ότι τα ζητήματα της βιοηθικής και της τεχνοηθικής θα πρέπει να εξετάζονται στο πλαίσιο της θρησκευτικής εκπαίδευσης, δεδομένου ότι η θρησκεία παρέχει ένα σύστημα αξιών το οποίο έχει τη δυνατότητα να διαμορφώσει την ηθική κρίση των ανθρώπων, αλλά και να καθορίσει τις επιλογές όσων την ασπάζονται συνειδητά, σε ζητήματα όπως η τεχνητή διακοπή της κύησης, η ιατρικώς υποβοηθούμενη αναπαραγωγή, οι βιοτεχνολογικές παρεμβάσεις, η ευθανασία, αλλά και η καύση των νεκρών.

Η διδασκαλία της βιοηθικής και της τεχνοηθικής, βέβαια, στο πλαίσιο του μαθήματος των Θρησκευτικών απαιτεί την εξ αρχής αναγνώριση του σεκταριστικού τους χαρακτήρα. Και αυτό δεν πρέπει να αποτελεί πρόβλημα, καθώς η χριστιανική ή η ισλαμική ηθική εξετάζουν ποιος πρέπει να είναι ο βίος κάθε ανθρώπου, ποια τα καθήκοντά του προς τον Θεό και τον πλησίον, τον εαυτό του και με ποιο τρόπο πρέπει να τα εκτελεί, ώστε να είναι Χριστιανός ή Μουσουλμάνος όχι μόνο ονόματι, αλλά και πράγματι⁸¹. Με την ανωτέρω παραδοχή δεν επιθυμούμε να αρνηθούμε την ύπαρξη μίας αντικειμενικής ηθικής, αλλά αποτιμάμε τη δική μας διαφωνία ως προς τον χαρακτήρα της⁸². Γι' αυτό άλλωστε και οι κοσμικές, δημοκρατικές κοινωνίες καθορίζονται από ηθικό πλουραλισμό, αφού καλούνται να καλύψουν διαφορετικές ηθικοθρησκευτικές κοινότητες, με διαφορετικές ηθικές προοπτικές, που ορισμένες φορές τυγχάνουν ασυμβίβαστες και συγκρουόμενες μεταξύ τους⁸³.

Τα ζητήματα της βιοηθικής και της τεχνοηθικής είναι βέβαιο ότι μπορούν να φέρουν πιο κοντά όλους τους μαθητές ανεξάρτητα από το θρησκευτικό τους υπόβαθρο, δεδομένου ότι κατά την εξέταση των βιοζητημάτων σε διαθρησκειακό επίπεδο διαπιστώνεται η ύπαρξη συγκλινουσών θεωρήσεων και εντοπίζονται ζητήματα που σχεδόν όλες οι Θρησκείες συμφωνούν. Επί παραδείγματι, σχεδόν όλες οι Θρησκείες: 1. συγκλίνουν ως προς την προέλευση της ζωής, 2. αποδέχονται ως μοναδική πηγή της τον Θεό, 3. αναφέρονται στην ιερότητά της, 4. τονίζουν τον σεβασμό της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, 5. τάσσονται υπέρ της ιατρικής και

⁸¹ Α., Κωνσταντινίδη, *Επίτομος χριστιανική ηθική*, (Σμύρνη: Αμαλθείας 1891): 2.

⁸² Η. Τ. Engelhardt, *Τα θεμέλια της Βιοηθικής – Μία Χριστιανική θεώρηση*, μτφ. Πολυξένη Τσαλίκη – Κιοσόγλου, (Αθήνα: Αρμός, 2007): 36.

⁸³ Βλ. σχετικά: Η. Τ. Engelhardt, «Bioethics in the Face of Moral Pluralism: Critical Reflections on the Foundations of a Discipline» Indiana State University (Indianapolis, 7 Απριλίου 2005).
Ι. Λαδά, *Τò πρόβλημα τῆς φιλοσοφικῆς θεμελίωσης τῆς βιοηθικῆς καὶ οἱ βιοηθικὲς θεωρήσεις τοῦ Η. Tristram Engelhardt, Jr.*, (Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, 2023): 79-86.

βιοτεχνολογικής έρευνας, 6. θεωρούν ότι η επιστήμη αποτελεί δωρεά του Θεού στους ανθρώπους και 7. τονίζουν ότι πρέπει να τίθενται οι απαραίτητοι περιορισμοί, ώστε να μην υπάρξει εκτροπή και οδηγηθούμε στην θεοποίηση της επιστήμης.

4. Επιλεγόμενα

Στην εποχή μας, η ταχύτατη εξέλιξη της επιστήμης και της τεχνολογίας φέρνει στο προσκήνιο μια πληθώρα βιοηθικών και τεχνοηθικών ζητημάτων, τα οποία αγγίζουν άμεσα και κατευθείαν την καθημερινή μας ζωή. Η πρόοδος της βιοτεχνολογίας και της γενετικής μηχανικής, ιδιαίτερα στα πεδία που αφορούν τη γέννηση, την ανάπτυξη, τη διατήρηση και την παράταση της ανθρώπινης ζωής, εγείρει βαθιά και πολύπλοκα βιοηθικά διλήμματα. Το γεγονός αυτό αναδεικνύει τον σημαντικό ρόλο που καλείται να διαδραματίσει το εκπαιδευτικό σύστημα, το οποίο επιβάλλεται να εξοπλίσει τους μαθητές με τις απαραίτητες δεξιότητες και να τους καταστήσει ικανούς να ανταπεξέλθουν στο καινούργιο -υπό διαμόρφωση ακόμη- δυναμικό περιβάλλον που ξεδιπλώνεται μπροστά τους. Οι μαθητές, ως μελλοντικοί πολίτες, θα πρέπει να είναι έτοιμοι να αναλάβουν ενεργό ρόλο σε επιστημονικούς, ερευνητικούς και κοινωνικούς τομείς, αλλά και είναι ικανοί να λάβουν αποφάσεις αναφορικά με τα σύγχρονα βιοηθικά και τεχνοηθικά διλήμματα. Ως εκ τούτου, η εισαγωγή του γνωστικού αντικείμενου της βιοηθικής, αλλά της τεχνοηθικής στα σχολεία, στα ανώτερα και ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα και σε προγράμματα διά βίου μάθησης, σύγχρονης και ασύγχρονης εκπαίδευσης, προωθεί την καλλιέργεια ενός ενημερωμένου πολίτη που μπορεί να αντιμετωπίζει με υπευθυνότητα τις σημαντικές επιλογές και τις προκλήσεις του 21^{ου} αιώνα⁸⁴.

Από την άλλη πλευρά, η θρησκευτική πίστη αποτελεί πηγή βαθύτερων ηθικών αξιών και παρέχει ένα πλαίσιο μέσα στο οποίο οι άνθρωποι μπορούν να σχηματίσουν και να εξελίξουν την ηθική τους κρίση. Αυτό το πλαίσιο ασκεί επίδραση και στις προσωπικές επιλογές, ειδικά σε ζητήματα που αφορούν τη βιοηθική και την τεχνοηθική, όπως η τεχνητή διακοπή κύησης, η υποβοηθούμενη αναπαραγωγή, οι βιοτεχνολογικές παρεμβάσεις, η ευθανασία και η καύση των νεκρών. Η ενσωμάτωση, λοιπόν, της βιοηθικής και της τεχνοηθικής στα Προγράμματα Σπουδών της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, Γυμνασίου – Λυκείου, ως μέρος της θρησκευτικής αγωγής, μπορεί να λειτουργήσει καταλυτικά για την ενημέρωση και την ευαισθητοποίηση των μαθητών σε σχέση με τα βιοηθικά και τα τεχνοηθικά ζητήματα. Η προσέγγιση αυτή θα μπορούσε να συμβάλει σε μία

⁸⁴ A. Γλυκοφρύδη, Μ. Ζαπουνίδου, "Η βιοηθική στην εκπαίδευση", Βιοηθικά 5,1 (2019): 15. Bishop LJ, Szobota L. Teaching Bioethics at the Secondary School Level. Hastings Cent Rep. 2015 Sep-Oct;45(5):19-25. doi: 10.1002/hast.487. PMID: 26413762. Darryl R. J. Macer, "Bioethics education for informed citizens across cultures." *The School science review* (2004): 83-86.

πιο ολοκληρωμένη κατανόηση και αποτελεσματική αντιμετώπιση των διλημάτων που ανακύπτουν στον σύγχρονο κόσμο.

5. Βιβλιογραφία

- Αλαχιώτη, Σταμάτης. «Η βιοηθική πάει σχολείο», *Εφημερίδα Το Βήμα* (24 Νοεμβρίου 2008), <https://www.tovima.gr/2008/11/24/science/h-bioithiki-raei-sxoleio/> (Ημ. Ανάκτησης: 29 Οκτωβρίου 2023).
- “Bioethics: Centering Student Voices”. <https://www.nsbioethics.org/> (Ημ. Ανάκτησης: 29 Οκτωβρίου 2023).
- Bishop LJ, Szobota L. Teaching Bioethics at the Secondary School Level. *Hastings Cent Rep.* 2015 Sep-Oct;45(5):19-25. doi: 10.1002/hast.487. PMID: 26413762.
- Βιδάλης, Τάκης, Μολλάκη, Βασιλική. *Τι ξέρω για τη Βιοηθική ...για να ενημερωθείς, να προβληματιστείς και να αποφασίσεις...*, Αθήνα: Εθνική Επιτροπή Βιοηθικής, 2018.
- Γλυκοφρύδη, Αλεξάνδρα., Ζαπουνίδου, Μαρία, «Η βιοηθική στην εκπαίδευση», *Βιοηθικά* 5,1 (2019): 13-29.
- Chowdhury, Md Shahadur Rahaman, Yesmin, Sakila, Obaydullah, A.K.M. “Teaching Moral and Ethics in Primary Education: Practices and Challenges”, *IJARIE* 5,1, (2019): 443- 485.
- Committee on Communications; Children, Adolescents, and Advertising. *Pediatrics* December 2006; 118 (6): 2563–2569. <https://doi.org/10.1542/peds.2006-2698>.
- Darryl R. J. Macer, “Bioethics education for informed citizens across cultures.” *The School science review* (2004): 83-86.
- Darryl R. J. Macer, *Bioethics for the People by the People*, Christchurch, N.Z.: Eubios Ethics Institute 1994.
- “Division of Medical Ethics High School Bioethics Project”. <https://med.nyu.edu/departments-institutes/population-health/divisions-sections-centers/medical-ethics/education/high-school-bioethics-project> (Ημ. Ανάκτησης: 29 Οκτωβρίου 2023).
- Engelhardt, Herman – Tristram, «Bioethics in the Face of Moral Pluralism: Critical Reflections on the Foundations of a Discipline» Indiana State University (Indianapolis, 7 Απριλίου 2005).
- Engelhardt, Herman – Tristram, *Τα θεμέλια της Βιοηθικής – Μία Χριστιανική θεώρηση*, μτφ. Πολυξένη Τσαλίκη – Κιοσόγλου, Αθήνα: Αρμός, 2007.

- “Ethics Education Programme”, <https://www.unesco.org/en/ethics-science-technology/education> (Ημ. Ανάκτησης: 23 Οκτωβρίου 2023).
- “Η βιοηθική πάει σχολείο”. <https://bioethics.gr/news-142/2013-05-22-10-17-59-147> (Ημ. Ανάκτησης: 29 Οκτωβρίου 2023).
- “International Declaration on Human Genetic Data”, <https://www.unesco.org/en/legal-affairs/international-declaration-human-genetic-data?hub=66535> (Ημ. Ανάκτησης: 23 Οκτωβρίου 2023).
- Κωνσταντινίδης, Αγαθάγγελος *Ἐπίτομος χριστιανική ἠθική*, Σμύρνη: Αμαλθείας (1891).
- Λαδάς, Ιωάννης, *Τὸ πρόβλημα τῆς φιλοσοφικῆς θεμελίωσης τῆς βιοηθικῆς καὶ οἱ βιοηθικὲς θεωρήσεις τοῦ H. Tristram Engelhardt, Jr.*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, 2023.
- “Μαθητική Ομάδα Βιοηθικής Ἐρευνας”. <https://www.geitonas.edu.gr/mualphathetaetatauiotakappa942-omicronmu940deltaalpha-betaitaomicronetathetaiotakappa942sigmaf-904rhoepsilonupsilonnualphasigmaf.html> (Ημ. Ανάκτησης: 29 Οκτωβρίου 2023).
- Μπαλατσού, Μαρία, Θεολόγου, Κωνσταντίνος. “Οι απόψεις εκπαιδευτικών για την εισαγωγή της Βιοηθικής ως διδακτικού αντικειμένου στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση (Δημοτικό Σχολείο)”, *International Journal of Educational Innovation* 2 (2020): 155-166.
- Sadler, Troy, Donnelly, Lisa. “Socio-scientific argumentation: the effects of content knowledge and morality”, *International Journal of Science Education* (2006): 1463-1488.
- “The World Health Organization. Considerations regarding consent in vaccinating children and adolescents between 6 and 17 years old”. http://www.who.int/immunization/programmes_systems/policies_strategies/consent_note_en.pdf. (Ημ. Ανάκτησης: 29 Οκτωβρίου 2023).
- “Universal Declaration on Bioethics and Human Rights”, <https://en.unesco.org/about-us/legal-affairs/universal-declaration-bioethics-and-human-rights> (Ημ. Ανάκτησης: 23 Οκτωβρίου 2023).
- “Universal Declaration on the Human Genome and Human Rights”. <https://www.unesco.org/en/ethics-science-technology/human-genome-and-human-rights> (Ημ. Ανάκτησης: 25 Οκτωβρίου 2023).
- “Willens M. Ninth grade: the most important year in high school. The Atlantic 2013”. <https://www.theatlantic.com/education/archive/2013/11/ninth-grade-the->

most-important-year-in-high-school/281056/ (Ημ. Ανάκτησης: 29 Οκτωβρίου 2023).

Δρ. Γεώργιος Φουντουλάκης

Μέλος ΕΔΙΠ, Θεολογική Σχολή ΕΚΠΑ

Μεταδιδάκτορας Ερευνητής Πανεπιστημίου Αιγαίου

**Η επιρροή της Θρησκείας στην Σύγχρονη Κοινωνία
(ΘΡΗΣΚΕΙΟΨΥΧΟΛΟΓΙΚΗ ΜΕΛΕΤΗ)**

Περίληψη

Η σχέση μεταξύ της θρησκείας και της σύγχρονης κοινωνίας αποκαλύπτει τον πολύπλευρο αντίκτυπό της στην πολιτιστική ταυτότητα, την ψυχολογική ευημερία και τις περιβαλλοντικές προοπτικές. Ενώ η θρησκεία χρησιμεύει ως “αποθήκη κληρονομιάς” και καλλιεργεί την αίσθηση του “ανήκειν”, η ενσωμάτωσή της με την ψυχολογία απαιτεί την πλοήγηση πιθανών συγκρούσεων και την προώθηση της πολιτιστικά ευαίσθητης φροντίδας. Η διασταύρωση θρησκείας και περιβάλλοντος υπογραμμίζει τη διττή φύση των επιπτώσεών της, με τις θρησκευτικές αρχές να υποστηρίζουν τη διαχείριση, ενώ ορισμένα έθιμα μπορούν να συμβάλουν στην υποβάθμιση του περιβάλλοντος. Η κατανόηση αυτών των συνδέσεων είναι ζωτικής σημασίας για την προώθηση κοινωνιών χωρίς αποκλεισμούς που υποστηρίζουν τη συμπόνια, τη δικαιοσύνη και την περιβαλλοντική βιωσιμότητα σε μια ποικιλόμορφη παγκόσμια κοινότητα.

Λέξεις – κλειδιά: Θρησκεία, κοινωνία, ψυχολογία, περιβάλλον

Abstract

The relationship between religion and modern society reveals its multifaceted impact on cultural identity, psychological well-being, and environmental perspectives. While religion serves as a “repository of heritage” and fosters a sense of “belonging,” integrating it with psychology requires navigating potential conflicts and promoting culturally sensitive care. The intersection of religion and the environment highlights the dual nature of its effects, with religious principles supporting stewardship, while certain customs can contribute to environmental degradation. Understanding these connections is critical to fostering inclusive societies that support compassion, justice, and environmental sustainability in a diverse global community.

Keywords: Religion, religion, society, psychology, environment

Εισαγωγή

Η περίπλοκη σχέση μεταξύ θρησκείας και σύγχρονης κοινωνίας έχει αποτελέσει εδώ και καιρό αντικείμενο βαθιάς έρευνας, περιλαμβάνοντας μια ποικιλία διασυνδέσεων και επιρροών που διαμορφώνουν τα πολιτιστικά, ψυχολογικά και περιβαλλοντικά τοπία των σύγχρονων κοινοτήτων. Από τον βαθύ αντίκτυπό της στις πολιτιστικές ταυτότητες και τα ηθικά πλαίσια μέχρι την περίπλοκη αλληλεπίδρασή της με την ψυχολογική ευημερία και τις περιβαλλοντικές προοπτικές, η θρησκεία διαπερνά διάφορες πτυχές της κοινωνικής ύπαρξης, χρησιμεύοντας ως ζωτικό νήμα που υφαίνει την περίπλοκη ταπετσαρία των ανθρώπινων εμπειριών. Η διερεύνηση των πολύπλευρων διαστάσεων της σημασίας της θρησκείας στον σύγχρονο κόσμο αποκαλύπτει τη βαθιά της επιρροή στις ατομικές πεποιθήσεις, τις κοινωνικές δομές και την παγκόσμια δυναμική, ρίχνοντας φως στις περίπλοκες τομές μεταξύ πίστης, πολιτισμού και σύγχρονης ζωής (Christiano et al., 2015, σελ 250 - 253).

Αυτή η περιεκτική ανάλυση εμβαθύνει στους περίπλοκους ρόλους που διαδραματίζει η θρησκεία στη σύγχρονη κοινωνία, εξετάζοντας τη συνάφειά της στην αντιμετώπιση κοινωνικών και ατομικών προκλήσεων, τις αλληλεπιδράσεις της με τους τομείς της ψυχολογίας και της περιβαλλοντικής διαχείρισης και τη διαφοροποιημένη δυναμική που στηρίζει τη διαρκή επιρροή της στην ανθρώπινη εμπειρία.

Κεφάλαιο 1: Η θρησκεία στη σύγχρονη κοινωνία - Συνάφεια και αντίκτυπος στη σύγχρονη ζωή

Στον σύγχρονο κόσμο, η θρησκεία παραμένει μια “δύναμη” που συνεχίζει να διαμορφώνει το κοινωνικό, πολιτιστικό και ηθικό τοπίο, παρά την εμφάνιση κοσμικών ιδεολογιών και προόδους στην επιστημονική γνώση. Η συνάφεια και ο αντίκτυπος του στη σύγχρονη ζωή είναι πολύπλευρη, περιλαμβάνοντας μια σειρά διαστάσεων που επηρεάζουν τις ατομικές πεποιθήσεις, τις κοινωνικές δομές και την παγκόσμια δυναμική (Christiano et al., 2015, σελ 250).

Στο σύγχρονο πλαίσιο, ο ρόλος της θρησκείας ως “αποθήκη πολιτιστικής κληρονομιάς και ταυτότητας” έχει σημαντική απήχηση στο πλαίσιο ενός ταχέως μεταβαλλόμενου και διασυνδεδεμένου κόσμου. Οι θρησκευτικές πρακτικές και παραδόσεις χρησιμεύουν ως θεμελιώδεις πυλώνες που όχι μόνο καθορίζουν τη συλλογική ταυτότητα των κοινοτήτων, αλλά προσφέρουν επίσης μια αίσθηση συνέχειας και ιστορικού ανήκει εν μέσω κοινωνικών αλλαγών. Μέσω των εορτασμών θρησκευτικών εορτών, τελετουργιών και τελετών, παρέχεται στις κοινότητες μια απτή σύνδεση με το πολιτιστικό τους παρελθόν, καλλιεργώντας μια βαθιά αίσθηση διασύνδεσης που υπερβαίνει τα χρονικά και χωρικά όρια (Garrido et al., 2018, σελ 17).

Αυτές οι θρησκευτικές τελετές συχνά περικλείουν περίπλοκες αφηγήσεις και συμβολικές αναπαραστάσεις που περικλείουν την ουσία της ιστορίας, των αγώνων και των θριάμβων μιας κοινότητας. Η επανάληψη θρησκευτικών μύθων, θρύλων και παραβολών κατά τη διάρκεια τελετών χρησιμεύει ως μηχανισμός για τη μετάδοση πολιτιστικών αξιών και προγονικής σοφίας από τη μια γενιά στην άλλη, ενθαρρύνοντας μια κοινή αφήγηση που ενισχύει μια συλλογική αίσθηση ταυτότητας. Η διατήρηση της πολιτιστικής κληρονομιάς μέσω θρησκευτικών πρακτικών λειτουργεί επίσης ως ενωτική δύναμη, ενισχύοντας την αλληλεγγύη μεταξύ των μελών της κοινότητας και ενισχύοντας την αίσθηση υπερηφάνειας για την πολιτιστική καταγωγή κάποιου (Rodríguez & Fortier, 2007).

Επιπλέον, οι θρησκευτικές γιορτές και τελετουργίες παρέχουν ευκαιρίες για δεσμούς μεταξύ των γενεών και κοινοτική αλληλεγγύη, ενισχύοντας το αίσθημα αμοιβαίας κατανόησης και συνεργασίας μεταξύ ατόμων από διαφορετικά υπόβαθρα. Καθώς οι συμμετέχοντες εμπλέκονται σε κοινές θρησκευτικές εμπειρίες, σφυρηλατούν μακροχρόνιες συνδέσεις βασισμένες σε κοινές πεποιθήσεις και αξίες, συμβάλλοντας στην καλλιέργεια ενός συνεκτικού κοινωνικού ιστού που υπερβαίνει τις ατομικές διαφορές και καλλιεργεί μια συλλογική αίσθηση του “ανήκειν”. Έτσι, ο ρόλος της θρησκείας ως συντηρητής της πολιτιστικής κληρονομιάς και της ταυτότητας χρησιμεύει ως ζωτικός μηχανισμός για την καλλιέργεια μιας βαθιάς σύνδεσης με τις πολιτιστικές ρίζες του ατόμου, την ενίσχυση της αίσθησης του ανήκειν και τη διατήρηση μιας κοινής αφήγησης που διαιώνίζει την ουσία της ταυτότητας της κοινότητας σε γενεές (Chris, 2004, σελ 149).

Επιπλέον, τα θρησκευτικά μνημεία και τόποι λατρείας συχνά χρησιμεύουν ως κόμβοι για τη συμμετοχή της κοινότητας και τις δραστηριότητες κοινωνικής

πρόνοιας, διαδραματίζοντας κρίσιμο ρόλο στην παροχή βασικών υπηρεσιών και συστημάτων υποστήριξης. Από εκπαιδευτικές πρωτοβουλίες έως υπηρεσίες υγειονομικής περίθαλψης και φιλανθρωπικές προσπάθειες, οι θρησκευτικές οργανώσεις συχνά καλύπτουν κενά στην κοινωνική υποδομή, ιδιαίτερα σε περιθωριοποιημένες κοινότητες όπου η πρόσβαση σε βασικές ανέσεις μπορεί να είναι περιορισμένη. Αυτός ο ρόλος αναδεικνύει τη ζωτική συμβολή της θρησκείας στη συνολική ευημερία και την κοινωνική συνοχή των σύγχρονων κοινωνιών (Hirschman, 2006).

Στον τομέα της ηθικής και της παράδοσης, η θρησκεία συνεχίζει να προσφέρει ένα καθοδηγητικό πλαίσιο που διαμορφώνει την ατομική συμπεριφορά και τους κοινωνικούς κανόνες. Οι θρησκευτικές διδασκαλίες παρέχουν συχνά περιεκτικούς ηθικούς κώδικες που αντιμετωπίζουν τις σύγχρονες ηθικές προκλήσεις, ενθαρρύνοντας τους οπαδούς να τηρούν τις αρχές της συμπόνιας, της δικαιοσύνης και του αλτρουισμού. Αυτά τα ηθικά θεμέλια όχι μόνο ενημερώνουν την προσωπική συμπεριφορά αλλά επηρεάζουν επίσης ευρύτερες κοινωνικές αξίες, συμβάλλοντας στην ανάπτυξη ηθικών πλαισίων που καθοδηγούν τα νομικά συστήματα, τις κοινωνικές πολιτικές και τις διαπροσωπικές σχέσεις (McKay & Whitehouse, 2015).

Ακόμη, η επιρροή της θρησκείας επεκτείνεται στην πολιτική σφαίρα, επηρεάζοντας τις δομές διακυβέρνησης, τις διατυπώσεις πολιτικής και τις διεθνείς σχέσεις. Οι θρησκευτικές πεποιθήσεις συχνά διασταυρώνονται με πολιτικές ιδεολογίες, με αποτέλεσμα να δημιουργούνται ομάδες και κινήματα υπεράσπισης με θρησκευτικά κίνητρα που επιδιώκουν να επηρεάσουν τον δημόσιο λόγο και τη χάραξη πολιτικής. Η διασταύρωση θρησκείας και πολιτικής έχει θετικές και αρνητικές επιπτώσεις, καθώς οι θρησκευτικές αξίες μπορούν να εμπνεύσουν πρωτοβουλίες κοινωνικής δικαιοσύνης και ανθρωπιστικές προσπάθειες, αλλά μπορούν επίσης να τροφοδοτήσουν διχαστικές ατζέντες και συγκρούσεις, υπογραμμίζοντας την περίπλοκη σχέση μεταξύ πίστης και δυναμικής εξουσίας (Fox, 2001).

Υπό το φως αυτών των πολύπλευρων ρόλων, γίνεται φανερό ότι η θρησκεία συνεχίζει να ασκεί σημαντική επιρροή στη σύγχρονη κοινωνία, συμβάλλοντας στον πλούτο και την πολυπλοκότητα της σύγχρονης ζωής. Η αναγνώριση του πολυσχιδούς αντίκτυπου της θρησκείας είναι απαραίτητη για την προώθηση της συνολικής κατανόησης του ρόλου της στη διαμόρφωση πολιτιστικών ταυτοτήτων, ηθικών πλαισίων και πολιτικών τοπίων στο πλαίσιο μιας συνεχώς εξελισσόμενης παγκόσμιας κοινότητας (McKay & Whitehouse, 2015).

Σημαντικό είναι στο σημείο αυτό, να γίνει λόγος για την έννοια της “ανεξηθρησκείας”. Η ανεξηθρησκεία στη σύγχρονη κοινωνία αντιπροσωπεύει μια θεμελιώδη αλλαγή παραδείγματος στον τρόπο με τον οποίο οι κοινωνίες προσεγγίζουν τη συνύπαρξη διαφορετικών θρησκευτικών πεποιθήσεων και

ιδεολογιών. Ενσωματώνει την αρχή ότι τα άτομα έχουν το δικαίωμα να έχουν και να ασκούν τις δικές τους θρησκευτικές ή μη πεποιθήσεις χωρίς καμία μορφή εξαναγκασμού ή επιβολής από το κράτος ή τα κυρίαρχα θρησκευτικά ιδρύματα. Ουσιαστικά, η ανεξηθρησκεία προωθεί ένα περιβάλλον όπου το κράτος παραμένει ουδέτερο σε θέματα θρησκευτικών πεποιθήσεων, διασφαλίζοντας την προστασία των ατομικών ελευθεριών και προάγοντας μια πλουραλιστική κοινωνία (Calhoun et al., 2011, σελ 196).

Μία από τις βασικές αρχές της ανεξηθρησκείας είναι η αρχή της θρησκευτικής ελευθερίας, η οποία υποστηρίζει το δικαίωμα των ατόμων να επιλέγουν ελεύθερα τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις ή να μην ασκούν καθόλου θρησκεία. Αυτή η θεμελιώδης αρχή στηρίζει την προστασία της ατομικής αυτονομίας και τις εγγυήσεις έναντι των διακρίσεων που βασίζονται σε θρησκευτικές πεποιθήσεις, προάγοντας τη συμπερίληψη και τη διαφορετικότητα εντός των κοινωνικών πλαισίων. Υπερασπίζοντας τον διαχωρισμό θρησκείας και κράτους, η ανεξηθρησκεία στοχεύει να μετριάσει τις πιθανές συγκρούσεις που μπορεί να προκύψουν από την κυριαρχία μιας συγκεκριμένης θρησκευτικής ιδεολογίας στη διακυβέρνηση, ενισχύοντας έτσι ένα πιο περιεκτικό και δίκαιο πολιτικό τοπίο (Trigg, 2012, σελ 153 -156).

Επιπλέον, η ανεξηθρησκεία χρησιμεύει ως καταλύτης για την προώθηση της κριτικής σκέψης, της ορθολογικής έρευνας και της επιστημονικής προόδου, ενθαρρύνοντας τις κοινωνίες να δίνουν προτεραιότητα στη λήψη αποφάσεων και τη διαμόρφωση πολιτικής βάσει στοιχειωδών στοιχείων έναντι δογματικών ή θρησκευτικών προοπτικών. Ενθαρρύνοντας μια κουλτούρα ανοιχτού λόγου και διανοητικής έρευνας, η ανεξηθρησκεία προωθεί ένα περιβάλλον όπου οι ιδέες μπορούν να συζητηθούν ανοιχτά και να κριθούν, οδηγώντας στην ανάπτυξη πιο ολιστικών και προοδευτικών κοινωνικών πλαισίων. Η υιοθέτηση των αρχών της ανεξηθρησκείας είναι επομένως καθοριστική για τη δημιουργία μιας κοινωνίας που σέβεται την ποικιλομορφία των πεποιθήσεων, υποστηρίζει τις ατομικές ελευθερίες και δίνει προτεραιότητα στην επιδίωξη της γνώσης και της κοινωνικής ευημερίας έναντι της επιβολής θρησκευτικού δόγματος ή ορθοδοξίας (Schmid, 2013, σελ 9).

Κεφάλαιο 2: Ψυχολογία και Θρησκεία - Αλληλεπίδραση και αμοιβαίες επιρροές

Η περίπλοκη αλληλεπίδραση μεταξύ θρησκείας και ψυχολογίας έχει αποτελέσει εδώ και καιρό αντικείμενο σημαντικής επιστημονικής έρευνας, αποκαλύπτοντας ένα σύνθετο δίκτυο συνδέσεων και αμοιβαίων επιρροών που διαμορφώνουν τόσο τις ατομικές πεποιθήσεις όσο και τα ψυχολογικά πλαίσια. Η κατανόηση της σχέσης μεταξύ αυτών των δύο τομέων είναι ζωτικής σημασίας για την κατανόηση των ψυχολογικών θεμελίων των θρησκευτικών εμπειριών και της επίδρασης της θρησκείας στην ψυχολογική ευεξία (Christiano et al., 2015, σελ 250 - 253).

Η θρησκεία, ως σύστημα πεποιθήσεων και πρακτικών, συχνά χρησιμεύει ως πηγή συναισθηματικής υποστήριξης και δημιουργίας νοημάτων για τα άτομα, ιδιαίτερα σε περιόδους αντιξοοτήτων ή υπαρξιακών αμφισβητήσεων. Ψυχολογικά, εκπληρώνει την έμφυτη ανθρώπινη ανάγκη για υπέρβαση και παρέχει ένα πλαίσιο για την κατανόηση της πολυπλοκότητας της ανθρώπινης κατάστασης. Η ψυχολογική σημασία των θρησκευτικών πεποιθήσεων έγκειται στην ικανότητά τους να παρέχουν στα άτομα μια αίσθηση σκοπού, συνοχής και άνεσης, ενισχύοντας την ψυχολογική ανθεκτικότητα και τους μηχανισμούς αντιμετώπισης απέναντι στις προκλήσεις της ζωής. Επιπλέον, θρησκευτικές πρακτικές όπως η προσευχή και ο διαλογισμός έχουν συνδεθεί με διάφορα ψυχολογικά οφέλη, συμπεριλαμβανομένης της μείωσης του στρες, της βελτίωσης της συναισθηματικής ρύθμισης και της βελτίωσης της συνολικής ευεξίας (Park, 2005).

Αντίθετα, η ψυχολογία, με τις εμπειρικές μεθοδολογίες και τα θεωρητικά της πλαίσια, προσφέρει πολύτιμες γνώσεις για τους γνωστικούς και συναισθηματικούς μηχανισμούς που βρίσκονται κάτω από τις θρησκευτικές εμπειρίες και συμπεριφορά. Οι ψυχολόγοι συχνά διερευνούν τις ψυχολογικές διαδικασίες που εμπλέκονται στη θρησκευτική μεταστροφή, τον θρησκευτικό φονταμενταλισμό και την ανάπτυξη θρησκευτικών ταυτοτήτων, ρίχνοντας φως στην περίπλοκη αλληλεπίδραση μεταξύ γνωστικών διαδικασιών, συναισθηματικών αναγκών και κοινωνικών επιρροών που διαμορφώνουν τις θρησκευτικές πεποιθήσεις και πρακτικές. Επιπλέον, η ψυχολογική έρευνα έχει εξετάσει τους ψυχολογικούς παράγοντες που συμβάλλουν στη διαμόρφωση θρησκευτικών στάσεων, πεποιθήσεων και συμπεριφορών, αποκαλύπτοντας την πολύπλευρη φύση των θρησκευτικών εμπειριών και την επίδρασή τους στην ατομική και συλλογική ψυχή (King & Boyatzis, 2015, σελ 976).

Ένας τρόπος με τον οποίο η θρησκεία επηρεάζει την ψυχολογία είναι μέσω της επίδρασής της στις γνωστικές διαδικασίες και τη συναισθηματική ευημερία των ατόμων. Τα συστήματα πεποιθήσεων, τα θρησκευτικά δόγματα και οι

πνευματικές πρακτικές μπορούν να διαμορφώσουν σημαντικά τα γνωστικά πλαίσια των ατόμων, επηρεάζοντας την αντίληψή τους για τον κόσμο, την ταυτότητα του εαυτού τους και τις διαπροσωπικές σχέσεις. Οι θρησκευτικές διδασκαλίες παρέχουν συχνά ηθική καθοδήγηση και ηθικά πρότυπα που ενημερώνουν τα συστήματα αξιών και τις διαδικασίες λήψης αποφάσεων των ατόμων, διαμορφώνοντας τη γνωστική τους εκτίμηση για ηθικά διλήμματα και ηθικές προκλήσεις. Επιπλέον, οι θρησκευτικές κοινότητες και τα δίκτυα υποστήριξης μπορούν να διαδραματίσουν κρίσιμο ρόλο στην ενίσχυση των κοινωνικών συνδέσεων και στην παροχή στα άτομα με την αίσθηση του “ανήκειν” και της συναισθηματικής ασφάλειας, συμβάλλοντας έτσι στη συνολική ψυχολογική τους ευεξία και ανθεκτικότητα (Park, 2005).

Από την άλλη πλευρά, η ψυχολογία επηρεάζει τη θρησκεία παρέχοντας έναν επιστημονικό φακό μέσω του οποίου μπορούν να κατανοηθούν και να ερμηνευτούν θρησκευτικές εμπειρίες και φαινόμενα. Η ψυχολογική έρευνα έχει εμβαθύνει στους μηχανισμούς που διέπουν τις θρησκευτικές πεποιθήσεις, όπως οι γνωστικές προκαταλήψεις, οι κοινωνικές επιρροές και οι συναισθηματικές ανάγκες, προσφέροντας μια ολοκληρωμένη κατανόηση των ψυχολογικών διαδικασιών που συμβάλλουν στη διαμόρφωση και τη διαίωνιση θρησκευτικών κοσμοθεωριών. Οι ψυχολόγοι έχουν επίσης εξερευνήσει τους ψυχολογικούς παράγοντες που σχετίζονται με τις θρησκευτικές εμπειρίες, συμπεριλαμβανομένων αλλαγών καταστάσεων συνείδησης, μυστικιστικών εμπειριών και θρησκευτικών μετατροπών, ξετυλίγοντας την περίπλοκη ψυχολογική δυναμική που διέπει τους πνευματικούς μετασχηματισμούς και τις θρησκευτικές δεσμεύσεις. Επιπλέον, οι ψυχολογικές προοπτικές έχουν συμβάλει στην ανάπτυξη θεραπευτικών παρεμβάσεων που ενσωματώνουν πνευματικά και θρησκευτικά στοιχεία, αναγνωρίζοντας τις θεραπευτικές δυνατότητες των θρησκευτικών πεποιθήσεων και πρακτικών για την προώθηση της ψυχολογικής ευεξίας και ανθεκτικότητας (Vieten et al., 2013).

Πολλοί επιστήμονες ψυχολόγοι έχουν συμβάλει στην κατανόηση της περίπλοκης σχέσης μεταξύ ψυχολογίας και θρησκείας, τονίζοντας τη διασυνδεδεμένη φύση αυτών των δύο τομέων. Σημαντικές προσωπικότητες στον τομέα έχουν διεξαγάγει εκτεταμένη έρευνα και έχουν παράσχει πολύτιμες γνώσεις που υπογραμμίζουν τα ψυχολογικά ερείσματα των θρησκευτικών εμπειριών και την επίδραση της θρησκείας στην ατομική ευημερία. Μερικοί από αυτούς τους ψυχολόγους με επιρροή περιλαμβάνουν:

1. Carl Jung: Φημισμένος για τη συμβολή του στην αναλυτική ψυχολογία, ο Carl Jung εμβάθυνε στη σφαιρά της πνευματικότητας και του ασυνείδητου, τονίζοντας τη σημασία του θρησκευτικού συμβολισμού και των αρχέτυπων στη διαμόρφωση της ψυχολογικής ανάπτυξης των ατόμων. Η εξερεύνηση του συλλογικού ασυνείδητου και ο ρόλος του θρησκευτικού συμβολισμού στον προσωπικό μετασχηματισμό αποσαφήνισε τα ψυχολογικά ερείσματα

των θρησκευτικών εμπειριών και την ενσωμάτωση πνευματικών στοιχείων στη διαδικασία της εξατομίκευσης (Stein, 1984).

2. Abraham Maslow: Γνωστός για την ανάπτυξη της θεωρίας της ιεραρχίας των αναγκών, ο Abraham Maslow τόνισε τη σημασία της αυτοπραγμάτωσης και των υπερβατικών εμπειριών στην ανθρώπινη ψυχολογία. Η αντίληψή του για τις κορυφαίες εμπειρίες τόνισε τη μεταμορφωτική φύση των πνευματικών συναντήσεων και τον ρόλο της υπέρβασης του εαυτού στην ενίσχυση της ψυχολογικής ευημερίας και της προσωπικής ανάπτυξης (Mustofa, 2022).
3. James Fowler: Αναγνωρισμένος για την έρευνά του σχετικά με την ανάπτυξη της πίστης, ο James Fowler πρότεινε την επιδραστική θεωρία των σταδίων ανάπτυξης της πίστης, διευκρινίζοντας την ψυχολογική εξέλιξη των θρησκευτικών πεποιθήσεων και αξιών των ατόμων κατά τη διάρκεια της ζωής τους. Το έργο του υπογράμμισε την αλληλεπίδραση μεταξύ της γνωστικής ανάπτυξης, των κοινωνικών επιρροών και των θρησκευτικών εμπειριών, υπογραμμίζοντας τη δυναμική φύση των ταξιδιών πίστης των ατόμων και τις ψυχολογικές τους επιπτώσεις (Leach, 1997).
4. Kenneth Pargament: Αναγνωρίστηκε για την έρευνά του στην ψυχολογία της θρησκείας και της πνευματικότητας, ο Kenneth Pargament επικεντρώθηκε στη μελέτη των θρησκευτικών μηχανισμών αντιμετώπισης και της επίδρασης των πνευματικών πεποιθήσεων στην ψυχολογική ανθεκτικότητα και την ευημερία των ατόμων. Η έρευνά του τόνισε τη σημασία των θρησκευτικών στρατηγικών αντιμετώπισης για τον μετριασμό των αρνητικών επιπτώσεων του στρες και του τραύματος, τονίζοντας τον ρόλο της πνευματικότητας στην προώθηση της ψυχολογικής προσαρμογής και της συναισθηματικής ανθεκτικότητας (Pargament, 2001).

Οι συνεισφορές αυτών των ψυχολόγων έχουν εμπλουτίσει σημαντικά την κατανόηση της περίπλοκης σχέσης μεταξύ ψυχολογίας και θρησκείας, ρίχνοντας φως στις ψυχολογικές διαστάσεις των θρησκευτικών εμπειριών, πεποιθήσεων και μηχανισμών αντιμετώπισης. Η πρωτοποριακή έρευνά τους έχει υπογραμμίσει τη σημασία της πνευματικότητας στον τομέα της ψυχολογικής ευεξίας και έχει προωθήσει μια πιο ολοκληρωμένη κατανόηση της περίπλοκης αλληλεπίδρασης μεταξύ πίστης, γνώσης και συναισθηματικής υγείας (Vieten et al., 2013).

Συνολικά, η περίπλοκη σχέση μεταξύ θρησκείας και ψυχολογίας υπογραμμίζει την πολυδιάστατη φύση των ανθρώπινων εμπειριών και τη βαθιά επίδραση τόσο των θρησκευτικών όσο και των ψυχολογικών παραγόντων στις πεποιθήσεις, τις συμπεριφορές και τη συνολική ευημερία των ατόμων. Η αναγνώριση της διασύνδεσης αυτών των τομέων είναι απαραίτητη για την προώθηση μιας ολοκληρωμένης κατανόησης της ανθρώπινης ψυχής και της περίπλοκης αλληλεπίδρασης μεταξύ πνευματικότητας, γνώσης και συναισθηματικής υγείας (Τσιτσιγκός, 2017).

Κεφάλαιο 3: Λύσεις της Θρησκείας στις Προκλήσεις - Αντιμετώπιση Κοινωνικών και Ατομικών Θεμάτων

Η διασταύρωση θρησκείας και ψυχολογίας παρουσιάζει μια μυριάδα προκλήσεων που απαιτούν προσεκτική εξέταση και στρατηγικές λύσεις για να διασφαλιστεί η αποτελεσματική ενοποίηση αυτών των δύο τομέων στην αντιμετώπιση κοινωνικών και ατομικών ζητημάτων. Αυτές οι προκλήσεις συχνά περιστρέφονται γύρω από τις πιθανές συγκρούσεις μεταξύ θρησκευτικών δογμάτων και ψυχολογικών αρχών, καθώς και την ανάγκη να περιηγηθούν στην πολυπλοκότητα της ενσωμάτωσης θρησκευτικών προοπτικών στις θεραπευτικές παρεμβάσεις και στα κοινωνικά πλαίσια. Η αντιμετώπιση αυτών των προκλήσεων απαιτεί μια λεπτή κατανόηση των διαφορετικών προοπτικών και των συλλογικών προσπαθειών μεταξύ θρησκευτικών και ψυχολογικών κοινοτήτων.

Μία από τις βασικές προκλήσεις που αντιμετωπίζει η σύνδεση μεταξύ θρησκείας και ψυχολογίας αφορά την πιθανή σύγκρουση μεταξύ θρησκευτικών πεποιθήσεων και ψυχολογικών θεωριών, ιδιαίτερα στο πλαίσιο των παρεμβάσεων ψυχικής υγείας. Ορισμένα θρησκευτικά δόγματα μπορεί να στιγματίζουν ζητήματα ψυχικής υγείας ή να υποστηρίζουν πνευματικές προσεγγίσεις στη θεραπεία, οι οποίες ενδέχεται να έρχονται σε σύγκρουση με ψυχολογικές θεραπείες που βασίζονται σε στοιχεία. Η πλοήγηση αυτών των διαφορών απαιτεί την ενθάρρυνση του ανοιχτού διαλόγου και της κατανόησης μεταξύ θρησκευτικών ηγετών και επαγγελματιών ψυχικής υγείας, τονίζοντας τη σημασία της ενσωμάτωσης πνευματικής υποστήριξης με θεραπευτικές παρεμβάσεις που βασίζονται σε στοιχεία για να εξασφαλιστεί ολοκληρωμένη και ολιστική φροντίδα για άτομα που αντιμετωπίζουν προκλήσεις ψυχικής υγείας (Bergin, 1991).

Επιπλέον, οι ηθικοί προβληματισμοί γύρω από την ενσωμάτωση των θρησκευτικών αρχών στα θεραπευτικά περιβάλλοντα αποτελούν σημαντική πρόκληση στη σύνδεση μεταξύ θρησκείας και ψυχολογίας. Η διασφάλιση της ηθικής και πολιτισμικά ευαίσθητης εφαρμογής των θρησκευτικών πεποιθήσεων στο πλαίσιο των θεραπευτικών παρεμβάσεων απαιτεί μια ολοκληρωμένη κατανόηση των διαφορετικών θρησκευτικών προοπτικών και την αναγνώριση της αυτονομίας των ατόμων και του δικαιώματος στη θρησκευτική ελευθερία. Οι ψυχολόγοι πρέπει να τηρούν τις ηθικές κατευθυντήριες γραμμές που δίνουν προτεραιότητα στην ευημερία και την αυτονομία των πελατών τους, ενώ σέβονται το πολιτιστικό και θρησκευτικό τους υπόβαθρο, δημιουργώντας έτσι ένα θεραπευτικό περιβάλλον που είναι περιεκτικό και ευνοεί την ολιστική θεραπεία (Gonsiorek et al., 2009).

Για την αντιμετώπιση αυτών των προκλήσεων, διάφοροι ψυχολόγοι έχουν συστήσει την εφαρμογή πολιτισμικά ευαίσθητων και ολοκληρωμένων θεραπευτικών προσεγγίσεων που ενσωματώνουν θρησκευτικά και πνευματικά στοιχεία σε θεραπείες που βασίζονται σε στοιχεία. Η σημασία της ενσωμάτωσης πνευματικών παρεμβάσεων, όπως η προσευχή, ο διαλογισμός και οι θρησκευτικές στρατηγικές αντιμετώπισης, σε θεραπείες ψυχικής υγείας, ιδιαίτερα για άτομα με θρησκευτικές πεποιθήσεις. Τα πιθανά οφέλη από την ενσωμάτωση θρησκευτικών πεποιθήσεων και πρακτικών στις ψυχοθεραπευτικές παρεμβάσεις, είναι σημαντικά τη σημασία της πνευματικής υποστήριξης για την προώθηση της ψυχολογικής ανθεκτικότητας και ευεξίας (Hefti, 2011).

Συμπερασματικά, η σύνδεση μεταξύ θρησκείας και ψυχολογίας αντιμετωπίζει διάφορες προκλήσεις που απαιτούν συλλογικές προσπάθειες, ηθικές εκτιμήσεις και πολιτισμικά ευαίσθητες προσεγγίσεις για να διασφαλιστεί η αποτελεσματική ενσωμάτωση των θρησκευτικών προοπτικών στις παρεμβάσεις ψυχικής υγείας και στα κοινωνικά πλαίσια. Με την προώθηση του ανοιχτού διαλόγου, της διεπιστημονικής συνεργασίας και των πολιτισμικά ικανών εκπαιδευτικών πρωτοβουλιών, οι ψυχολόγοι και οι θρησκευτικοί ηγέτες μπορούν να εργαστούν μαζί για την ανάπτυξη περιεκτικών και ολιστικών προσεγγίσεων που αντιμετωπίζουν τις διαφορετικές ανάγκες των ατόμων και των κοινοτήτων, ενισχύοντας την ψυχολογική ευεξία και την πνευματική ανθεκτικότητα.

Κεφάλαιο 4: Θρησκεία και Περιβάλλον - Επιπτώσεις για τις Περιβαλλοντικές Προοπτικές

Η σχέση μεταξύ θρησκείας και περιβάλλοντος είναι πολύπλευρη, με διάφορες θρησκευτικές παραδόσεις και πεποιθήσεις που ενσωματώνουν οικολογικές αρχές και περιβαλλοντική διαχείριση στα δόγματα και τις πρακτικές τους. Πολλές θρησκευτικές διδασκαλίες τονίζουν τη διασύνδεση μεταξύ της ανθρωπότητας και του φυσικού κόσμου, υποστηρίζοντας υπεύθυνες και βιώσιμες αλληλεπιδράσεις με το περιβάλλον. Για παράδειγμα, στις Αβρααμικές θρησκείες, όπως ο Ιουδαϊσμός, ο Χριστιανισμός και το Ισλάμ, η έννοια της διαχείρισης τονίζει την ιδέα ότι στους ανθρώπους έχει ανατεθεί η φροντίδα και η προστασία της Γης, αντανακλώντας την πεποίθηση ότι ο φυσικός κόσμος είναι ένα θεϊκό δημιούργημα που αξίζει ευλάβεια και διατήρηση. Ομοίως, στις ανατολικές θρησκείες, όπως ο Ινδουισμός και ο Βουδισμός, η έννοια της διασύνδεσης υπογραμμίζει τον εγγενή δεσμό μεταξύ όλων των έμβιων όντων και του περιβάλλοντος, προωθώντας τις αρχές της μη βλάβης και του σεβασμού για τον φυσικό κόσμο (Abdull, 2007).

Ωστόσο, παρά αυτές τις θετικές προοπτικές, ορισμένοι θρησκευτικοί νόμοι, ήθη και έθιμα μπορούν να έχουν σημαντικές αρνητικές επιπτώσεις στο

περιβάλλον. Ένα παράδειγμα είναι η ερμηνεία θρησκευτικών κειμένων που προωθούν ανθρωποκεντρικές απόψεις, δίνοντας έμφαση στην ανθρώπινη κυριαρχία στη φύση και στην ιεράρχηση των ανθρώπινων αναγκών πάνω από τις οικολογικές ανησυχίες. Τέτοιες ερμηνείες μπορεί να οδηγήσουν στην εκμετάλλευση των φυσικών πόρων χωρίς επαρκή συνεκτίμηση της βιωσιμότητας, οδηγώντας σε περιβαλλοντική υποβάθμιση και εξάντληση ζωτικών οικοσυστημάτων. Επιπλέον, η τήρηση θρησκευτικών τελετουργιών και εθίμων που περιλαμβάνουν την κατανάλωση απειλούμενων ειδών ή τη χρήση επιβλαβών για το περιβάλλον υλικών μπορεί να συμβάλει στην απώλεια βιοποικιλότητας και στην καταστροφή των οικοτόπων, διακινδυνεύοντας επιζήμιες επιπτώσεις στο περιβάλλον (Le Duc, 2018).

Επιπλέον, θρησκευτικά δόγματα και πολιτιστικές πρακτικές που υποστηρίζουν την αύξηση του πληθυσμού χωρίς να λαμβάνεται υπόψη η φέρουσα ικανότητα της Γης μπορούν να επιδεινώσουν τις περιβαλλοντικές προκλήσεις, όπως η έλλειψη πόρων, η αποψίλωση των δασών και η απώλεια οικοτόπων. Ορισμένες θρησκευτικές κοινότητες μπορεί να ενθαρρύνουν τα μεγάλα οικογενειακά μεγέθη ως αντανάκλαση της θρησκευτικής αρετής ή της θεϊκής εντολής, οδηγώντας σε αυξημένες πιέσεις στους φυσικούς πόρους και συμβάλλοντας σε οικολογικές ανισορροπίες. Επιπλέον, πρακτικές χρήσης γης με θρησκευτικά κίνητρα, όπως η αποψίλωση των δασών για γεωργική επέκταση ή η δημιουργία ιερών τοποθεσιών σε οικολογικά ευαίσθητες περιοχές, μπορεί να οδηγήσουν στην καταστροφή ζωτικών οικοσυστημάτων και στην απώλεια της βιοποικιλότητας, υπονομεύοντας τις προσπάθειες για τη διατήρηση και την αειφορία του περιβάλλοντος (Gottlieb, 2006, σελ 144).

Ακόμη, η αντίσταση στις επιστημονικές εξελίξεις και στις περιβαλλοντικές πολιτικές εντός ορισμένων θρησκευτικών κοινοτήτων μπορεί να εμποδίσει τις προσπάθειες αντιμετώπισης πειστικών περιβαλλοντικών ζητημάτων. Περιπτώσεις όπου οι θρησκευτικές αρχές απορρίπτουν επιστημονικά στοιχεία για την κλιματική αλλαγή ή υποστηρίζουν κατά περιβαλλοντικά βιώσιμων πρακτικών λόγω θεολογικών ερμηνειών μπορεί να εμποδίσουν την εφαρμογή αποτελεσματικών περιβαλλοντικών πολιτικών και πρωτοβουλιών. Η έλλειψη ενοποίησης μεταξύ των θρησκευτικών διδασκαλιών και της σύγχρονης περιβαλλοντικής γνώσης μπορεί να εμποδίσει την προώθηση φιλικών προς το περιβάλλον πρακτικών και την υιοθέτηση βιώσιμων τεχνολογιών, διακινδυνεύοντας την περιβαλλοντική υποβάθμιση και αναστέλλοντας την πρόοδο προς τον μετριασμό της κλιματικής αλλαγής και τη διατήρηση της βιοποικιλότητας (Khanum & University of Glasgow, 2018).

Σε ορισμένες περιπτώσεις, η διασταύρωση θρησκευτικών εθίμων και εμπορικών δραστηριοτήτων, όπως η εκμετάλλευση φυσικών πόρων για θρησκευτικά αντικείμενα ή η προώθηση επιβλαβών για το περιβάλλον πρακτικών προσκυνήματος, μπορεί να επιδεινώσει περαιτέρω την υποβάθμιση

του περιβάλλοντος. Η εμπορευματοποίηση ιερών τοποθεσιών και ο μαζικός τουρισμός που συνδέεται με θρησκευτικά προσκυνήματα μπορεί να οδηγήσει σε υπερβολική δημιουργία απορριμμάτων, καταστροφή οικοτόπων και υποβάθμιση των φυσικών τοπίων, υπονομεύοντας έτσι την οικολογική ακεραιότητα αυτών των αξιосέβαστων τοποθεσιών και των γύρω οικοσυστημάτων (Gottlieb, 2006, σελ 144).

Συμπερασματικά, ενώ πολλές θρησκευτικές παραδόσεις προωθούν αρχές περιβαλλοντικής διαχείρισης και οικολογικής αρμονίας, ορισμένοι θρησκευτικοί νόμοι, ήθη και έθιμα μπορούν να έχουν επιζήμιες επιπτώσεις στο περιβάλλον. Η παρερμηνεία των θρησκευτικών κειμένων, οι μη βιώσιμες πολιτιστικές πρακτικές και η αντίσταση στην επιστημονική γνώση σε ορισμένες θρησκευτικές κοινότητες μπορούν να συμβάλουν στην οικολογική υποβάθμιση και να εμποδίσουν τις προσπάθειες για τη διατήρηση και την αειφορία του περιβάλλοντος. Η αναγνώριση της περίπλοκης αλληλεπίδρασης μεταξύ θρησκείας και περιβάλλοντος είναι ζωτικής σημασίας για την προώθηση της ολιστικής κατανόησης των προκλήσεων και των ευκαιριών για την προώθηση της οικολογικής διατήρησης και της αειφόρου ανάπτυξης στο πλαίσιο διαφορετικών θρησκευτικών πεποιθήσεων και πολιτιστικών πρακτικών.

Επιπλέον, η περιβαλλοντική εκπαίδευση διαδραματίζει κρίσιμο ρόλο στη γεφύρωση αυτών των κενών και στην προώθηση της καλύτερης κατανόησης των περιβαλλοντικών προκλήσεων που αντιμετωπίζουμε. Με την ενσωμάτωση της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης στις θρησκευτικές διδασκαλίες και πρακτικές, μπορούν να ενδυναμωθούν τα άτομα και οι κοινότητες ώστε να κάνουν ενημερωμένες και βιώσιμες επιλογές. Η εκπαίδευση αυτή μπορεί να συμβάλει στην ευαισθητοποίηση σχετικά με τις επιπτώσεις ορισμένων εθίμων και παραδόσεων στο περιβάλλον, να προωθήσει πρακτικές φιλικές προς το περιβάλλον και να ενθαρρύνει την υιοθέτηση βιώσιμων τεχνολογιών. Τελικά, η περιβαλλοντική εκπαίδευση μπορεί να αποτελέσει γέφυρα μεταξύ των θρησκευτικών αξιών και της σύγχρονης περιβαλλοντικής γνώσης, συμβάλλοντας σε μια πιο αρμονική σχέση μεταξύ θρησκείας και περιβάλλοντος (Ardoin, Bowers and Gaillard, 2020).

Συμπεράσματα

Η περίπλοκη εξερεύνηση της πολύπλευρης σχέσης μεταξύ της θρησκείας και των διαφόρων πτυχών της σύγχρονης κοινωνίας έχει υπογραμμίσει τη βαθιά επίδραση των θρησκευτικών πεποιθήσεων και πρακτικών στις πολιτιστικές ταυτότητες, τα ηθικά πλαίσια, την ψυχολογική ευημερία και τις περιβαλλοντικές προοπτικές. Σε όλη την ανάλυση, κατέστη προφανές ότι η θρησκεία συνεχίζει να διαδραματίζει ζωτικό ρόλο στη διαμόρφωση του πολιτιστικού ιστού των σύγχρονων κοινοτήτων, παρέχοντας την αίσθηση του "ανήκειν", ενισχύοντας

την κοινωνική συνοχή και διατηρώντας την πολιτιστική κληρονομιά μεταξύ των γενεών. Επιπλέον, έχει τονιστεί η σημασία της θρησκείας στην παροχή ηθικής καθοδήγησης και ηθικών πλαισίων, τονίζοντας τον ρόλο της στη διαμόρφωση των ατομικών και κοινωνικών αξιών, καθώς και στην επιρροή των δομών διακυβέρνησης και των δημοσίων πολιτικών (Christiano et al., 2015, σελ 250 - 253).

Ακόμη, η αλληλένδετη φύση της θρησκείας και της ψυχολογίας έχει φωτιστεί, επιδεικνύοντας την περίπλοκη αλληλεπίδραση μεταξύ πνευματικών πεποιθήσεων και ψυχολογικής ευημερίας. Οι συνεισφορές διαφόρων ψυχολόγων με επιρροή έχουν υπογραμμίσει την ψυχολογική σημασία των θρησκευτικών εμπειριών και την ενσωμάτωση πνευματικών παρεμβάσεων στην προώθηση της συναισθηματικής ανθεκτικότητας και της προσωπικής ανάπτυξης. Επιπλέον, διερευνήθηκαν οι προκλήσεις και οι πιθανές λύσεις στην ενσωμάτωση των θρησκευτικών προοπτικών στις ψυχολογικές θεραπείες, δίνοντας έμφαση στη σημασία των ηθικών κριτηρίων, της διεπιστημονικής συνεργασίας και των πολιτιστικά ευαίσθητων προσεγγίσεων για την προώθηση της περιεκτικής και ολιστικής φροντίδας για άτομα από διαφορετικά θρησκευτικά υπόβαθρα (King & Boyatzis, 2015, σελ 976).

Ομοίως, η εξέταση της σχέσης μεταξύ θρησκείας και περιβάλλοντος έχει επισημάνει τη διττή φύση των επιπτώσεών της, δείχνοντας τη θετική οικολογική διαχείριση που υποστηρίζουν πολλές θρησκευτικές παραδόσεις μαζί με τις πιθανές αρνητικές συνέπειες που προκύπτουν από ορισμένες θρησκευτικές πρακτικές και ερμηνείες. Ενώ οι θρησκευτικές διδασκαλίες συχνά τονίζουν τη διασύνδεση μεταξύ της ανθρωπότητας και του φυσικού κόσμου, η παρερμηνεία των θρησκευτικών κειμένων, οι μη βιώσιμες πολιτιστικές πρακτικές και η αντίσταση στην επιστημονική γνώση σε ορισμένες θρησκευτικές κοινότητες μπορούν να συμβάλουν στην υποβάθμιση του περιβάλλοντος και να εμποδίσουν τις προσπάθειες για οικολογική διατήρηση και βιωσιμότητα (Gottlieb, 2006, σελ 144).

Συμπερασματικά, η αναγνώριση της περίπλοκης αλληλεπίδρασης μεταξύ της θρησκείας και των διαφόρων κοινωνικών τομέων είναι ζωτικής σημασίας για την προώθηση μιας ολοκληρωμένης κατανόησης των διαφορετικών ρόλων που διαδραματίζει η θρησκεία στη σύγχρονη κοινωνία. Αναγνωρίζοντας τις περίπλοκες συνδέσεις μεταξύ της πίστης, του πολιτισμού, της ψυχολογίας και του περιβάλλοντος, τα άτομα και οι κοινότητες μπορούν να εργαστούν για την προώθηση κοινωνιών χωρίς αποκλεισμούς που υποστηρίζουν τις αρχές της συμπόνιας, της δικαιοσύνης και της περιβαλλοντικής διαχείρισης στο πλαίσιο διαφορετικών θρησκευτικών πεποιθήσεων και πολιτιστικών ταυτοτήτων. Η υιοθέτηση της διαφοροποιημένης σχέσης μεταξύ της θρησκείας και της σύγχρονης κοινωνίας μπορεί να ανοίξει το δρόμο για την προώθηση της κοινωνικής αρμονίας, της ηθικής ευθύνης, της ψυχολογικής ευημερίας και της

περιβαλλοντικής βιωσιμότητας σε μια ολόενα και πιο διασυνδεδεμένη παγκόσμια κοινότητα.

Βιβλιογραφία

- Abdull, M. H. (2007). *Eco-theology: Christian and Muslim perspectives*. Handle.net; University of Johannesburg. <https://hdl.handle.net/10210/178>
- Ardoin, N.M., Bowers, A.W. and Gaillard, E. (2020). Environmental education outcomes for conservation: A systematic review. *Biological Conservation*, [online] 241, pp.108224–108224. doi:<https://doi.org/10.1016/j.biocon.2019.108224>.
- Bergin, A. E. (1991). Values and religious issues in psychotherapy and mental health. *American Psychologist*, 46(4), 394–403. <https://doi.org/10.1037/0003-066x.46.4.394>
- Calhoun, C., Juergensmeyer, M., & VanAntwerpen, J. (2011). *Rethinking Secularism*. OUP USA. https://books.google.gr/books?hl=el&lr=&id=33Ab6G6k0aoC&oi=fnd&pg=PP2&dq=Secularism+in+modern+society+represents+a+fundamental+paradigm+shift+in+how+societies+approach+the+coexistence+of+different+religious+beliefs+and+ideologies.&ots=nzC0wUtUJb&sig=xUJeCaaYnnHcB5xOb97ftT1hyE&redir_esc=y#v=onepage&q=Secularism%20in%20modern%20society&f=false
- Chris, W. (2004). Identity And Culture: Narratives Of Difference And Belonging: Narratives of Difference and Belonging. In *Google Books*. McGraw-Hill Education (UK). <https://books.google.gr/books?hl=el&lr=&id=fiiiklgzDHBAC&oi=fnd&pg=PP1&dq=The+role+of+religion+as+a+preserver+of+cultural+heritage+and+identity+serves+as+a+vital+mechanism+for+cultivating+a+deep+connection+with+one%27s+cultural+roots>
- Christiano, K. J., Jr, W. H. S., & Kivisto, P. (2015). Sociology of Religion: Contemporary Developments. In *Google Books*. Rowman & Littlefield. <https://books.google.gr/books?hl=el&lr=&id=z uICgAAQBAJ&oi=fnd&pg=PP1&dq=Exploring+the+multifaceted+dimensions+of+religion%27s+importance+in+the+modern+world+reveals+its+profound+influence+on+individual+beliefs>
- Fox, J. (2001). Religion as an Overlooked Element of International Relations. *International Studies Review*, 3(3), 53–73. <https://doi.org/10.1111/1521-9488.00244>

- Garrido, W., Bendrups, D., & Hayward, P. (2018). *Música de Chiloé: Folklore, Syncretism, and Cultural Development in a Chilean Aquapelago*. In *Google Books*. Rowman & Littlefield. <https://books.google.gr/books?hl=el&lr=&id=tq94DwAAQBAJ&oi=fnd&pg=PR5&dq=In+the+modern+context>
- Gonsiorek, J. C., Richards, P. S., Pargament, K. I., & McMinn, M. R. (2009). Ethical challenges and opportunities at the edge: Incorporating spirituality and religion into psychotherapy. *Professional Psychology: Research and Practice*, 40(4), 385–395. <https://doi.org/10.1037/a0016488>
- Gottlieb, R. S. (2006). A Greener Faith: Religious Environmentalism and Our Planet's Future. In *Google Books*. Oxford University Press. <https://books.google.gr/books?hl=el&lr=&id=sBWcg3b2O5YC&oi=fnd&pg=PR13&dq=Some+religious+communities+may+encourage+large+family+sizes+as+a+reflection+of+religious+virtue+or+divine+command>
- Hefti, R. (2011). Integrating Religion and Spirituality into Mental Health Care, Psychiatry and Psychotherapy. *Religions*, 2(4), 611–627. <https://doi.org/10.3390/rel2040611>
- Hirschman, C. (2006). The Role of Religion in the Origins and Adaptation of Immigrant Groups in the United States1. *International Migration Review*, 38(3), 1206–1233. <https://doi.org/10.1111/j.1747-7379.2004.tb00233.x>
- Khanum, A., & University of Glasgow. (2018). *Environmentally conscious global citizens: an evolution from environmental education to education for sustainable development*. Eleanor.lib.gla.ac.uk Library Catalog. <https://eleanor.lib.gla.ac.uk/record=b3348744>
- King, P. E., & Boyatzis, C. J. (2015). *Religious and Spiritual Development*. Handbook of child psychology and developmental science. https://d1wqtxts1xzle7.cloudfront.net/44544227/HCPDS_King_Boyatzis_2015-libre.pdf?1460135103=&response-content-disposition=inline%3B+filename%3DSpiritual+and+Religious+Development+HCPD.pdf&Expires=1698338911&Signature=LjTsB52UjAv9EFLdUQQjoFEduDFY1ZiiwBAHMYGPKuDsyYChpABOQaetqiTfSd4FBrR-3yYFosxeWU4oKercVTZU0iLD-8ibcFF8SUR8DGEizoMcZrf~z5bqfNruBArnyiUzjY~J-IJq0R5YntHPhUt8SnvY3sf3ZOkCzjC6onE7DnhKF98de6q6upKn4unVte0PCFsRssdT2xTDU~YelKQP2J6pGcE843IvfsejRA7zTPFh7z4bcVNkqm4RWMItZ6qGxeFYcD8ME0FusSiSvboeX~BlyKzj6DVdmA4SmIhQUBXZqpP76xmFLWFRHX-SIKiaWVZ6XonuszQzmOo8g_&Key-Pair-Id=APKAJLOHF5GGSLRBV4ZA

- Le Duc, A. (2018). *Christian Humanism, Anthropocentrism, and the Contemporary Ecological Crisis*. Social Science Research Network. <https://ssrn.com/abstract=3156063>
- Leach, J. (1997). *The appeal of faith development theory: a sociological perspective*. Eprints.nottingham.ac.uk. <https://eprints.nottingham.ac.uk/id/eprint/13959>
- McKay, R., & Whitehouse, H. (2015). Religion and Morality. *Psychological Bulletin*, 141(2), 447–473. <https://doi.org/10.1037/a0038455>
- Mustofa, A. Z. (2022). Hierarchy of Human Needs: A Humanistic Psychology Approach of Abraham Maslow. *Kawanua International Journal of Multicultural Studies*, 3(2), 30–35.
- Pargament, K. I. (2001). *The psychology of religion and coping: Theory, research, practice*. Guilford press. https://books.google.gr/books?hl=en&lr=&id=Vn5XObcpnd4C&oi=fnd&pg=PA1&dq=Kenneth+Pargament+focused+on+the+study+of+religious+coping+mechanisms+and+the+impact+of+spiritual+beliefs+on+individuals%27+psychological+resilience+and+well-being.&ots=eTjA6L4Lke&sig=Y1iifFN75xYW2WJK0KEXxhc7QTQ&redir_esc=y#v=onepage&q=well-being&f=false
- Park, C. L. (2005). Religion as a Meaning-Making Framework in Coping with Life Stress. *Journal of Social Issues*, 61(4), 707–729. <https://doi.org/10.1111/j.1540-4560.2005.00428.x>
- Rodríguez, J., & Fortier, T. (2007). Cultural Memory. In *University of Texas Press eBooks*. <https://doi.org/10.7560/716636>
- Schmid, A. (2013). Radicalisation, De-Radicalisation, Counter-Radicalisation: A Conceptual Discussion and Literature Review. *Terrorism and Counter-Terrorism Studies*, 4(2). <https://doi.org/10.19165/2013.1.02>
- Stein, M. (1984). *JUNG'S TREATMENT OF CHRISTIANITY: THE PSYCHOTHERAPY OF A RELIGIOUS TRADITION*. - ProQuest. www.proquest.com. <https://www.proquest.com/openview/542e3844d137eea5f162a859d48047a7/1?pq-origsite=gscholar&cbl=18750&diss=y>
- Trigg, R. (2012). Equality, Freedom, and Religion. In *Google Books*. Oxford University Press. <https://books.google.gr/books?hl=en&lr=&id=ABREAAAQBAJ&oi=fnd&pg=PP1&dq=One+of+the+basic+principles+of+secularism+is+the+principle+of+religious+freedom>
- Vieten, C., Scammell, S., Pilato, R., Ammondson, I., Pargament, K. I., & Lukoff, D. (2013). Spiritual and religious competencies for psychologists. *Psychology of Religion and Spirituality*, 5(3), 129–144. <https://doi.org/10.1037/a0032699>

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Τσιτσίκκος Σ., (2017). *Η ψυχολογία της Θρησκείας*. TREMENDUM, Αθήνα.

Δρ. Δημήτριος Αθανασίου, ΕΔΙΠ, Τμήμα Κοινωνικής Θεολογίας και
Θρησκευολογίας, ΕΚΠΑ.

**Η ιεραποστολική (da'wah) και εκπαιδευτική (ta'lim) δράση των δημοφιλών
(Influential) μουσουλμάνων λογίων στη νέα ψηφιακή πραγματικότητα των
Μέσων Κοινωνικής Δικτύωσης (social media)**

Περίληψη

Στη σχετική εισήγηση θα επιχειρηθεί να εξεταστεί η επίδραση που ασκούν στον κόσμο των Μέσων κοινωνικής δικτύωσης οι δημοφιλείς Μουσουλμάνοι λόγιοι, αρχής γενομένης από τη δημοφιλή προσωπικότητα του Ahmed Husein Deedat (1918-2005), ο οποίος συμμετείχε σε πολυάριθμες θεολογικές αναμετρήσεις και τηλεμαχίες (debate) με Χριστιανούς ιεροκήρυκες, ιεραπόστολους και θεολόγους επί φλεγόντων θεολογικών ζητημάτων. Αρκετά δημοφιλής είναι και ο πνευματικός του μαθητής, Zakir Naik (1965-), Ινδός τηλεϊεροκήρυκας και ιεραπόστολος, ο οποίος, εκτός από τηλεμαχίες (debate) με αγνωστικιστές και Χριστιανούς, διαδραματίζει πρωταγωνιστικό ρόλο στο κήρυγμα διάδοσης του ισλαμικού μηνύματος. Στο ίδιο μήκος κύματος κινείται, εν πολλοίς, και ο ακτιβισμός του Αμερικανού, Yusuf Estes (1944-), ο οποίος, αφού ασπάστηκε το Ισλάμ το 1991, διετέλεσε κύριος ομιλητής και παρουσιαστής σε διάφορα τηλεοπτικά Μέσα, καθώς και ιδρυτής του Guide US TV ως Μέσου ενημέρωσης του μουσουλμανικού κόσμου. Εξίσου εμβληματική προσωπικότητα θεωρείται και ο Bilal Philips (1947-), Καναδο-τζαμαϊκανός που προσχώρησε στο Ισλάμ το 1972. Εκτός από την επιρροή που ασκεί στον κόσμο των social media, ίδρυσε, θεμελίωσε και ανανέωσε το Islamic Online University ως προπύργιο της θρησκευτικής εκπαίδευσης των Μουσουλμάνων ανά την Οικουμένη). Στους επιδραστικότερους Μουσουλμάνους λογίους ανήκει και ο Αμερικανός πακιστανικής καταγωγής, Nouman Ali Khan, ο οποίος ίδρυσε το Ινστιτούτο Bayyinah, για αραβικές και κορανικές σπουδές, με στόχο τη διάδοση του Ισλάμ σε παγκόσμιο επίπεδο. Στη χορεία των δημοφιλών Μουσουλμάνων λογίων ανήκει και ο Μουφτής της μουσουλμανικής κοινότητας της Ζιμπάμπουε, Ismail Ibn Musa Menk (1975-), ο οποίος διαθέτει δικό του κανάλι στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης (YouTube, website κλ.π.), όπου, εκτός από την προώθηση των ισλαμικών ιδεών, επιχειρεί να απενεχοποιήσει το Ισλάμ από τις κατηγορίες περί βίας και εξτρεμισμού. Αναλόγως κινείται και ο Omar Suleiman (1986-), παλαιστινιακής καταγωγής και Αμερικανός υπήκοος, ιδρυτής αρκετών ισλαμικών σωματείων και οργανισμών, που προωθεί τις ισλαμικές ιδέες, και αποτελεί τον κατεξοχήν ακτιβιστή των δικαιωμάτων των Μουσουλμάνων πολιτών στις Δυτικές χώρες. Στη σχετική εισήγηση, εκτός από την ανάλυση συνοπτικών βιογραφικών στοιχείων των ανωτέρω Μουσουλμάνων λογίων, θα καταγραφεί η δράση τους και ο κατεξοχήν

ρόλος τους ως θιασωτών της ισλαμικής ιεραποστολής και εκπαίδευσης στο οικοσύστημα του διαδικτύου. Πρόκειται για προσωπικότητες με περίοπτη θέση, που εμπλέκονται στα κοινωνικά δρώμενα και συνδέονται με τους ακόλουθους τους μέσα από την καθημερινή έκθεσή τους και την ταύτιση απόψεων. Στο πλαίσιο αυτό, θα αναλυθεί η συστηματική διάδοση των ισλαμικών ιδεών και μηνυμάτων με τη χρήση τεχνολογικών μεθόδων από τους ανωτέρω Μουσουλμάνους λογίους, που έχουν ως απώτερο σκοπό τον επηρεασμό και την ενημέρωση των μουσουλμανικών και μη μουσουλμανικών πληθυσμών.

Abstract

The missionary (da‘wah) and educational (ta‘līm) activity of the popular (Influential) Muslim scholars in the new digital reality of social media

In relevant suggestion, an attempt will be made to examine the influence the popular Muslim scholars practice in social media, beginning with the popular personality of Ahmed Husein Deeda (1918 2005) who anticipated in multiple theological confrontations and debates with Christian preachers, missionaries, and theologians about burning theological matters. Fairly popular was his spiritual follower Zakir Naik (1965-) Indian ty Preacher and missionary, who apart from debates with agnostics and Christians, is playing a leading role of spreading the preaching of Islamic message. At the same level is the activism of the American Yusuf Estes (1944-) who after he worshipped Islam in 1991, he had been the major Preacher, and ty caster in different social media as a founder of Guide US TY social media of Muslims world. The personality of Bilal Philips a Canadian Jamaican that had become a member of Islam in 1972, was of same importance. Except the influence he had around the world of social media, he founded and renewed the Islamic online University as a fortress of education of religion of Muslims around the world. Among the most influential Muslim scholars, there is and the American Pakistan Noumar Ali khan, who founded the Bayyinah Institute, for Arabic and Quranic studies, with the purpose the spreading of Islam in the world. Among the popular Muslims scholars there is also the mufti of the Muslim community of Zimbabwe, Ismail ibn Musa Menk, that has his own Chanel in social media YouTube, website etc. Except the promotion of Islamic ideas, he attempts to remove the accusations against the Islam about violence and extremism. Omar Suleiman 1986 is moving around the same way, a Palestinian and American citizen, founder of enough Islamic organizations, and he is an absolute activist of the rights of Muslims citizens in eastern countries. Except the analysis of the synoptical evidence of the above Muslim scholar’s life, their activity will be recorded the absolute playing part as supporters of Islamic mission and training in the system of website. It's about personalities being in an important position, that are involved in social media and are connected with their followers by their daily exposition and identical views.

1. Εισαγωγή

Πρόκειται για προσωπικότητες με περίοπτη θέση, που εμπλέκονται στα κοινωνικά δρώμενα και συνδέονται με τους ακόλουθους τους μέσα από την καθημερινή έκθεσή τους και την ταύτιση απόψεων. Έτσι, παρουσιάζουν έντονη δραστηριοποίηση, με την παρουσία τους να εκτείνεται από επίσημες ιστοσελίδες μέχρι ιστοσελίδες σε κοινωνικά δίκτυα, δημιουργώντας ένα πλέγμα αλληλεπίδρασης με χιλιάδες ή εκατομμύρια χρήστες. Στην προσπάθεια αυτή, χρησιμοποιούν –με άριστα αποτελέσματα– όλα τα είδη διαδικτυακής προβολής που κυριαρχούν στον σύγχρονο κόσμο, και ειδικά στη Δύση. Άλλωστε, στο πλαίσιο της ιεραποστολικής και εκπαιδευτικής τους δραστηριότητας διά των σχετικών μεθόδων και της ρητορικής τους, επιχειρείται προσέλκυση νέων πιστών στο Ισλάμ. Ως αποτέλεσμα, αρκετοί μουσουλμάνοι λόγιοι, μέσω κυρίως του διαδικτύου και διαφόρων ψηφιακών Μέσων (websites, forums, chat rooms, Youtube, TikTok, κ.λπ.), έχουν την ευκαιρία να προσεγγίσουν, να επηρεάσουν, να προσελκύσουν, να γοητεύσουν και να αντλήσουν οικονομική ενίσχυση από πληθώρα μουσουλμανικών και μη μουσουλμανικών πληθυσμών, χωρίς σχεδόν κανένα γεωγραφικό ή οικονομικό περιορισμό. Στη σχετική εισήγηση θα μνημονεύσουμε ορισμένους εξ αυτών των μουσουλμάνων λογίων που καταγράφουν τη μεγαλύτερη επίδραση.

2. Κλασικές προσωπικότητες

Η κατεξοχήν ισλαμική προσωπικότητα που έχει επηρεάσει καταλυτικά τον ισλαμικό κόσμο διά των Μέσων Κοινωνικής Δικτύωσης είναι ο Νοτιοαφρικανός ινδικής καταγωγής μουσουλμάνος ιεραπόστολος Ahmed Husein Deedat⁸⁵. Πρόκειται για ένα πρόσωπο το οποίο συμμετείχε σε πολυάριθμες θεολογικές αναμετρήσεις και τηλεμαχίες (debate) με χριστιανούς ιεροκήρυκες, ιεραποστόλους και θεολόγους (κατά κύριο λόγο ευαγγελικούς) επί φλεγόντων θεολογικών ζητημάτων, ενώ υπήρξε ομιλητής με ισχυρό ακροατήριο και επίδραση διεθνώς στο μουσουλμανικό κοινό⁸⁶.

Η συμβολή του Deedat στο ιεραποστολικό έργο του Ισλάμ έγκειται ιδίως στο ότι εισήγαγε στον μουσουλμανικό κόσμο την ιδέα της θεολογικής αντιπαράθεσης (debate) με τους χριστιανούς. Παράλληλα, επιχείρησε συστηματικά να καταδείξει στον δυτικό-χριστιανικό κόσμο ότι το Ισλάμ είναι μια λογική θρησκεία, σε αντίθεση με τον Χριστιανισμό, ο οποίος –κατά τη δική του εκτίμηση– είναι

⁸⁵ Για περισσότερα για την προσωπικότητα και τη δράση τού Deedat, βλ. G. Vahed, *Ahmed Deedat. The Man and His Mission*, Durban: IPCI 2012.

⁸⁶ D. Westerlund, "Ahmed Deedat's Theology of Religion: Apologetics Through Polemics", στο *Journal of Religion in Africa*, 33, 3, 2003, 263-278, 263. Πρέπει να τονιστεί ότι ένας από τους λόγους που κατέστησε ισχυρό το μήνυμά του ήταν το ότι χρησιμοποίησε την αγγλική γλώσσα.

ανεπαρκής ορθολογιστικά⁸⁷. Αρκετοί υποστηρίζουν ότι ο Deedat προσέφερε τα απαραίτητα λογικά εργαλεία προκειμένου οι μουσουλμάνοι να υπερασπιστούν τη θρησκεία τους έναντι της ισχυρής χριστιανικής ιεραποστολικής δραστηριότητας στη Νότια Αφρική⁸⁸. Ομοίως, επιχείρησε να καταδείξει ότι οι χριστιανικές διδασκαλίες τις οποίες αρνείται το Ισλάμ, όπως η θεότητα και η σταύρωση του Χριστού, το δόγμα της Αγίας Τριάδος κ.λπ., αναιρούνται εξ επόψεως βιβλικής επιχειρηματολογίας. Τα θεολογικά debate του Deedat έχουν κατακλύσει το διαδίκτυο και ιδιαίτερα τον χώρο του Youtube⁸⁹, με τα οποία τροφοδοτούνται οι μουσουλμάνοι που επιθυμούν να διαλεχθούν με τους χριστιανούς. Παρ' ότι ο Deedat δεν είναι εν ζωή, ασκεί ωστόσο έντονη επιρροή στις νέες γενεές των μουσουλμάνων.

Αρκετά δημοφιλής είναι και ο πνευματικός μαθητής τού Deedat, Zakir Naik (1965-), Ινδός τηλεϊεροκήρυκας και ιεραπόστολος, ο οποίος, παράλληλα με τηλεμαχίες (debate) που έχει με αγνωστικιστές, χριστιανούς και ινδουϊστές, διαδραματίζει πρωταγωνιστικό ρόλο στο κήρυγμα διάδοσης του ισλαμικού μηνύματος (*da'wah*). Το μήνυμά του Naik στοχεύει στους μουσουλμάνους που νιώθουν την ανάγκη να υπερασπιστούν τη θρησκεία τους⁹⁰. Θεωρεί ότι είναι καθήκον κάθε μουσουλμάνου να αντικρούσει τις εσφαλμένες αντιλήψεις περί Ισλάμ που προπαγανδίζονται από τα δυτικά Μέσα Ενημέρωσης. Κυρίαρχο επιχείρημά του είναι το ότι το Ισλάμ είναι συμβατό με τη σύγχρονη επιστήμη⁹¹. Ανάλογη είναι και η εργώδης προσπάθειά του να προβάλλει την άποψη ότι διάφορα κορανικά χωρία συμφωνούν με τα σύγχρονα πορίσματα της Γενετικής⁹².

Η γλώσσα στην οποία εκφωνεί και κηρύττει είναι τα αγγλικά. Ο τρόπος με τον οποίο έχει απομνημονεύσει το Κοράνιο και τα κείμενα της προφητικής παράδοσης (*ahādīth*) σε διάφορες γλώσσες, όπως και η δυναμική ιεραποστολική του δραστηριότητα, τον έχουν καταστήσει εξαιρετικά δημοφιλή στους κύκλους του μουσουλμανικού κόσμου⁹³. Τα κύρια θέματα που πραγματεύεται στις ομιλίες

⁸⁷ Επ' αυτού, είναι γνωστή η ρήση του: «Ελάτε στο φως (δηλ. το Ισλάμ) ή μείνετε στο σκότος».

⁸⁸ D. Westerlund, "Ahmed Deedat's Theology of Religion...", 263.

⁸⁹ Βλ. ενδεικτικά <https://www.youtube.com/@AhmedDeedatChannel>, (16-11-2023).

⁹⁰ T. Hansen, *Wages of Violence: Naming and Identity in Postcolonial Bombay*, Princeton University Press, 177.

⁹¹ Βλ. ενδεικτικά, Z. Naik, *The Qur'an & Modern Science: Compatible or Incompatible? Islamic Research Foundation, Bahrain*, 2000-2001.

⁹² Z. Naik, *The Qur'an & Modern Science...*, 52-55.

⁹³ T. Hansen, *Wages of Violence...*, 177.

του και στα debate είναι: «Ισλάμ και επιστήμη», «Ισλάμ και νέες προκλήσεις», «Ισλάμ και Χριστιανισμός / Ινδουισμός» κ.ά.

Στο πλαίσιο της ιεραποστολικής του δράσης, ίδρυσε το Ισλαμικό Ίδρυμα Ερευνών (Islamic Research Foundation [IRF]), μέσω του οποίου προωθεί το κάλεσμα στο Ισλάμ, με ορθή κατανόηση και κατάλληλη ενημέρωση. Ίδρυσε επίσης και το Peace TV, ένα από τα δημοφιλέστερα θρησκευτικά δίκτυα στον κόσμο, το οποίο εκπέμπει σε διάφορες γλώσσες. Το 2021 δημιούργησε μια πλατφόρμα με τίτλο «Al Hidaayah»⁹⁴, η οποία διαθέτει εκπαιδευτικό περιεχόμενο με ομιλίες επιφανών μουσουλμάνων λογίων, αλλά και ισλαμικές διδασκαλίες, διαβεβαιώνοντας, μάλιστα, ότι η πλατφόρμα αυτή είναι επιτρεπτή (*halāl*) εξ επόψεως ισλαμικού νόμου, όπως και το Netflix⁹⁵.

Είναι αρκετά δημοφιλής, καθώς η συνολική τηλεθέαση του τηλεοπτικού καναλιού Peace TV έχει ξεπεράσει τα 100 εκατομμύρια⁹⁶. Παράλληλα, διαθέτει προσωπικό ιστότοπο (zakirnaik.com⁹⁷) και δικό του κανάλι στο Youtube, με 3,69 εκατομμύρια συνδρομητές εγγεγραμμένους και περί τις 259 εκατομμύρια προβολές⁹⁸. Σημειωτέον, ότι θεωρείται από τους κορυφαίους πνευματικούς άνδρες της Ινδίας⁹⁹.

Ο Yusuf Estes (1944-) είναι Αμερικανός μουσουλμάνος λόγιος-κήρυκας στο Τέξας των ΗΠΑ. Πρόκειται για πρώην χριστιανό που (το 1991) ασπάστηκε το Ισλάμ¹⁰⁰. Μετά τη μεταστροφή του στο Ισλάμ, αφιέρωσε τη ζωή του στη διάδοσή του (*da'wah*)¹⁰¹. Διετέλεσε κύριος ομιλητής και παρουσιαστής σε διάφορα ισλαμικά τηλεοπτικά Μέσα, όπως το Peace TV και το Huda TV, και είναι ιδρυτής του Guide US TV ως Μέσου ενημέρωσης του μουσουλμανικού κόσμου¹⁰².

⁹⁴ Βλ. <https://alhidaayah.com/>, (5-11-2023).

⁹⁵ Βλ. <https://www.theweek.in/news/world/2021/04/15/zakir-naik-claims-his-new-platform-is-halal-version-of-netflix.html>, (5-11-2023).

⁹⁶ Βλ. <https://www.thehindu.com/news/national/4000-speeches-amp-counting-fans-swear-by-Naik/article60528462.ece>, (5-11-2023).

⁹⁷ <https://zakirnaik.com/>, (5-11-2023).

⁹⁸ <https://www.youtube.com/@Drzakirchannel>, (5-11-2023).

⁹⁹ <https://www.bailii.org/ew/cases/EWHC/Admin/2010/2825.html>, (5-11-2023).

¹⁰⁰ Για περισσότερα για τη μεταστροφή του στο Ισλάμ και τους λόγους που συνέτειναν σ' αυτό, βλ. <https://yusufestes.com/>, (12-10-2023).

¹⁰¹ <https://www.islamicity.org/by/yusuf-estes>, (12-10-2023).

¹⁰² Βλ. <https://donateislam.com/>, (12-10-2023).

Η συμβολή τού Yusuf Estes στη διάδοση του Ισλάμ χαρακτηρίζεται από το ότι μεταφέρει την ισλαμική διδασκαλία χρησιμοποιώντας την απλή καθημερινή αγγλική γλώσσα με ιδιαίτερη δεξιοτεχνία, με αποτέλεσμα να γίνεται ιδιαίτερα προσιτός στο αγγλόφωνο κοινό¹⁰³. Θεωρείται από τους πιο αξιόπιστους μουσουλμάνους λογίους που παρουσιάζουν το Ισλάμ στην αγγλική γλώσσα¹⁰⁴. Είναι εντυπωσιακό ότι, στο πλαίσιο της ιεραποστολικής του δραστηριότητας, όπως ισχυρίζεται ο στενός του κύκλος, έχει κατορθώσει να προσχωρήσουν αρκετοί χριστιανοί στο Ισλάμ. Ο λόγος του είναι μεστός και ιδιαίτερα επικοινωνιακός, ενώ τα μηνύματά του απευθύνονται σε νέους Αμερικανούς με pop/λαϊκή κουλτούρα.

Εξίσου εμβληματική προσωπικότητα θεωρείται και ο Bilal Philips, Καναδο-τζαμαϊκανός που προσχώρησε στο Ισλάμ το 1972¹⁰⁵. Εκτός από την επιρροή που ασκεί στον κόσμο των social media, ίδρυσε (2007, Kanifing της Γκάμπια), οργάνωσε και ανανέωσε το Islamic Online University (Ισλαμικό Διαδικτυακό Πανεπιστήμιο) ως προπύργιο της θρησκευτικής εκπαίδευσης των μουσουλμάνων ανά την Οικουμένη. Η συνεισφορά του λοιπόν επικεντρώνεται ιδιαίτερα στην ισλαμική εκπαίδευση διά τού εν λόγω εκπαιδευτικού ιδρύματος¹⁰⁶, το οποίο απονέμει προπτυχιακούς και μεταπτυχιακούς τίτλους σπουδών με τη μέθοδο της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης.

Η ιδέα τού Bilal Philips ήταν να δημιουργήσει ένα ανοικτό Πανεπιστήμιο για όλο τον κόσμο, το οποίο να μην έχει περιορισμούς. Το Πανεπιστήμιο περιλαμβάνει μαθήματα διαφόρων επιστημών, με επίκεντρο πάντα την ισλαμική προοπτική¹⁰⁷. Ο Bilal Philips υποστηρίζει ότι το ίδρυμα έχει ως επίκεντρο τον Θεό, σε αντίθεση με τα Πανεπιστήμια της Δύσεως, που είναι εκκοσμικευμένα και δεν έχουν καμία αναφορά στον Θεό (τόσο στην ύπαρξή του όσο και στην ηθική διδασκαλία¹⁰⁸).

Με αφορμή την ίδρυση του Islamic Online University, ο Bilal Philips επισημαίνει τα εξής: «Σε μια εποχή που η ισλαμική μάθηση βρίσκεται στη διελκυστίνδα ανάμεσα στον μοντερνισμό και τον εξτρεμισμό, δημιουργήθηκε η ευκαιρία να

¹⁰³ <https://www.islamicity.org/by/yusuf-estes>, (12-10-2023).

¹⁰⁴ <https://www.islamicity.org/by/yusuf-estes>, (12-10-2023).

¹⁰⁵ <https://bilalphilips.com/saudi-gazette-biography/>, (9-11-2023).

¹⁰⁶ Στο πλαίσιο αυτό έχει εκδώσει και μεγάλο αριθμό συγγραμμάτων, μεταξύ των οποίων και ορισμένα που σχετίζονται με τη γνώση του Ισλάμ. Βλ. B. Philips, *Islamic Studies*, Book 1, Al Hidaayah Publishing / IIPH, 1990. Του ιδίου, *Islamic Studies*, Book 2, Al Hidaayah Publishing / IIPH, 1996. Του ιδίου, *Islamic Studies*, Book 3, Al Hidaayah Publishing / IIPH, 1997. Του ιδίου, *Islamic Studies*, Book 4, Al Hidaayah Publishing / IIPH, 2001.

¹⁰⁷ https://www.youtube.com/watch?v=h_fsVdQMN0g, (10-11-2023).

¹⁰⁸ <https://www.youtube.com/watch?v=ES9q3u5vaI8>, (10-11-2023).

προωθηθεί η διδασκαλία του Ισλάμ στην αρχική της και ανόθευτη μορφή»¹⁰⁹. Άλλωστε, όπως ο ίδιος επισημαίνει, αποστολή τού εν λόγω ιδρύματος είναι να αλλάξει τη μουσουλμανική κοινότητα και τον παγκόσμιο συσχετισμό θρησκευτικών πίστεων μέσω της κατάλληλης εκπαίδευσης¹¹⁰. Ο Bilal Philips είναι πεπεισμένος ότι οι μουσουλμάνοι δύνανται να προστατεύσουν τη θρησκευτική τους ταυτότητα στη Δύση δημιουργώντας τα δικά τους, ισλαμικά σχολεία εντός των ισλαμικών κοινοτήτων¹¹¹. Ο Bilal Philips διαθέτει δικό του ιστότοπο (bilalphilips.com¹¹²) και έντονη παρουσία στα social media, καθώς και δικό του κανάλι στο YouTube, διαθέτοντας 150.000 εγγεγραμμένους συνδρομητές και 4.736.646 εκατομμύρια προβολές¹¹³.

3. Νέες μορφές Μουσουλμάνων λογίων (celebrities) στον κόσμο των social media

Ο μουφτής Ismail Ibn Musa Menk (1975-) θεωρείται σημαντικός μουσουλμάνος λόγιος, που γεννήθηκε και μεγάλωσε στη Ζιμπάμπουε¹¹⁴. Το έργο τού Menk έχει αποκτήσει παγκόσμια αναγνώριση, ενώ ήδη από το 2010 έχει χαρακτηριστεί ως ένας από τους μουσουλμάνους με τη μεγαλύτερη επιρροή στον κόσμο, καθώς έχει κατορθώσει να κεντρίσει το ισχυρό ενδιαφέρον του μουσουλμανικού κοινού¹¹⁵. Ο χαρακτήρας του και η προσγειωμένη προσέγγισή του τον έχουν καταστήσει έναν από τους πιο περιζήτητους σύγχρονους μουσουλμάνους λογίους¹¹⁶.

Στις πολλές ανά τον κόσμο περιοδείες του, ο Menk προβάλλει ένα απλό στην κατανόησή του και ανθρώπινο στην προσέγγισή του μήνυμα: «Κάνε το καλό, βοήθησε τους άλλους, καθώς προετοιμάζεσαι για το επέκεινα, για τα Έσχατα»¹¹⁷. Παράλληλα, εκτός από την προώθηση των ισλαμικών ιδεών, επιχειρεί να απενεχοποιήσει το Ισλάμ από τις εναντίον του κατηγορίες για βία και εξτρεμισμό. Διαθέτει ενεργή δράση στα Μέσα Κοινωνικής Δικτύωσης και κανάλι στο Youtube,

¹⁰⁹ <https://iou.edu.gm/chancellors-message/>, (10-11-2023).

¹¹⁰ <https://bilalphilips.com/iou/>, (10-11-2023).

¹¹¹ <https://bilalphilips.com/iou/>, (10-11-2023).

¹¹² <https://bilalphilips.com/>, (10-11-2023).

¹¹³ <https://www.youtube.com/channel/UCk1-R7Mmzd7iikof378dcuA>, (15-11-2023).

¹¹⁴ <https://muftimenk.com/>, (12-11-2023).

¹¹⁵ <https://muftimenk.com/>, (12-11-2023).

¹¹⁶ <https://muftimenk.com/>, (12-11-2023).

¹¹⁷ <https://muftimenk.com/>, (12-11-2023).

με 4,84 εκατομμύρια εγγεγραμμένους συνδρομητές και περί τις 391,2 εκατομμύρια προβολές¹¹⁸.

Στους επιδραστικότερους Μουσουλμάνους λογίους ανήκει και ο Αμερικανός πακιστανικής καταγωγής, Nouman Ali Khan (1978-), ο οποίος ίδρυσε το Ινστιτούτο και κανάλι Bayyinah¹¹⁹, στο οποίο με τρόπο μεστό και διασκεδαστικό κάνει οικεία στον μουσουλμανικό κόσμο τη διδασκαλία του Κορανίου και της αραβικής γλώσσας. Ακρως ενδιαφέρουσα είναι η εξής αναφορά του: «Η ενασχόληση με τα λόγια του Θεού είναι η καλύτερη επένδυση που μπορείτε να κάνετε στον εαυτό σας. Το να βοηθάς κάποιον να ασχοληθεί με τα λόγια του Θεού είναι ένα από τα καλύτερα δώρα που μπορείς να προσφέρεις ποτέ»¹²⁰. Η προσωπική του επιρροή στο κανάλι του στο Youtube καταγράφει 1,93 εκατομμύρια εγγεγραμμένους συνδρομητές και περί τις 206.411.554 προβολές¹²¹.

Σε ανάλογο «μήκος κύματος» κινείται και ο Omar Suleiman (1986-), παλαιστινιακής καταγωγής Αμερικανός υπήκοος, ιδρυτής αρκετών ισλαμικών Σωματείων και Οργανισμών, και Πρόεδρος του Ινστιτούτου Ισλαμικής Έρευνας Yaqeen¹²². Προωθεί τις ισλαμικές ιδέες, αντιμετωπίζει την ισλαμοφοβία και αποτελεί τον κατεξοχήν ακτιβιστή για τα δικαιώματα των μουσουλμάνων πολιτών στις δυτικές κοινωνίες. Έχει ενεργό δράση στα Μέσα Κοινωνικής Δικτύωσης, διαθέτοντας στο κανάλι του στο Youtube περί τις 77,3 χιλιάδες εγγεγραμμένους συνδρομητές και έχοντας περί τις 3.808.731 προβολές¹²³.

Κεφαλαιώδους σημασίας στην προβολή της ισλαμικής εικόνας είναι και ο Tariq Jamil (1953-), μουσουλμάνος λόγιος πακιστανικής καταγωγής, ο οποίος θεωρείται πρόσωπο εγνωσμένου κύρους με τη μεγαλύτερη ίσως επιρροή στον μουσουλμανικό κόσμο¹²⁴. Οι διαλέξεις του επικεντρώνονται σε ζητήματα που άπτονται της «αυτοκάθαρσης», της «αποφυγής της βίας», της «τήρησης των εντολών του Θεού», καθώς και τού να ακολουθείται «ο τρόπος ζωής του Μωάμεθ»¹²⁵. Στις ομιλίες του προωθεί ενεργά την «ειρήνη», τον «αλληλοσεβασμό» και την «ανεκτικότητα»¹²⁶. Ο απλός τρόπος ζωής που τον

¹¹⁸ <https://muftimenk.com/>, (12-11-2023).

¹¹⁹ <https://bayyinahtv.com/>, (12-11-2023).

¹²⁰ <https://bayyinahtv.com/>, (12-11-2023).

¹²¹ <https://www.youtube.com/@bayyinah>, (12-11-2023).

¹²² <https://yaqeeninstitute.org/team/omar-suleiman>, (12-11-2023).

¹²³ <https://www.youtube.com/channel/UCtm8rtofLSnaIBi3noB0INg>, (16-11-2023).

¹²⁴ <https://tariqjamilofficial.com/about-molana-tariq-jamil/>, (13-11-2023).

¹²⁵ <https://themuslim500.com/profiles/tariq-jameel/>, (13-11-2023).

¹²⁶ <https://www.islamic-relief.org.uk/get-involved/event/legacy-of-ibrahim/>, (13-11-2023).

χαρακτηρίζει, η ευγλωττία του στα Ουρντού, καθώς και η εκ μέρους του ευχερής χρήση των αραβικών, εκτόξευσαν τη φήμη του σε όλο τον μουσουλμανικό κόσμο¹²⁷. Παρουσιάζει ενεργό ρόλο στον κόσμο του διαδικτύου. Συγκεκριμένα, στο κανάλι του στο Youtube διαθέτει 7,82 εκατομμύρια εγγεγραμμένους συνδρομητές και καταγράφει περί τις 725.518.986 προβολές¹²⁸.

4. Επίλογος

Με γνώμονα το ότι στη σύγχρονη εποχή πρωταγωνιστικό και καθοριστικό ρόλο έχουν τα ψηφιακά Μέσα, αποτελεί αναντίρροτο γεγονός το ότι η διά των Μέσων Κοινωνικής Δικτύωσης θρησκευτική επίδραση καταγράφει κατά κανόνα μεγαλύτερα ποσοστά επιτυχίας απ' ό,τι η παραδοσιακή. Στην πραγματικότητα, βιώνεται μια σταδιακή μετατόπιση της θρησκευτικότητας από την παραδοσιακή κοινότητα, η οποία χαρακτηρίζεται από δεσμούς κοινωνίας, πίστης και φυσικής παρουσίας και αλληλεπίδρασης, στις online κοινότητες, που προσφέρουν νέες μορφές θρησκευτικότητας και καινοτόμες όψεις θρησκευτικής αλληλεπίδρασης.

Στην πράξη, η μεγάλη αυτή απήχηση των δημοφιλών μουσουλμάνων λογίων διά των ψηφιακών Μέσων, επιφέρει δραστικά αποτελέσματα, αυξάνοντας την υποστήριξη των σκοπών τους και, γενικότερα, τη διάδοση του Ισλάμ τόσο σε τοπικό επίπεδο όσο και, διαδικτυακά, σε ολόκληρη την υφήλιο. Άλλωστε, η συστηματική διάδοση των ισλαμικών ιδεών και μηνυμάτων με τη χρήση τεχνολογικών μεθόδων από τους εν λόγω μουσουλμάνους λογίους έχει ως απώτερο σκοπό την ενημέρωση και την επιρροή πάνω στους μουσουλμανικούς και μη μουσουλμανικούς πληθυσμούς.

Δεν είναι, φυσικά, τυχαίο ότι οι προαναφερθέντες μουσουλμάνοι λόγιοι χαίρουν μεγάλης εκτιμήσεως στον μουσουλμανικό κόσμο, καθώς επηρεάζουν και κατευθύνουν τη σύγχρονη ισλαμική σκέψη, συμπεριφορά και πράξη. Το οξύμωρο είναι ότι, παρ' ό,τι αρκετοί εξ αυτών έχουν κατηγορηθεί και καταδικαστεί από τη Δικαιοσύνη για ομοφοβία, σεξισμό, μισογυνισμό, ρητορική μίσους, ρατσιστικές εκφράσεις¹²⁹ κ.λπ., κάποιοι μάλιστα και ως ηθικοί αυτουργοί, εμπνευστές, χρηματοδότες ή ακόμα και μέλη τρομοκρατικών οργανώσεων¹³⁰, σε διάφορα

¹²⁷ <https://themuslim500.com/profiles/tariq-jameel/>, (13-11-2023).

¹²⁸ <https://www.youtube.com/channel/UCct5L-DaVYK8UtmqGU8gJtw>, (16-11-2023).

¹²⁹ Βλ. ενδεικτικά <https://www.thehindu.com/news/national/nia-files-charge-sheet-against-zakir-naik-in-hate-speech-incitement-case/article62032105.ece>, (16-11-2023).

¹³⁰ Βλ. ενδεικτικά <https://www.manilatimes.net/2014/09/09/news/top-stories/islamic-teacher-linked-terror-groups-arrested/125511>, (16-11-2023). Εδώ γίνεται λόγος για κατηγορίες που έχουν αποδοθεί σε ορισμένους εκ των εν λόγω μουσουλμάνων λογίων από τις Αρχές και

ισλαμικά ή μη ισλαμικά κράτη, εντούτοις το Ισλαμικό Κράτος (Dā'ish), το περίφημο ISIS, έχει στοχοποιήσει αρκετούς εξ αυτών και ζητάει τη θανάτωσή τους λόγω του ότι τους θεωρεί αποστάτες της πίστεως (*murtaddin*)¹³¹! Αυτά τα καταθέτουμε για περαιτέρω προβληματισμό και αναστοχασμό.

Από όσα προηγήθηκαν, νομίζουμε ότι καταδεικνύεται emphaticά η νέα αυτή δυναμική θρησκευτική τάση που παρουσιάζεται στον σύγχρονο μεταβαλλόμενο και πολλά υποσχόμενο κόσμο. Σε κάθε περίπτωση, καθίσταται σαφέστατα αντιληπτό ότι η ισλαμική επίδραση έχει λάβει μεγάλες διαστάσεις και αναδεικνύεται σε κεντρική παράμετρο της ίδιας της ιδιοσυγκρασίας της ισλαμικής ταυτότητας, χωρίς την οποία η δυναμική της θα ήταν τοπική, στενά περιορισμένη και ίσως εξαντλημένη, σ' έναν κόσμο με νέες προκλήσεις της Ύστερης Νεωτερικότητας, όπου η θρησκεία δεν αποτελεί το επίκεντρο του ενδιαφέροντος. Πρόκειται για μια νέα κατάσταση, κατά την οποία το άτομο καλείται να αντιμετωπίσει έναν γεωμετρικά αυξανόμενο αριθμό επιλογών, χωρίς την ασφάλεια των παραδοσιακών κανόνων και των συλλογικών βεβαιοτήτων. Σε έναν αλληλεξαρτώμενο και ιλιγγιωδώς μετασχηματιζόμενο κόσμο, ούτε τα «ιερά κείμενα» ούτε οι θρησκευτικές πεποιθήσεις φαίνεται να έχουν πλέον τη βαρύτητα και το κύρος του αδιαμφισβήτητου και του προφανούς. Στο αχανές αυτό περιβάλλον, ο ρόλος της εικόνας παίζει καταλυτικό ρόλο.

Βιβλιογραφία

Hansen, T. *Wages of Violence: Naming and Identity in Postcolonial Bombay*, Princeton University Press.

Naik, Z. *The Qur'an & Modern Science: Compatible or Incompatible? Islamic Research Foundation, Bahrain, 2000-2001.*

Philips, B. *Islamic Studies, Book 1*, Al Hidaayah Publishing / IIPH, 1990.

..., *Islamic Studies, Book 2*, Al Hidaayah Publishing / IIPH, 1996.

..., *Islamic Studies, Book 3*, Al Hidaayah Publishing / IIPH, 1997.

..., *Islamic Studies, Book 4*, Al Hidaayah Publishing / IIPH, 2001.

Vahed, G. *Ahmed Deedat. The Man and His Mission*, Durban: IPCI 2012.

τη Δικαιοσύνη του εκάστοτε κράτους. Ο γράφων δεν τοποθετείται επί των σχετικών θεμάτων, αφού αυτά αποτελούν αποκλειστικό πεδίο κρίσης των εν λόγω φορέων.

¹³¹ Βλ. ενδεικτικά <https://www.cbsnews.com/texas/news/isis-calls-for-north-texas-imams-assassination/>, (16-11-2023).

Westerlund, D. "Ahmed Deedat's Theology of Religion: Apologetics Through Polemics", στο *Journal of Religion in Africa*, 33, 3, 2003, 263-278.

<https://www.youtube.com/@AhmedDeedatChannel>, (16-11-2023).

<https://tariqjamilofficial.com/about-molana-tariq-jamil/>, (13-11-2023).

<https://themuslim500.com/profiles/tariq-jameel/>, (13-11-2023).

<https://www.islamic-relief.org.uk/get-involved/event/legacy-of-ibrahim/>, (13-11-2023).

<https://themuslim500.com/profiles/tariq-jameel/>, (13-11-2023).

<https://www.youtube.com/channel/UCct5L-DaVYK8UtmqGU8gItw>, (16-11-2023).

<https://www.theweek.in/news/world/2021/04/15/zakir-naik-claims-his-new-platform-is-halal-version-of-netflix.html>, (5-11-2023).

<https://www.thehindu.com/news/national/4000-speeches-amp-counting-fans-swear-by-Naik/article60528462.ece>, (5-11-2023).

<https://www.youtube.com/@Drzakirchannel>, (5-11-2023).

<https://www.bailii.org/ew/cases/EWHC/Admin/2010/2825.html>, (5-11-2023).

<https://www.islamicity.org/by/yusuf-estes>, (12-10-2023).

<https://donateislam.com/>, (12-10-2023).

<https://www.islamicity.org/by/yusuf-estes>, (12-10-2023).

<https://bilalphilips.com/saudi-gazette-biography/>, (9-11-2023).

https://www.youtube.com/watch?v=h_fsVdQMN0g, (10-11-2023).

<https://www.youtube.com/watch?v=ES9q3u5vaI8>, (10-11-2023).

<https://www.youtube.com/channel/UCk1-R7Mmzd7iikof378dcuA>, (15-11-2023).

<https://www.youtube.com/@bayyinah>, (12-11-2023).

<https://yaqeeninstitute.org/team/omar-suleiman>, (12-11-2023).

<https://www.youtube.com/channel/UCtm8rtofLSnaIBi3noB0INg>, (16-11-2023).

<https://www.thehindu.com/news/national/nia-files-charge-sheet-against-zakir-naik-in-hate-speech-incitement-case/article62032105.ece>, (16-11-2023).

<https://www.manilatimes.net/2014/09/09/news/top-stories/islamic-teacher-linked-terror-groups-arrested/125511>, (16-11-2023).

<https://www.cbsnews.com/texas/news/isis-calls-for-north-texas-imams-assassination/>, (16-11-2023).

<https://bilalphilips.com/iou/>, (10-11-2023).

<https://bilalphilips.com/>, (10-11-2023).

<https://muftimenk.com/>, (12-11-2023).

<https://zakirnaik.com/>, (5-11-2023).

<https://yusufestes.com/>, (12-10-2023).

<https://alhidaayah.com/>, (5-11-2023).

<https://bayyinahtv.com/>, (12-11-2023).

<https://iou.edu.gm/chancellors-message/>, (10-11-2023).

Σωτήρης Στ. Λίβας

*Καθηγητής – Τμήμα Ξένων Γλωσσών, Μετάφρασης και Διερμηνείας – Ιόνιο
Πανεπιστήμιο – sotlivas@gmail.com*

Η ΘΡΗΣΚΕΙΑ ΩΣ ΗΘΙΚΗ ΘΕΡΑΠΕΙΑ ΚΑΙ ΩΣ ΜΕΣΟ ΑΣΚΗΣΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

Περίληψη

Η ανά χείρας συμβολή επιχειρεί να παρουσιάσει τη μετάβαση από την οικουμενικότητα του μηνύματος των μονοθεϊστικών θρησκειών στον λόγο του μίσους με θρησκευτικά χαρακτηριστικά. Στο κέντρο του εγχειρήματος βρίσκεται το ερώτημα: πώς είναι δυνατόν τα μεγάλα ιδεολογικά συστήματα και οι θρησκείες (τόσο οι περισσότερες μονοθεϊστικές, όσο και εκείνες που επιδεικνύουν μια δυνατότητα προσαρμογής στις ιστορικές συνθήκες, όπως ο Ινδουισμός) να ξεκινούν βασιζόμενες στην οικουμενικότητα, α-χρονικότητα και συμπεριληπτικότητα του μηνύματός τους, στην πορεία όμως να προτάσσουν την περιχαράκωση του ιδεολογικού τους πεδίου δράσης, φτάνοντας στο σημείο – σε συγκεκριμένες περιπτώσεις – να νοηματοδοτούν ή να υποστηρίζουν τον λόγο της ιδεολογικής ετερότητας, του μίσους και της περιθωριοποίησης; Η παρούσα εισήγηση προσπαθεί κατ' αρχήν να παρουσιάσει τους τρόπους και τις μορφές εμφάνισης του οικουμενικού στοιχείου στις θρησκείες και τα μεγάλα ιδεολογικά συστήματα, δίνοντας έμφαση στην έννοια της γενικής απεύθυνσης του αρχικού μηνύματος προς όλες ανεξαιρέτως τις πληθυσμιακές ομάδες. Χρησιμοποιώντας ιστορικά παραδείγματα μέσα από τις φάσεις επέκτασης και σταθεροποίησης των μεγάλων μονοθεϊστικών θρησκειών (και κυρίως του Χριστιανισμού και του Ισλάμ), το άρθρο αναφέρεται στους τρόπους διαχείρισης της άρνησης αποδοχής του μηνύματος, αλλά και στους λόγους περιορισμού του οικουμενικού στοιχείου. Το οικουμενικό στοιχείο σχετίζεται και με την προσπάθεια λύσης όλων των ανθρωπίνων προβλημάτων. Υπό αυτή τη σκοπιά, όσο διατηρεί τον οικουμενικό της πυρήνα η θρησκεία είναι θεραπευτική, ιαματική. Το ακριβώς αντίθετο συμβαίνει στη φάση του αυτοπεριορισμού της θρησκείας, στη φάση δηλαδή που η θρησκεία αποκτά χαρακτηριστικά καισαροπαπικά ή γίνεται μέσο κατάκτησης, διατήρησης και επέκτασης κοσμικής εξουσίας. Το κείμενο παρουσιάζει στη συνέχεια παραδείγματα θρησκευτικού λόγου του μίσους αλλά και τρόπους επαναφοράς του οικουμενικού χαρακτήρα των θρησκειών και των μεγάλων ιδεολογικών συστημάτων.

Abstract

This chapter tries to present the ways in which the initial humanitarian, ecumenical message of most of the religious systems is being, under certain conditions, manipulated to serve as a means to formulate and disperse hate speech against certain groups. Most religions are ecumenical, either in the breadth of their scope or in the concise manner in which they strive to confront and solve human problems. Being ecumenical, they accept humanity as it is in its multifarious variations of races, colors and ideas. In their phase of expansion, religious systems emphasize this particular ecumenical character. But in the phase of their consolidation, when what is more important is to clarify their exact dogmatic particles, religious systems seem to give emphasis to their particularities, to what separates them from other religions. In this phase, religions can be used as means of hate speech.

Λέξεις – Κλειδιά: Ισλάμ, Χριστιανισμός, οικουμενικότητα, λόγος του μίσους, ντάουα, ISIS

keywords: Islam, Christianity, ecumenism, hate speech, da'wa, ISIS

Κοινό στοιχείο όλων των θρησκειών και όλων των μεγάλων ιδεολογικών συστημάτων είναι η οικουμενική τους απεύθυνση και ο οικουμενικός τους χαρακτήρας. Αντιστρέφοντας την πρόταση αυτή, θα μπορούσαμε να πούμε ότι όλες σχεδόν οι μονοθεϊστικές θρησκείες καθώς και τα περισσότερα μεγάλα ιδεολογικά συστήματα είναι από τη φύση τους οικουμενικά. Μια τέτοια κατηγορηματική διαπίστωση μπορεί να μοιάζει κάπως αυθαίρετη, ειδικώς μάλιστα όταν εμφανίζεται στην αρχή και όχι στο τέλος ενός κειμένου, υποστηρίζεται όμως απολύτως τόσο από την ιστορία, όσο και από τα «ιερά» κείμενα θρησκειών και ιδεολογικών συστημάτων.

Άλλωστε και ο ίδιος ο ορισμός της οικουμενικότητας (αυτός που σχετίζεται με την οικουμένη, ο πανανθρώπινος, ο παγκόσμιος/ ο παγκόσμιος χαρακτήρας ενός αγαθού, μιας θεωρίας, ενός φαινομένου, μιας αξίας) παραπέμπει στην προσπάθεια διασποράς και αποδοχής μιας ιδέας, ενός συστήματος, μιας πίστης σε όλο τον κόσμο.

Αυτό το οικουμενικό στοιχείο μπορεί να πάρει διάφορες μορφές στην ιστορική πορεία των θρησκειών, μορφές οι οποίες συγχρόνως δικαιολογούν και νομιμοποιούν εσωτερικές αντιφάσεις καθώς και μεταλλάξεις και μεταμορφώσεις του αρχικού θρησκευτικού μηνύματος.

Στον Χριστιανισμό και στο Ισλάμ, αυτό το οικουμενικό στοιχείο εκφράζεται κυρίως μέσα από το κάλεσμα προς όλους και όλες, ασχέτως χρώματος, φύλου, εθνικής προέλευσης, κοινωνικής και οικονομικής κατάστασης και βιολογικών

χαρακτηριστικών να προσέλθουν και να ενταχθούν στις τάξεις της νέας – κάθε φορά – θρησκείας. Εκφράζεται επίσης μέσα από την έμφαση που δίνεται στο κοινοτικό στοιχείο των δυο θρησκειών: τόσο η εκκλησία, όσο και η ούμμα (η ισλαμική κοινότητα των πιστών) αναπαριστώνται ως μητρικές μορφές¹³² που αγκαλιάζουν όλα τους τα παιδιά – τους πιστούς και τις πιστές που μεταξύ τους είναι αδερφοί και αδερφές.

Στην ειδική περίπτωση του Κομφουκιανισμού, ενός ηθικού συστήματος που χρησιμοποιήθηκε και ως μορφή θρησκευτικού συστήματος στην Κίνα, βλέπουμε την προσπάθεια αντιμετώπισης του συνόλου των εκφάνσεων και προβλημάτων του κοινωνικού βίου, μέσα κυρίως από μια εστίαση σε θέματα ατομικής συμπεριφοράς.

Ο Βουδισμός δίνει έμφαση στο ίδιο το άτομο. Τα αδιέξοδα και τα ερωτήματα του βίου είναι όμως κοινά σε όλους τους ανθρώπους και αυτά αντιμετωπίζει η θρησκεία, απομακρύνοντας τους πιστούς της από τεχνητές διαφοροποιήσεις και διαιρέσεις και καλώντας τους να βρουν τη γαλήνη, κατανικώντας τον πόνο στις διάφορες μορφές του (ασθένεια, αποχωρισμός, ηλικία, θάνατος).

Ο Ινδουισμός, από την άλλη πλευρά, έχει αναγάγει τον εαυτό του σε σύστημα που μέσα του μπορεί να χωρέσει και να αποδεχτεί όλα τα άλλα πιστεύω, όλες τις ιδέες, όλες τις θρησκείες.

Στο ίδιο συμπέρασμα (της ανάδειξης, δηλαδή, του οικουμενικού σε πρωταρχικό στοιχείο των μεγάλων ιστορικών θρησκειών) μπορεί κανείς να καταλήξει ερευνώντας τα μηνύματα όλων των θρησκειών, ακόμη και νεώτερων (π.χ. της θρησκείας των Μπαχάι, των Σιχ ή των Μπάμπι).

Συνεπώς και από τα ανωτέρω, καταλαβαίνει κανείς ότι το οικουμενικό στοιχείο στις περισσότερες θρησκείες περιλαμβάνει και καταλαμβάνει το σύνολο της οικουμένης, το σύνολο των ανθρώπων και το σύνολο των εκφάνσεων του ανθρώπινου βίου (ατομικών, κοινωνικών, προσωπικών, ηθικών, ακόμη και πολιτικών), και προσπαθεί να δώσει απαντήσεις στο σύνολο των προβλημάτων του ανθρώπου. Ακόμη και αν δίνεται κάθε φορά διαφορετική έμφαση σε διαφορετικά πεδία αυτού του βίου, αυτό που έχει σημασία είναι ο πανανθρώπινος, οικουμενικός χαρακτήρας της κλήσης για ένταξη στη θρησκεία. Και αυτή ακριβώς η λέξη «κλήση – κάλεσμα» αποτελεί στοιχείο κομβικής σημασίας σε πολλές θρησκείες: για παράδειγμα, στον Χριστιανισμό βρίσκεται στον ίδιο τον πυρήνα της μητέρας Εκκλησίας, η οποία άλλωστε ξεκίνησε με το πρόταγμα των αποστόλων: «Πορευθέντες ουν μαθητεύσατε πάντα τα έθνη»¹³³, ενώ στο Ισλάμ ως

¹³² Στην περίπτωση μάλιστα της ούμμα, η ίδια η λέξη προέρχεται από την κοινή με τη λέξη μητέρα (ουμ) μήτρα.

¹³³ Κατά Ματθαίον, 28: 19-20.

ντάουα αποτελεί το σημαντικότερο στοιχείο επιβεβαίωσης του οικουμενικού χαρακτήρα της ούμμα.

Προφανώς και υπάρχουν εξαιρέσεις. Υπάρχουν, δηλαδή, θρησκείες, που για συγκεκριμένους λόγους, ταυτίστηκαν με συγκεκριμένους λαούς ή εθνότητες και που ακολούθησαν την ιστορική τους πορεία σε τέτοιο μάλιστα βαθμό, ώστε πολλές φορές να δημιουργείται σύγχυση ανάμεσα στην εθνική προέλευση και το θρήσκευμα των μελών τους. Χαρακτηριστικά παραδείγματα ο Σιντοϊσμός και ο Ιουδαϊσμός, θρησκείες που δίνουν έμφαση, και οι δυο, στην έννοια του «περιούσιου λαού» και στη σύνδεση του λαού αυτού τόσο με τη θεϊκή αποστολή του, όσο και με τη συγκεκριμένη περιοχή στην οποία αυτός κατοικεί.

Το επόμενο ερώτημα είναι αν αυτό το στοιχείο αποτελεί μέσο ή στοιχείο του ίδιου του δογματικού πυρήνα των θρησκειών αυτών. Το ερώτημα αυτό θα απαντηθεί στη συνέχεια, μέσα από την εξέταση της πορείας των θρησκειών από το οικουμενικό στο περιορισμένο.

Πριν προχωρήσουμε, αξίζει νομίζω τον κόπο να αναφερθούμε και στον οικουμενικό χαρακτήρα του κοινωνικού κυρίως¹³⁴ μηνύματος των μεγάλων ιδεολογικών συστημάτων, όπως για παράδειγμα του κομμουνισμού. Μπορεί να υπάρχει μια αντίφαση ανάμεσα στην ίδια την έννοια της οικουμενικότητας (απευθυνόμαστε σε όλους) και την έμφαση στην υπεράσπιση των συμφερόντων μιας συγκεκριμένης κοινωνικοοικονομικής τάξης (του προλεταριάτου), η αντίφαση όμως αυτή αναιρείται λόγω δυο παραγόντων: της σύνολης προσπάθειας αντιμετώπισης όλων των προβλημάτων του κοινωνικού βίου και του οράματος για μια αταξική κοινωνία, οράματος φύσει οικουμενικού. Χαρακτηριστικό είναι το ακόλουθο απόσπασμα από το Κομμουνιστικό Μανιφέστο (67): «Οι κομμουνιστές προβάλλουν τα συμφέροντα που είναι κοινά σε όλο το προλεταριάτο και ανεξάρτητα από την εθνότητα. Στις διάφορες βαθμίδες ανάπτυξης του αγώνα εκπροσωπούν τα συμφέροντα του αγώνα στο σύνολό του».

Είναι προφανές ότι το οικουμενικό στοιχείο μιας θρησκείας (στοιχείο που τονίζει την απεύθυνσή της προς όλο τον κόσμο) συναντάται, κατά την ιστορική της πορεία, με άλλες θρησκείες, χρονικά προγενέστερες ή μεταγενέστερες, με παρόμοιο ή και με εντελώς διαφορετικό δογματικό πυρήνα, οι οποίες όμως και αυτές προβάλλουν ως κύριο χαρακτηριστικό τους την οικουμενικότητά τους. Η συνάντηση αυτή δίνει λαβή σε δυο ερωτήματα: α) ποιες είναι οι συνήθειες αντιδράσεις των μεγάλων θρησκευτικών συστημάτων σε περιπτώσεις κατά τις οποίες υπάρχει άρνηση της αποδοχής του μηνύματός τους, άρνηση δηλαδή του ίδιου του οικουμενικού τους χαρακτήρα και β) υπάρχει συσχέτιση ανάμεσα στις ιστορικές φάσεις επέκτασης και περιχαράκωσης αυτών των θρησκευτικών

¹³⁴Η λέξη «κυρίως» δεν αναιρεί την ύπαρξη και άλλων στοιχείων (π.χ. ηθικών, πνευματικών) στον πυρήνα των μεγάλων ιδεολογικών συστημάτων

συστημάτων και την αλλοίωση του αρχικού οικουμενικού τους πυρήνα; Στα ερωτήματα αυτά θα στραφούμε τώρα.

Ως προς το πρώτο ερώτημα, μπορούμε να χωρίσουμε τις αντιδράσεις αυτές σε τρεις γενικές κατηγορίες:

1. Στην πρώτη κατηγορία αντίδρασης, η άρνηση αποδοχής του μηνύματος και η αντίστοιχη προβολή ενός άλλου μηνύματος, οδηγεί σε συγκρητιστικές ζυμώσεις, που οδηγούν με τη σειρά τους σε νέες συνθέσεις, με στοιχεία παλιών θρησκευτικών μηνυμάτων να μπολιάζονται και να μεταφέρονται σε νέα θρησκευτικά μηνύματα και νέες – πάντα οικουμενικές στον πυρήνα τους – κλήσεις για αποδοχή και ένταξη. Στο πλαίσιο της παρούσας ανακοίνωσης, αρκεί να αναφερθούμε σε θρησκείες εξαιρετικά «δημοφιλείς» κατά την εποχή τους (π.χ. Μιθραϊσμός, οι «θρησκείες» των Γνωστικών), που απορροφήθηκαν από άλλες θρησκείες και από άλλα φιλοσοφικά και ιδεολογικά συστήματα.
2. Η δεύτερη, πολύ συνηθέστερη στην ιστορική συγκυρία, αντίδραση είναι η απορρόφηση, με τη βία ή με την πειθώ, της άρνησης αποδοχής του θρησκευτικού μηνύματος. Είναι προφανές ότι μέσω της απορρόφησης πάλι μεταφέρονται στοιχεία προηγούμενων συστημάτων στα νέα. Αυτό όμως που μας ενδιαφέρει στο σημείο αυτό είναι το ότι ακριβώς σε αυτό το σημείο (της μη αποδοχής δηλαδή της άρνησης αποδοχής του μηνύματος) ξεκινάει η φάση περιχαράκωσης του αρχικού οικουμενικού στοιχείου της θρησκείας και η μετάλλαξή του σε στοιχείο διατήρησης ή υποστήριξης ενός πολιτικού συστήματος εξουσίας.
3. Η ενδιάμεση κατηγορία είναι αυτή κατά την οποία κάποια συστήματα μπορεί να συνυπάρξουν. Και πάλι όμως, η συνύπαρξη αυτή σπάνια μπορεί να χαρακτηριστεί ως συνύπαρξη ισοτιμίας. Χαρακτηριστική περίπτωση είναι το νομικό σύστημα της «πελατείας» στο Ισλάμ, όπου οι Λαοί της Βίβλου (Χριστιανοί και Ιουδαίοι) μπορούν να παραμένουν στον Οίκο της Πίστης ως *ντίμι*, καταβάλλοντας ένα συγκεκριμένο χρηματικό αντίτιμο προστασίας, αντίτιμο το οποίο – υπό κανονικές συνθήκες – δεν μπορεί να ξεπερνά τη *ζακάτ*, τη θρησκευτική δηλαδή υποχρέωση γενναιοδωρίας των Μουσουλμάνων. Στην πράξη, βεβαίως, αυτό σπανίως συνέβαινε.

Η απάντηση στο δεύτερο ερώτημα σχετίζεται προφανώς με τις διαφορετικές ιστορικές μορφές ανάπτυξης, επέκτασης και παγίωσης/ εμπέδωσης του θρησκευτικού μηνύματος στις διαφορετικές θρησκείες. Σε γενικές γραμμές, όμως, μπορεί κανείς να παρατηρήσει ένα κοινό μοτίβο, όπου στη φάση της επέκτασης δίνεται πολύ μεγαλύτερη έμφαση στον οικουμενικό χαρακτήρα του μηνύματος, ενώ στη φάση της παγίωσης/ εμπέδωσης δίνεται πολύ μεγαλύτερη σημασία στην ιδεολογική/ δογματική καθαρότητα της έκφρασης του μηνύματος. Υπό αυτό ακριβώς το πνεύμα, στη δεύτερη φάση, η οικουμενικότητα μπορεί να αντιμετωπισθεί όχι ως πυρηνικό συστατικό της θρησκείας, αλλά ως απλό μέσο

που έχει εξαντλήσει τη χρηστικότητα του. Η αντίληψη αυτή μπορεί να οδηγήσει με τη σειρά της σε μια δογματική περιχαράκωση που, με τη σειρά της, φτάνει στο σημείο να αρνείται την ένταξη στη θρησκεία (αλλά πολλές φορές και την ίδια την ύπαρξη) απόψεων, ιδεών, ακόμη και ανθρώπων, κοινωνικών ομάδων και εθνών.

Στην οικουμενική τους φάση, οι θρησκείες πολλές φορές αυτοπροβάλλονται ως ιαματικές, ως θεραπευτικές της νόσου της ανθρώπινης κατάστασης. Ο ιαματικός τους χαρακτήρας είναι απολύτως συναφής με την οικουμενικότητά τους: απευθυνόμαστε προς όλους, επιδιώκουμε να λύσουμε όλα τα προβλήματα των ανθρώπων, αντιμετωπίζουμε την ανθρώπινη κατάσταση ολιστικά και συνεκτικά, χωρίς να διακρίνουμε μεταξύ ύλης και πνεύματος, μεταξύ της εγκόσμιας και της θρησκευτικής ζωής, μεταξύ της ζωής στον κόσμο αυτό και του Επέκεινα. Στο στοιχείο αυτό, δεν νομίζω ότι χρειάζεται να επεκταθούμε. Τόσο παλαιότερες θρησκείες, που διατηρούν ανιμιστικά χαρακτηριστικά, όπως τα σαμανιστικά συστήματα, ο Ταοϊσμός και ο Ινδουισμός, όσο και οι μονοθεϊστικές (Χριστιανισμός και Ισλάμ) τονίζουν αυτό το αναγκαίο για την ψυχική, σωματική και πνευματική υγεία των πιστών στοιχείο της αντιμετώπισης του ανθρώπου ως συνόλου, στο οποίο δεν πρέπει να υπάρχει τεμαχισμός και απομόνωση στοιχείων ή υπερτίμηση κάποιου εις βάρος κάποιου άλλου. Ως αποκορύφωμα αυτής της αντιμετώπισης θεωρώ, προσωπικά, την άποψη του σημαντικού θεολόγου Ιωάννη Ρωμανίδη ότι ο Χριστιανισμός αποτελεί τη θεραπεία από τη βάσανο της ίδιας της θρησκείας.

Αντιθέτως, κατά τη φάση της δογματικής περιχαράκωσης, οι θρησκείες συχνά χρησιμοποιούνται ως μέσα διαμόρφωσης ταυτότητας. Και αυτό γιατί το οικουμενικό στοιχείο τους έχει υποχωρήσει για να αναδειχθούν στη θέση του στοιχεία που δίνουν σημασία σε μερικότερες, ειδικότερες πλευρές του αρχικού θρησκευτικού μηνύματος, πλευρές που συνήθως συνδέονται είτε με την τήρηση συγκεκριμένων τύπων της λατρείας, είτε με την κατά γράμμα ανάγνωση και ερμηνεία των ιερών πηγών. Στη φάση αυτή, η θρησκεία μπορεί να καταλήξει να αποτελεί απλώς άλλο ένα στοιχείο διαμόρφωσης ταυτότητας (μαζί, για παράδειγμα, με την εθνική προέλευση, την «καθαρότητα» του αίματος, τη γλώσσα, τα ήθη και τα έθιμα). Μπορεί επίσης να καταλήξει να γίνει μέσο διεκδίκησης, εμπέδωσης και διατήρησης πολιτικής εξουσίας, αλλά και μέσο έξαρσης εθνικιστικής (στο σχήμα που ο Λάμπρος Καμπερίδης πολύ εύστοχα χαρακτήρισε «θρησκευτικό εθνικισμό»), έμφυλης ή φυλετικής βίας. Στο πλαίσιο αυτό, η θρησκεία μεταλλάσσεται σε στοιχείο διαχωρισμού και διαφοροποίησης, σε παράγοντα διαμόρφωσης ιδεολογικών στεγανών και δογματικών απολυτοτήτων και σε τροφοδότη λόγου του μίσους.

Πριν προχωρήσουμε στην παρουσίαση των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών του υπό θρησκευτικό μανδύα λόγου του μίσους, θα πρέπει να αναφερθούμε στα εννοιολογικά σημαινόμενα του λόγου του μίσους, ξεκινώντας από τον «επίσημο», νομικό ορισμό του. Σύμφωνα με το άρθρο 20 παράγραφος 2 του Διεθνούς Συμφώνου για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα, που υπό διάφορες μορφές

έχει ήδη βρει αντιστοίχιση στα περισσότερα νομικά συστήματα χωρών που φιλοδοξούν να εμφανίζονται ως δημοκρατικές, λόγος του μίσους αποτελεί κάθε επίκληση εθνικού, φυλετικού ή θρησκευτικού μίσους που αποτελεί υποκίνηση διακρίσεων, εχθρότητας ή βίας. Ο ορισμός, αν και αρκετά ευρύς, περιορίζεται λόγω του ενός από τα δυο μεγάλα προβλήματα που συνοδεύουν τον όρο. Πώς μπορείς να περιορίσεις τον λόγο, χωρίς συγχρόνως να περιορίζεις την ελευθερία του; Αποτελεί ο λόγος του μίσους εγγενές κακό ή πρέπει να συνοδεύεται, να ακολουθείται από συγκεκριμένες πράξεις, από ενέργειες δραστών που «υπακούουν» στην πειθώ του; Και αν φιλοσοφικά το ερώτημα παραμένει εκκρεμές, νομικά έχει λυθεί με τα περισσότερα νομικά συστήματα να ακολουθούν, εκτός κάποιων εξαιρέσεων, την οδό της απόδοσης ποινικής απαξίας στον λόγο του μίσους στην περίπτωση και μόνο που πράγματι έχει υποκινήσει εγκλήματα μίσους.

Το δεύτερο μειονέκτημα του όρου («λόγος του μίσους») είναι η υπερβολική σημασία που αποδίδει στο συναισθηματικό φορτίο του μίσους που μεταφέρεται δια του λόγου. Η έμφαση στο μίσος αποκρύπτει όμως και διαστρέφει, εν πολλοίς, τους μηχανισμούς παραγωγής και εκφοράς του λόγου, μηχανισμούς που δεν είναι απαραίτητο να διακατέχονται από την ίδια συναισθηματική φόρτιση με αυτήν των ακροατών, του κοινού. Ο λόγος του μίσους σπανίως εκφέρεται εν κενώ: επιτελεί «επίκληση» και στοχεύει σε «υποκίνηση» για συγκεκριμένους λόγους και με ιδιαίτερα κάθε φορά κίνητρα. Δίνοντας έμφαση αποκλειστικώς και μόνο στο στοιχείο του «μίσους», παραβλέπουμε την υποκρυπτόμενη οικονομική, πολιτική και κοινωνική διαδικασία περιθωριοποίησης, εκμετάλλευσης, υποτίμησης και χρήσης του θυμικού, θυματοποιώντας, με αυτόν τον τρόπο και για άλλη μια φορά, τα θύματα (αφού στο υποσυνείδητό μας έχει καταγραφεί ότι σπανίως υπάρχει μίσος χωρίς αιτία).

Στο πεδίο που μας αφορά, το πεδίο δηλαδή της χρήσης της θρησκείας ως μέσου διαμόρφωσης ενός συνεκτικού συστήματος «μίσους», η παραπάνω διαπίστωση σημαίνει ότι αν δεν βγούμε εκτός του περιορισμένου εννοιολογικού πλαισίου της έννοιας του μίσους, είμαστε καταδικασμένοι να κατηγορούμε την κάθε φορά χρησιμοποιούμενη, ως μέσο παραγωγής του λόγου, θρησκεία, χωρίς να μπορούμε να αντιληφθούμε τους μηχανισμούς διαμόρφωσης αυτού του συστήματος.

Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελούν τα ακόλουθα αποσπάσματα από διαφορετικές φάσεις εξέλιξης και ανάπτυξης του ισλαμιστικού – τζιχαντιστικού φαινομένου:

Το πρώτο απόσπασμα αποτελεί κείμενο του Σάγκεντ Κουτμπ, εκ των ιδρυτών της οργάνωσης των Αδελφών Μουσουλμάνων και αντιστοιχεί σε φάση κατά την οποία ο ισλαμιστικός θρησκευτικός λόγος του μίσους συνδέεται ακόμα ιδεολογικά και δογματικά με μια, έστω, διεστραμμένη ή παραφθαρμένη ανάγνωση των πηγών της θρησκείας:

Αυτή η χριστιανική ειδωλολατρία της Τριαδικής Πίστης και αυτές οι αντιλήψεις για την αμαρτία και την εξιλέωση που δεν βγάζουν κανένα απολύτως νόημα, ο καπιταλισμός που προϋποθέτει ως σύστημα τα μονοπώλια και την τοκογλυφία, την απληστία και την εκμετάλλευση, ο ατομικισμός, από τον οποίο απουσιάζει κάθε στοιχείο αλληλεγγύης και κοινωνικής ευαισθησίας πέραν του πλαισίου του νόμου, αυτή η άδεια, υλιστική αντίληψη για τη ζωή, αυτή η κτηνώδης ελευθερία που αποκαλείται ανεκτικότητα, αυτό το σκλαβοπάζαρο που ονομάζουν «γυναικεία απελευθέρωση» ...

Τα αποσπάσματα που ακολουθούν, έχουν, αυτό είναι προφανές, εντελώς διαφορετικό χαρακτήρα και αντιστοιχούν σε μια φάση κατά την οποία το τζιχαντιστικό στοιχείο (το στοιχείο δηλαδή της βίας) έχει απορροφήσει κάθε είδους σύνδεση με τη θρησκεία, η οποία δεν αποτελεί εδώ παρά ένα προκάλυμμα του μίσους (που με τη σειρά του αποτελεί μέσο κατάκτησης της εξουσίας):

Αν δεν είμαστε αρκετά βίαιοι στο τζιχάντ μας, αν καταληφθούμε από ηπιότητα και λύπηση, αυτό θα αποτελέσει έναν τεράστιο παράγοντα απώλειας της ισχύος μας.

Το απόσπασμα αυτό ανήκει στο βιβλίο του Μουχάμαντ αλ – Νάτζι (πρόκειται, κατά πάσα πιθανότητα, για ψευδώνυμο) *Η διαχείριση της Κτηνωδίας*, που κυκλοφόρησε μόνο διαδικτυακά και που, για κάποιους, αποτέλεσε την «ιδεολογική» Βίβλο του ISIS.

Αν δεν μπορείς να βρεις ή να φτιάξεις αυτοσχέδια βόμβα, τότε ξεχώρισε έναν άπιστο Αμερικανό, Γάλλο (ειδικά κάποιον από αυτούς) ή κάποιον από τους συμμάχους τους. Σπάσε το κεφάλι του με μια πέτρα, σφάξε τον με ένα μαχαίρι, πέρνα από πάνω του με το αυτοκίνητό σου, ή σπρώξε τον να γκρεμιστεί από ψηλά. Πνίξε τον ή δηλητηριάσε τον ... Αν δεν μπορείς να κάνεις ούτε αυτό, κάψε το σπίτι του, τη δουλειά του, το αμάξι του. Ή κατάστρεψε τη σοδειά του. Αν δεν μπορείς να κάνεις ούτε αυτό, φτύστον στο πρόσωπο.

Η δήλωση ανήκει στον Μουχάμαντ αλ Αντνάνι, τον άτυπο εκπρόσωπο «τύπου» του ISIS. Είναι χαρακτηριστική η πλήρης έλλειψη οποιασδήποτε αναφοράς στην υποκρυπτόμενη αιτία, η απουσία οποιασδήποτε σύνδεσης με την πρωταρχική πηγή, που υποτίθεται ότι είναι το Ισλάμ.

Εννοείται ότι οι ίδιες παρατηρήσεις θα μπορούσαν να συνοδεύουν κείμενα του λόγου του μίσους που συνδέονται με ή χρησιμοποιούν ως κάλυμμα άλλα θρησκευτικά συστήματα (τον Χριστιανισμό, τον Βουδισμό, τον Ιουδαϊσμό, τον Ινδουισμό). Ειδικώς, κατά την τρέχουσα ιστορική συγκυρία, όπου ο πολιτιστικισμός (η ιδεολογική απομόνωση και ανάδειξη κάποιων υποτίθεται ξεχωριστών εθνικών πολιτιστικών στοιχείων) έχει γίνει το κύριο ιδεολογικό ρεύμα ακροδεξιών, λαϊκιστικών πολιτικών ρευμάτων στη Βραζιλία, την

Ουγγαρία, τις Φιλιππίνες, την Ινδία, την Τουρκία, τη Ρωσία, τις ΗΠΑ κλπ., η θρησκεία χρησιμοποιείται πολύ συχνά ως μέσο ενδυνάμωσης της εθνικής ιδιοσυστασίας και απόκρουσης της παγκοσμιοποίησης.

Αν προσπαθούσαμε να απομονώσουμε τα κύρια χαρακτηριστικά του υπό θρησκευτικού μανδύα λόγου του μίσους, θα διακρίναμε τα ακόλουθα:

- Ο θρησκευτικός λόγος του μίσους δεν κατευθύνεται, όπως θα μπορούσε κάποιος να πιστέψει, κυρίως κατά των κύριων αντιπάλων (στην περίπτωση, για παράδειγμα, του ISIS των Χριστιανών). Ο κύριος στόχος του θρησκευτικού λόγου του μίσους είναι ο κοντινός εχθρός, αυτός που ανήκει στην ίδια θρησκευτική κοινότητα, αλλά έχει διαφορετικές απόψεις ή αντιμετωπίζεται ως αιρετικός. Ο Μπρέιβικ στο μανιφέστο του («2083 – Μια ευρωπαϊκή διακήρυξη ανεξαρτησίας») στοχοποιεί ιδιαίτερα τους «πολιτιστικούς Μαρξιστές» και τους θιασώτες της παγκοσμιοποίησης, ενώ το ISIS στρέφεται, με λόγια και με έργα, κυρίως κατά των Σιιτών.
- Στον θρησκευτικό λόγο του μίσους, υπάρχει πλήρης απομάκρυνση από το δογματικό φορτίο της θρησκείας. Η θρησκεία δανείζει απλώς κάποια στοιχεία στον λόγο του μίσους, τις περισσότερες φορές αυτά που προσφέρονται για διαστρέβλωση και εκμετάλλευση. Είναι χαρακτηριστικό ότι στον δυτικό ακροδεξιό λόγο, δίνεται όλο και περισσότερο έμφαση στην κοσμικοδοξία και ο Χριστιανισμός αναφέρεται απλώς ως στοιχείο της ευρωπαϊκής πολιτιστικής παρακαταθήκης.
- Στον θρησκευτικό λόγο του μίσους δίνεται έμφαση στην αίσθηση της περικύκλωσης από τους εχθρούς, της συνεχούς κατάστασης πολιορκίας στην οποία βρισκόμαστε.
- Ο θρησκευτικός λόγος του μίσους, όπως κάθε λόγος του μίσους, εξηγεί τον κόσμο συνεκτικά – όχι όμως μέσω της αποδοχής, αλλά μέσω της άρνησης, της διάκρισης, της διαφοροποίησης. Κάνει όμως και κάτι επιπλέον: επαναμαγεύει τον κόσμο, αφαιρώντας την ευθύνη και τον στοχασμό από τους καταναλωτές του και στρέφοντάς τους προς μια και μόνο κατεύθυνση, αυτήν του χωρισμού σε στρατόπεδα και της σύγκρουσης.
- Ο θρησκευτικός λόγος του μίσους χρησιμοποιείται για να εφοδιάσει μέρος των δομικών υλικών του λόγου αυτού, κυρίως δε όσον αφορά το μέρος που σχετίζεται με και αναφέρεται στην αρνητική εικόνα του αντιπάλου, του ξένου, του παρείσακτου. Αυτός ήταν πάντοτε ο ρόλος του. Δεν χρειάζεται να καταφύγουμε στην αρχική μήτρα όλων των συστημάτων μίσους (τον αντισημιτισμό) για να καταδειχθεί αυτή η αλήθεια. Σήμερα, με τη χρήση και θρησκευτικού λόγου, δαιμονοποιείται ο «άλλος» σε πολλά ιδεολογικά συστήματα μίσους (από την ισλαμοφοβία μέχρι τον τζιχαντισμό) και σε πολλές χώρες του κόσμου.

Η αποτροπή αυτής της χρήσης περνάει μέσα από την επαναανακάλυψη του οικουμενικού στοιχείου των θρησκειών. Στην προσπάθεια αυτή, θα πρέπει, όλοι,

να ανακαλύψουμε και πάλι την ιστορική πορεία των θρησκειών, τα ιερά τους κείμενα, κείμενα αποδοχής της πολυμορφίας και της ετερότητας, αλλά και τον τρόπο με τον οποίο χρησιμοποιούμε τις λέξεις και τους όρους μας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η λέξη «φονταμενταλισμός», λέξη που ενώ αναφέρεται στα θεμέλια των θρησκειών, παραπέμπει σε μεταμοντέρνες, αποσπασματικές και καθαρά χρηστικές αναγνώσεις των ιερών τους κειμένων. Και αυτό γιατί στην πραγματικότητα θεμέλιο των θρησκειών είναι ο οικουμενικός τους χαρακτήρας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Λάμπρος Καμπερίδης: *Δος μοι τούτον τον Ξένον*, Ίνδικτος, 2006

Σωτήρης Λίβας: *Όψεις της Μέσης Ανατολής*, Παπαζήσης, 2017

Σωτήρης Στ. Λίβας: *Γλώσσα και Εξτρεμισμός*, Παπαζήσης, 2021

Μιχάλης Μαριόρας: *Στα μονοπάτια του Ισλάμ*, Πεδίο, 2014

Καρλ Μαρξ, Φρίντριχ Ένγκελς: *Κομμουνιστικό Μανιφέστο*, Μαρξιστική Φωνή, 2019, μετάφραση: Σταμάτης Καραγιαννόπουλος

Ιωάννης Ρωμανίδης: *Κείμενα δογματικής και συμβολικής θεολογίας της Ορθόδοξου Καθολικής Εκκλησίας*, δεύτερος τόμος, Πουρνάρας, 2009

π. Φιλόθεος Φάρος: *Βάδιζε υγιαίνων*, Αρμός, 2003

Marshall G. S. Hodgson: *The Venture of Islam*, University of Chicago Press, 1961

John Joseph: *Politics and Language*, Edinburgh University Press, 2006

Brynjar Lia: *The Society of the Muslim Brothers in Egypt*, Ithaca, 1998

F. E. Peters: *A Reader on Classical Islam*, PUP, 1994

Jessica Stern and J. M. Berger: *ISIS – The state of terror*, HarperCollins, 2015

Rafiq Zakaria: *Muhammad and the Quran*, Penguin, 1991

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Ο Σωτήρης Λίβας είναι Καθηγητής του τμήματος Ξένων Γλωσσών, Μετάφρασης και Διερμηνείας του Ιονίου Πανεπιστημίου με γνωστικό αντικείμενο Κοινωνία και Πολιτική στη Μέση Ανατολή. Έχει δημοσιεύσει πέντε μονογραφίες, πενήντα επιστημονικά άρθρα και πέντε κεφάλαια σε συλλογικούς τόμους. Επιστημονικά ενδιαφέροντα: πολιτική και κοινωνία στη Μέση Ανατολή, ανθρώπινα δικαιώματα, μεταναστευτικές ροές, Τουρκία, Ισλάμ και δημοκρατία, γλώσσα του μίσους, σπουδές γενοκτονίας.

Email: sotlivas@gmail.com

Πολυπολιτισμικότητα και Διαπολιτισμικότητα. Αντιθέσεις και Συνθέσεις.

Στην εποχή της ύστερης νεωτερικότητας, όπου κυριαρχεί η ακοινωνησία και η ιδιώτευση του υποκειμένου¹³⁵ και σχετικοποιείται κάθε ηθική αξία πανανθρώπινης ισχύος, κοινωνικής δικαιοσύνης και αλληλοπροσφοράς¹³⁶, οι εκάστοτε πολιτισμοί, με τα ιδιαίτερα θρησκευτικά τους υποστρώματα, οφείλουν να συνεισφέρουν στην υπέρβαση αυτών των αποτελεσμάτων καλλιεργώντας τις απαραίτητες αξίες και προοπτικές της συνεργασίας, της κοινωνικής αλληλεγγύης και της κοινωνικής συνοχής. Η ανάπτυξη πνεύματος συνεργασίας και συλλογικότητας, χωρίς καμιά διάκριση λόγω φυλής, εθνικής ή κοινωνικής καταγωγής, πολιτισμού συντελεί στην καταπολέμηση της βίας, θέτει τις βάσεις για μια δημιουργική συνάντηση της ιδιοπροσωπείας με την καθολικότητα και της εθνικότητας με την παγκοσμιότητα. Η αλληλεπίδραση μεταξύ ανθρώπων με διαφορετική γλώσσα, κουλτούρα, αξίες, αρχές, παραδόσεις είναι πηγή πλούτου για τις σύγχρονες ανοιχτές κοινωνίες.

Η ενίσχυση της διαπολιτισμικότητας ως απαραίτητης συνθήκης σε κάθε ανθρώπινη κοινωνία, που σέβεται και εκτιμά την αξία της μοναδικότητας, της ιδιαιτερότητας και της κοινωνίας των προσώπων, η καλλιέργεια της διαπολιτισμικής συνεργασίας θα συνεισφέρουν στην αύξηση της κοινωνικής συνοχής και της ειρήνης στο σημερινό κόσμο που πλήττεται από φαινόμενα πολιτισμικών, θρησκευτικών συγκρούσεων και εθνικιστικών εξάρσεων. Σήμερα λοιπόν όλο και περισσότερες νέες προκλήσεις εμφανίζονται και απαιτούν ικανότητες διαπολιτισμικής επικοινωνίας για να λειτουργήσουμε αποτελεσματικά σ' ένα διασυνδεδεμένο κόσμο. Το «άνοιγμα» προς τους άλλους και η ποιοτική επικοινωνία των πολιτισμών και των πολιτών διαφορετικών κουλτούρων οδηγούν στη συνειδητοποίηση της αξίας της πολιτισμικής ποικιλίας, στη συνείδηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και στην αλληλεπίδραση μεταξύ των διαφορετικών τρόπων ζωής¹³⁷.

¹³⁵ «...Βλέπω ένα πλήθος αναρίθμητων όμοιων και ίσων ανθρώπων που περιστρέφονται ακούραστα περί τον εαυτό τους για να προσποριστούν μικρές και φθηνές απολαύσεις με τις οποίες γεμίζουν την ψυχή τους. Ο καθείς από αυτούς αποτραβηγμένος παράμερα, νιώθει σαν ξένος προς τη μοίρα όλων των άλλων. Τα παιδιά του και οι προσωπικοί του φίλοι αποτελούν γι' αυτόν ολόκληρο το ανθρώπινο γένος, όσο για τους γείτονές του, βρίσκεται δίπλα τους, αλλά δεν τους βλέπει, τους αγγίζει και δεν τους αισθάνεται, υπάρχει μόνο εν εαυτώ και δι' εαυτόν». Αλ. Τοκβίλ, *Η Δημοκρατία στην Αμερική*, εκδ. Στοχαστής, Αθήνα 2008, σ. 700.

¹³⁶ Αν. Γκίντενς, *Ο κόσμος των ραγδαίων αλλαγών*, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2001, σ. 53.

¹³⁷ Δ. Κυπριανού, *Υποκειμενοποίηση και υποκειμενικότητα ως αποτέλεσμα διαμεσολαβητικών διαδικασιών σε συνθήκες μετανάστευσης*, Διδακτορική Διατριβή, Πάτρα 2009, σ. 63.

Θεωρώντας την πολυπολιτισμικότητα δεδομένη στις σύγχρονες κοινωνίες, λόγω των μεγάλων μεταναστευτικών και προσφυγικών ροών, στόχος όλων των εμπλεκόμενων πολιτικών, κοινωνικών και θρησκευτικών φορέων θα πρέπει να είναι η επίτευξη της προοπτικής της διαπολιτισμικότητας, ώστε να επιτευχθεί συνύπαρξη, διάδραση και αλληλοαποδοχή μεταξύ των πολιτισμών. Ως εκ τούτου, κρίνεται σκόπιμο σε αυτό το σημείο να αναδειχθεί το ζήτημα της ανάδειξης της διαφοράς των εννοιών των όρων της "πολυπολιτισμικότητας" και της "διαπολιτισμικότητας" και να αποσαφηνιστεί πληρέστερα η διαφορά και όχι η ταύτιση των παραπάνω εννοιών. Έτσι, σύμφωνα με τον Bolten, η πολυπολιτισμικότητα αναδεικνύει μια κοινωνική δομή οργάνωσης, την οποία αποτελούν φορείς διαφόρων πολιτισμών, χωρίς αυτοί να συνεργάζονται και να επικοινωνούν μεταξύ τους¹³⁸, ενώ η διαπολιτισμικότητα είναι «μια διαδικασία που αναφέρεται ουσιαστικά στη δυναμική της συμβίωσης μελών από διαφορετικούς ζωτικούς χώρους, στις σχέσεις και τις αλληλεπιδράσεις μεταξύ τους»¹³⁹.

Επιπροσθέτως, η πολυπολιτισμικότητα αναλύει και περιγράφει την ύπαρξη πολλών διαφορετικών πολιτισμών στις σύγχρονες κοινωνίες, οι οποίοι δεν αλληλεπιδρούν μεταξύ τους, και η διαπολιτισμικότητα αναδεικνύει το πως αυτές οι διαφορετικές πολιτισμικές κοινότητες θα μπορέσουν να συνυπάρξουν και να συνδιαλλαγούν μεταξύ τους για το καλό της κοινωνικής συνοχής¹⁴⁰, της ενότητας της ανθρωπότητας, της καταλλαγής και της δημιουργίας δημοκρατικών κοινωνιών με αξίες και αρχές που όλοι οι πολίτες θα αποδέχονται και θα σέβονται¹⁴¹. Έτσι λοιπόν, ο όρος διαπολιτισμικότητα αναφέρεται «στην ισότιμη συνάντηση, αλληλεπίδραση και επικοινωνία μεταξύ φορέων διαφορετικών πολιτισμών»¹⁴², εν αντιθέσει με την πολυπολιτισμικότητα που σηματοδοτεί την ανοχή των πολιτισμών και την απλή ύπαρξη αυτών¹⁴³, ώστε οι άνθρωποι που ανήκουν σε αυτούς να έχουν την τάση να κλείνονται στους εαυτούς τους, να απομονώνονται και να γκετοποιούνται¹⁴⁴.

¹³⁸ J. Bolten, *Interkulturelle Kompetenz*, Landeszentrale für Politische Bildung, Erfurt 2012, σ. 22.

¹³⁹ J. Bolten, *ό.π.*, 23. «Ο σύγχρονος κόσμος επιζητεί την αλληλεπίδραση των πολιτισμικών ιδιαιτεροτήτων για τη λειτουργία της δημοκρατίας σε τοπικό και παγκόσμιο επίπεδο». Β. Γιούλτσης, *Η "άλλη" θέαση του κοινωνικού*, εκδ. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2005, σσ. 144-145.

¹⁴⁰ Σύμφωνα με την παραπάνω συλλογιστική, ο όρος «πολυπολιτισμικότητα» είναι κυρίως αναλυτικός, ενώ ο όρος «διαπολιτισμικότητα» είναι περισσότερο κανονιστικός. Μ. Δαμανάκης, *Ταυτότητες και εκπαίδευση στη Διασπορά*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2007, σ. 39.

¹⁴¹ Ευ. Πεπές, *Η θρησκευτική παιδεία των μεταναστών στον ελληνικό χώρο*, Διδ. Διατριβή, Θεσσαλονίκη 2011, σ. 73.

¹⁴² Μ. Δαμανάκης, *ό.π.*, σ. 58.

¹⁴³ Ν. Βερνίκος, Σ. Δασκαλοπούλου, *Πολυπολιτισμικότητα, οι Διαστάσεις της Πολιτισμικής Ταυτότητας*, εκδ. Κριτική, Αθήνα 2002, σ. 13.

¹⁴⁴ «Το πρόβλημα της «γκετοποίησης» που παρατηρείται στην σημερινή εποχή θέτει εν αμφιβόλω το σύνολο των κοινών αστικών και πολιτικών δικαιωμάτων που έχει ο πολίτης ως άτομο και τα οποία προ-

Πιο αναλυτικά, ο όρος διαπολιτισμικότητα αναφέρεται στον διάλογο και στην αλληλοπεριχώρηση των πολιτισμών, αλλά και στην ανάδειξη των διαφορετικών χαρακτηριστικών της κάθε κοινωνίας¹⁴⁵, όπου υφίσταται κατά τον Parsons θεσμοθέτηση αξιών και κανόνων που συμβάλλουν στην σταθερότητα της κοινωνίας και στην αντιμετώπιση φαινομένων βίας και εγκληματικότητας¹⁴⁶. Ενώ, η πολυπολιτισμικότητα αρνείται τον διάλογο και τον σεβασμό των άλλων πολιτισμών, εν συντομία τον ιστό των σημασιών κατά τον Ανθρωπολόγο Geertz, «με βάση τις οποίες οι άνθρωποι ερμηνεύουν την εμπειρία τους και οργανώνουν την δράση τους»¹⁴⁷, με αποτέλεσμα την δημιουργία φαινομένων ανομίας, παραβατικότητας, γκετοποίησης, συγκρητισμού και ολοκληρωτισμού.

Συνεπώς, η πολυπολιτισμικότητα αποτελεί δεδομένο, παραπέμπει σε μια συγκεκριμένη κοινωνική πραγματικότητα, και το πώς αυτή εξελίσσεται σήμερα, ενώ η διαπολιτισμικότητα ζητούμενο και προοπτική αλληλοκατανόησης και αλληλοαποδοχής, μια διαδικασία αμοιβαίας αναγνώρισης ανάμεσα σε άτομα διαφορετικών πολιτισμικών ομάδων¹⁴⁸. Σε γνωμοδότηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης το 1997 διατυπώθηκε ότι ο όρος "πολυπολιτισμικότητα" αναφέρεται στην «απλή διαπίστωση της συνύπαρξης πολλών πολιτισμών στον ίδιο χώρο», ενώ ο όρος "διαπολιτισμικότητα" «προϋποθέτει την δυναμική αλληλεπίδραση μεταξύ των πολιτισμών λόγω των μεταναστευτικών ρευμάτων, πρόσφατων ή παλαιών»¹⁴⁹. Περιπλέον, σύμφωνα με τον Μπαμπινιώτη, πολυπολιτισμικός: «είναι αυτός που χαρακτηρίζεται από τη συνύπαρξη διαφόρων ή διακρινόμενων μεταξύ τους πολιτισμών», ενώ διαπολιτισμικός: «είναι αυτός που σχετίζεται με διάφορους πολιτισμούς ή που συνδυάζει διάφορους πολιτισμούς»¹⁵⁰.

Η διαπολιτισμικότητα λοιπόν έρχεται να διαδεχθεί την ξεπερασμένη πολυπολιτισμικότητα της αναίρεσης των εθνικών και θρησκευτικών ταυτοτήτων¹⁵¹ λόγω της προσφυγικής και μεταναστευτικής κρίσης, υπόσχεται την ποιοτική α-

στατεύονται σε όλες τις φιλελεύθερες δημοκρατίες». Κ. Κωτσιόπουλος, *Παγκοσμιοποίηση. Κατασκευή και Πραγματικότητα*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2020, σ. 146.

¹⁴⁵ M. Segall, P. Dasen, J. Berry, Y. Poortinga, *Διαπολιτιστική Ψυχολογία - Η μελέτη της ανθρώπινης συμπεριφοράς σε παγκόσμιο οικολογικό πολιτιστικό πλαίσιο*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1996, σ. 50.

¹⁴⁶ T. Parsons, *The Social system*, The Free Press, New York 1951, σ. 46.

¹⁴⁷ C. Geertz, *The interpretation of cultures: Selected Essays*, NY: Basic Books, New York 1973, σ. 5.

¹⁴⁸ E. Κανακίδου, Β. Παπαγιάννη, *Διαπολιτισμική αγωγή*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1998, σ. 88.

¹⁴⁹ Βλ. σχετ. Κ. Παπαχρήστος, *Διδακτικές και Μέθοδοι Προώθησης της Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης*, Αθήνα 2010, σ. 29.

¹⁵⁰ Γ. Μπαμπινιώτης, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Κέντρο Λεξικολογίας Ε.Π.Ε., Αθήνα 1998, σ. 497.

¹⁵¹ «Η πολυπολιτισμικότητα καταστρατηγεί τις τοπικές θρησκευτικές και πολιτιστικές ιδεολογίες, ενώ παρατηρούνται και εξαναγκαστικές μεταστροφές». Μ. Μπέγζος, *Ευρωπαϊκή Φιλοσοφία της Θρησκείας*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 2004, σ. 78.

ναβάθμιση των τοπικών εθνικών κοινωνιών, είναι άμεσα συνδεδεμένη με την παροχή ίσων ευκαιριών όλων των κρατών στην ανάπτυξη του τοπικού κοινωνικού, πολιτικού και πολιτισμικού βίου¹⁵². Διαμορφώνει δε επιπλέον το πνεύμα του διεθνισμού και του κοσμολιτισμού αφού καλλιεργείται ο σεβασμός προς την πολιτισμική ταυτότητα εκάστου λαού αλλά ταυτόχρονα αναδεικνύεται και το εξωστρεφές άνοιγμα σε διαφορετικούς πολιτισμούς μέσω της συνεργασίας μεταξύ διαφορετικών εθνοπολιτισμικών ομάδων¹⁵³, για την επίτευξη μιας πλουραλιστικής δημοκρατικής κοινωνίας ισότητας και ευημερίας¹⁵⁴. Το αντίθετο συμβαίνει με την πολυπολιτισμικότητα, η οποία επ' ουδενί δεν οδήγησε για παράδειγμα στην ομαλή ένταξη και ενσωμάτωση στην Ευρωπαϊκή Ένωση παράτυπων μεταναστών και προσφύγων, αλλά στην γκετοποίηση¹⁵⁵, στην απομόνωση και στις διακρίσεις μεταξύ των γηγενών πληθυσμών της Ευρώπης και των μεταναστών που οδηγούν αργά ή γρήγορα σε βίαιες συγκρούσεις, εχθρότητες και πολεμικές αντιπαραθέσεις¹⁵⁶.

Η πολυπολιτισμικότητα λοιπόν αποτελεί το «τι είναι» μια κοινωνία, ενώ η διαπολιτισμικότητα είναι το «τι γίνεσθαι» σε αυτήν την κοινωνία, και έτσι έχουμε «μια σχέση περιέχοντος και περιεχομένου». Συνεπώς, στην διαπολιτισμικότητα δεν γίνεται αναφορά για μια κοινωνία όπου διαφορετικές πολυπολιτισμικές ομάδες απλώς συνυπάρχουν η μία δίπλα στην άλλη ζώντας “παράλληλους βίους”, αλλά για διαπολιτισμικές κοινωνίες όπου η ποικιλία αυτών των πολιτισμών δρα σε ένα πλαίσιο διαλόγου¹⁵⁷. Κατά τον Fichte η διαπολιτισμικότητα διαμορφώνεται μέσα από ένα σύνολο σχέσεων ελεύθερης δράσης και αμοιβαιότητας, διότι χωρίς αυτά τα στοιχεία θα προκύπταν σχέσεις υποταγής και κυριαρχίας, θέσεις τις οποίες ενστερνίζεται η πολυπολιτισμικότητα¹⁵⁸.

Πιο αναλυτικά, η διαπολιτισμικότητα υφίσταται όπου υπάρχει επικοινωνία, συνεννόηση και συνεργασία μεταξύ των ανθρώπων με διαφορετικές πολιτισμικές καταβολές, χωρίς συγκρούσεις παρά τις διαφοροποιήσεις τους¹⁵⁹.

¹⁵² Κ. Τσουκαλάς, *Πόλεμος και Ειρήνη, Μετά το «τέλος της Ιστορίας»*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 2005, σ. 162.

¹⁵³ Am. Sen, *Ταυτότητα και βία, η ψευδαίσθηση του πεπρωμένου*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006, σ. 67.

¹⁵⁴ Μ. Μπέζος, *Θεοκρατία ή Δημοκρατία. Μελέτες κοινωνιολογίας της θρησκείας*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 2004, σ. 89.

¹⁵⁵ «Η πολυπολιτισμικότητα λειτουργεί ως συγκρότηση περικλειστων πολιτιστικών ή θρησκευτικών κοινοτήτων που δεν επικοινωνούν μεταξύ τους και οδηγούνται στη γκετοποίηση». Κ. Κωτσιόπουλος, *Παγκοσμιοποίηση, Κατασκευή και πραγματικότητα*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2020, σ. 12.

¹⁵⁶ Κ. Κωτσιόπουλος, *Θρησκεία και Πολιτική*, εκδ. Μυγδονία, Θεσσαλονίκη 2015, σ. 187.

¹⁵⁷ Β. Γρόλλιος, *Η προβληματική της ισότητας και της ελευθερίας στην πολιτική και κοινωνική φιλοσοφία του John Stuart Mill*, Διδ. Διατριβή, Θεσσαλονίκη 2009, σ. 218.

¹⁵⁸ Βλ. σχετ. Αλ. Δεληγιώργη, *Ο Μοντερνισμός στη σύγχρονη Φιλοσοφία. Η αναζήτηση της χαμένης ενότητας*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1996, σσ. 121-122.

¹⁵⁹ Κ. Μπακιρτζής, *Επικοινωνία και Αγωγή*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2002, σ. 319.

Ταυτόχρονα δεν προϋποθέτει την αλλαγή ή τον επαναπροσδιορισμό της πολιτισμικής ταυτότητας κανενός εκ των εμπλεκόμενων, ούτε και την αλλαγή των στάσεων και των συμπεριφορών, αλλά την απόκτηση επικοινωνιακών δεξιοτήτων και συνεργασίας μέσα σε ένα πλαίσιο αποδοχής της ετερότητας¹⁶⁰. Η πρόθεση «διά» του όρου «διαπολιτισμικότητα» αντικατοπτρίζει την αλληλεπίδραση, την αμοιβαιότητα «και την πραγματική αλληλεγγύη που χαρακτηρίζει τις σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ των ανθρώπων που συμβιώνουν σε μια κοινωνία»¹⁶¹. Ενώ, η πολυπολιτισμικότητα οδηγεί αναπόφευκτα ανθρώπους και ομάδες διαφορετικής πολιτισμικής προέλευσης σε ρατσιστικές τάσεις και διαθέσεις, και όχι στην καλλιέργεια της ενσυναίσθησης και της αλληλεγγύης, μέσα από το «εμείς», ώστε να διαμορφωθεί ο σύγχρονος πολιτισμός της αμοιβαιότητας και της διαφορετικότητας των ταυτοτήτων¹⁶².

Κατά την περίοδο της δεύτερης νεωτερικότητας είναι ανάγκη να αναγνωρισθούν ως επί το πλείστον οι αρχές και τα πιστεύω της παγκόσμιας διαπολιτισμικής και πολυφυλετικής ανθρωπότητας. Προϋπόθεση λοιπόν για την συνέχιση της ζωής στην σύγχρονη κοινωνική πραγματικότητα είναι η ανάδειξη της διαπολιτισμικότητας, είναι ο σεβασμός της ταυτότητας και της ετερότητας, ώστε να επιτευχθεί το αίσθημα του συνανήκειν, που καταργεί τα στερεότυπα και τις προκαταλήψεις, τους ανταγωνισμούς των πολιτισμών, τις εντάσεις και τις διενέξεις των λαών, τις οποίες τροφοδοτεί η απλή συνύπαρξη της πολυπολιτισμικότητας¹⁶³, λόγω του μη διαλόγου των ταυτοτήτων και της απλής ανοχής του διαφορετικού τρόπου ζωής¹⁶⁴. Η ύπαρξη διαφόρων πολιτισμικών ομάδων στον 21^ο αιώνα¹⁶⁵ προκαλεί την ανθρωπότητα σε διάλογο και να έχει πάντα στην σκέψη της την πολλαπλότητα και διαφορετική έκφραση και συστηματοποίηση των τοπικών πολιτισμών¹⁶⁶. Η συγκρότηση αμοιβαίας εμπιστοσύνης και αλληλεγγύης των λαών, η δημιουργία προϋποθέσεων αποδοχής και αναγνώρισης της ταυτότητας των λαών και των πολιτισμών στην ύστερη νεωτερικότητα οδηγεί στη μετάβαση από την κλειστή, ακοινωνήτη πολυπολιτισμι-

¹⁶⁰ Π. Αναστασιάδης, *Το υποκείμενο και η ετερότητα. Μια μετακριτική προσέγγιση της Κριτικής Θεωρίας*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 1995, σ. 102.

¹⁶¹ Ε. Κανακίδου, Β. Παπαγιάννη, *Διαπολιτισμική αγωγή*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1998, σ. 21.

¹⁶² Στ. Γιαγκάζογλου, «Πρόσωπο και Ετερότητα. Δοκίμιο για μία θεολογία της ετερότητας», *Ινδικτος* 21 (Νοέμβριος 2006) 83.

¹⁶³ Ξ. Χρυσόχου, *Πολυπολιτισμική πραγματικότητα, οι κοινωνιοψυχολογικοί προσδιορισμοί της πολιτισμικής πολλαπλότητας*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2005, σ. 46.

¹⁶⁴ Ο άγ. Μάξιμος ο Ομολογητής, θα υπογραμμίσει πως χρειάζεται να μην αρκούμαστε στην ανοχή αλλά να υπερβαίνουμε την ανοχή: «*ἵνα μὴ μόνον μάθωμεν ἀλλήλων ἀντέχεσθαι... ἀλλὰ καὶ ὑπὲρ ἑαυτοῦς ἀλλήλων κήδεσθαι*». Μάξιμος Ομολογητής, *Πρὸς Θαλάσσιον*, PG 90,725C.

¹⁶⁵ D. Fontana, *Ψυχολογία, Θρησκεία, Πνευματικότητα*, εκδ. Σαββάλας, Αθήνα 2005, σ. 44.

¹⁶⁶ Ι. Πέτρου, *Κοινωνική Θεωρία και σύγχρονος πολιτισμός*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 138.

κότητα στην ανοικτή διαπολιτισμικότητα, στην ανάδειξη του αλληλοεμπλουτισμού των πολιτισμών, μέσα από την ιδέα μιας διαφορετικότητας που διαφοροποιεί χωρίς να απομονώνει και μιας κοινωνίας, η οποία ενώνει χωρίς να ισοπεδώνει. Ο P. Berger τονίζει πως οι κοινωνίες διακατέχονται από έναν μικρό ή μεγάλο πολιτισμικό πλουραλισμό καθώς η σύγχρονη κοινωνική εξέλιξη μέσω της μαζικής μετανάστευσης, των ταξιδιών και της τεχνολογίας δημιουργεί πλέον έναν πολυποίκιλο κόσμο¹⁶⁷.

Σήμερα καλούμαστε λοιπόν να δούμε, μέσα από τις διαφορές τη συνάφεια που έχουν μεταξύ τους όλοι οι άνθρωποι, διατηρώντας όμως έκαστος την δική του ταυτότητα. Ο ειλικρινής διάλογος των πολιτιστικών ταυτοτήτων όπου ο καθένας θα καταθέτει τη δική του μαρτυρία χωρίς να αλλοιώνεται ο πυρήνας της πίστewος και του πολιτισμού του¹⁶⁸ θα συμβάλει στη μη κατάργηση των πολιτισμών και στον συγκρητισμό αλλά σε ένα πνεύμα ελευθερίας, αγαπητικής συνύπαρξης και αναγνώρισης της ιδιαιτερότητας και της σπουδαιότητας των τοπικών ταυτοτήτων¹⁶⁹. Στην οικουμενική διακήρυξη των Ιεραποστολικών Συνεδρίων του San Antonio και του Salvador τονίσθηκε ξεκάθαρα πως «δεν υπάρχει αληθινός διάλογος αν η θρησκευτική ταυτότητα και οι πεποιθήσεις των μετεχόντων δεν είναι σαφείς. Υπό αυτήν την έννοια, μπορεί να υποστηριχθεί ότι η μαρτυρία προηγείται του διαλόγου»¹⁷⁰. Η ανάγκη του ανθρώπου να διαχειρίζεται την πραγματικότητα και να βελτιώνει τις σχέσεις γίνεται αποκλειστικά μέσα από ισχυρές ταυτότητες και από παραδεδομένες αξίες ώστε να αντιμετωπιστεί ο φανατισμός και η περιθωριοποίηση¹⁷¹. Ο άνθρωπος μόνο μέσα από μια αγαθή και δυναμική προσωπική και πολιτιστική ταυτότητα είναι σε θέση να αναζητά την δημιουργία μιας πιο ανθρωπίνης κοινωνίας που θα τον απαλλάξει από τις αγκυλώσεις και τις καταπιεστικές δoμές του μηδενισμού¹⁷² και του ολοκληρωτισμού του παρελθόντος¹⁷³.

Έτσι μέσα από ισχυρές ταυτότητες, η επαφή με ανθρώπους διαφορετικού πολιτισμικού υποβάθρου δεν αποτελεί συγκρουσιακή εμπειρία ή αντιπαράθε-

¹⁶⁷ P. Berger, *The Desecularization of the World: Resurgent Religion and World Politics*, Grand Rapids, Ethics and Public Policy Center & Eerdmans Publishing Company, 1999, σ. 43.

¹⁶⁸ Ο οικουμενικός διάλογος μπορεί να είναι διάλογος και να ζήσει μόνο όταν τα διαλεγόμενα μέρη είναι ακέραια και λαγαρά. Βλ. σχετ. Ν. Ματσούκας, *Οικουμενική Θεολογία, Έκθεση της Χριστιανικής Πίστης. Προϋποθέσεις ενός οικουμενικού διαλόγου*, εκδ. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 356.

¹⁶⁹ C. Cesar, «Πρόσωπο, ταυτότητα και ετερότητα στο έργο του Paul Ricoeur», *Evdikia* 8 (2008) 28.

¹⁷⁰ Κ. Κωτσιόπουλος, «Σύγκρουση ή διάλογος θρησκευτών και πολιτισμών;», *Θεολογία, Ορθόδοξη Θεολογία και διαθρησκευτικός διάλογος*, 84/4 (2013) 235.

¹⁷¹ Απ. Νικολαΐδης, *Φανατισμός, Θεολογική, ψυχολογική, ηθική και κοινωνιολογική προσέγγιση*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 2012, σ. 165.

¹⁷² Κ. Παπαπέτρου, *Ο Μηδενισμός: Η γένεσις και η υπέρβασής του*, Αθήνα 1973, σ. 67.

¹⁷³ «Ο ολοκληρωτισμός παράγει αντιλήψεις και πρακτικές που είναι μειωτικές για τον άνθρωπο και την ζωή του». Γ. Χάμπερμας, Πάπας Βενέδικτος ΙΣΤ΄, *Η διαλεκτική της εκκοσμίκευσης. Λόγος και Θρησκεία*, εκδ. Εστία, Αθήνα 2010, σ. 39.

ση¹⁷⁴, ούτε και επιφανειακή ανταλλαγή απόψεων, αλλά συμβολή στη δημιουργία κλίματος επικοινωνίας και συνεργασίας, στην παροχή ίσων ευκαιριών πρόσβασης στην πολιτισμική, κοινωνική και πολιτική ζωή¹⁷⁵. Ο άνθρωπος έχει τη δυνατότητα να στοχάζεται και να αναστοχάζεται γύρω από την κοινωνία και τον πολιτισμό της και να παρεμβαίνει μεταμορφωτικά για την ανακαίνισή της¹⁷⁶ μέσα σε ένα πνεύμα παραδοσιακό και ανανεωτικό, συνεργασίας και κατανόησης του διαφορετικού τρόπου ζωής και όχι συντηρητικό και απομονωτικό. Η επίτευξη αυτού του στόχου απαιτεί μια ιδιαίτερα επίπονη προσπάθεια και την στενή και δημιουργική συνεργασία πολλών φορέων, όπως της πολιτικής και θρησκευτικής ηγεσίας, των επιστημόνων, των στελεχών της εκπαίδευσης¹⁷⁷ και της οικογένειας. Μόνο έτσι θα εισαχθεί ένα σύστημα σκέψης που θα αποδέχεται ότι οι τρόποι ζωής και οι αξίες των ανθρώπων είναι διαφορετικές και θα επιτρέψει την ισότητα των ευκαιριών όλων, προκειμένου να διαδραματίσουν έναν πλήρη ρόλο στην κοινωνία, ενώ θα αποτρέψει φαινόμενα φανατισμού και μισαλλοδοξίας.

Στην σημερινή εποχή της αλληλόδρασης και του αλληλοεπηηρεασμού, η αποκοπή και ο παραμερισμός από την παράδοση και τους τοπικούς πολιτισμούς που διαμορφώνει η πολυπολιτισμικότητα της παγκοσμιοποίησης δημιουργεί καταστάσεις ανομίας και κοινωνικής αποσύνθεσης¹⁷⁸. Ο σημερινός πολιτισμός πρέπει να παράγεται μέσα από τις παραδοσιακές και δημιουργικές ανανεωτικές πρωτοβουλίες των ανθρώπων και τις συνεργασίες και όχι μέσα από την οποιαδήποτε μορφή επιβολής, εξουσιαστικής νοοτροπίας και φονταμενταλισμού¹⁷⁹. Οι εθνικιστικές, φονταμενταλιστικές, ολοκληρωτικές συμπεριφορές με τη χρησιμοποίηση πολιτικής και θρησκευτικής βίας οδηγούν εν τέλει στην κοινωνική αποσύνθεση.

Η κοινωνική ολοκλήρωση δεν συμβαίνει δια μέσου της υποταγής και της βίας, παρά διά μέσου κανόνων δικαίου, οι οποίοι αναγνωρίζουν το άτομο ως ελεύθερη ύπαρξη. Ο περιορισμός όλων των μορφών μισαλλοδοξίας, καταπίεσεων και διακρίσεων πρέπει να αφορά όλες τις θρησκείες του κόσμου¹⁸⁰ και αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για να αναπτυχθεί η σύγχρονη κοινωνία του σεβασμού,

¹⁷⁴ T. Taylor, *Πολυπολιτισμικότητα*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2013, σσ. 14-15.

¹⁷⁵ J. Banks, *Εισαγωγή στην Πολυπολιτισμική Εκπαίδευση*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2004, σ. 56.

¹⁷⁶ Αν. Γιαννουλάτος, «Σχέσεις της Ορθοδοξίας με τις άλλες Θρησκείες, Ζωντανή Ορθοδοξία στον σύγχρονο κόσμο», στον τόμο Andrew Walker/Κώστας Καρράς, *Ζωντανή Ορθοδοξία στον σύγχρονο κόσμο*, μτφρ. Ιωσήφ Ροηλίδης, εκδ. Εστία, Αθήνα 2001, σ. 61.

¹⁷⁷ «Ο σημερινός άνθρωπος δεν γεννιέται αλλά γίνεται, μέσα από διαδικασίες εκπαίδευσης και εμβάθυνσης στον κόσμο του αξιακού πλέγματος πολιτισμικών και ηθικών αρχών, οι οποίες θεμελιώνουν τις δομές ένταξης, ενσωμάτωσης και κοινωνικοποίησης». D. Blackledge, B. Aunt, *Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης*, μτφρ. Μαρία Δεληγιάννη, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2004, σσ. 93-94.

¹⁷⁸ E. Durkheim, *The Division of Labour in Society*, Mcmilan New York 1933, σ. 77.

¹⁷⁹ Ι. Πέτρου, *Χριστιανισμός και κοινωνία, κοινωνιολογική ανάλυση των σχέσεων του Χριστιανισμού με την κοινωνία και τον πολιτισμό*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 219.

¹⁸⁰ N. Νησιώτης, *Ψυχολογία της θρησκείας*, εκδ. Μαΐστρος, Αθήνα 2006, σ. 27.

της ελευθερίας, των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και της κοινωνικής συνοχής¹⁸¹. Ο Hall θα διατυπώσει πως για να επιτύχουμε τη συνοχή της κοινωνίας και να πατάξουμε τη μισαλλοδοξία μεταξύ των πολιτισμών χρειάζεται να εξαλείψουμε τη νοοτροπία όπου η καθεμία και ο καθένας θα κατηγορεί τους άλλους, τους ξένους, τους διαφορετικούς ως απολίτιστους, για εχθρότητα, οπισθοδρόμηση και βαρβαρότητα¹⁸². Πάνω σ' αυτό ο Levi-Strauss επέμεινε ιδιαίτερα στην ανάδειξη της αξίας των διαφόρων πολιτισμών και εισηγήθηκε την κατάργηση του όρου πρωτόγονος, που σημαίνει περίπου τον απολίτιστο¹⁸³. (Μέσα από τις μελέτες του ο ίδιος έδειξε ότι ακόμα και οι λαοί που δεν έχουν γραφή, δε σημαίνει ότι δεν έχουν πολιτισμό)¹⁸⁴. Περιπλέον, ο Huntington δεν δίστασε να σημειώσει ότι ο επόμενος παγκόσμιος πόλεμος αν συμβεί, θα είναι πόλεμος μεταξύ πολιτισμών¹⁸⁵, κάτι το οποίο θα συμβεί λόγω των παραπάνω κακοηθών νοοτροπιών. Προσέτι, τονίζει την σημασία των θρησκευτικών κριτηρίων προκειμένου να υπογραμμίσει την διαχωριστική γραμμή μεταξύ των πολιτισμών και το πνεύμα αγάπης και όχι αλαζονείας και μαχητικού μένους που πρέπει να επιδείξουν μεταξύ τους¹⁸⁶.

Τέλος, οι νέες συνθήκες ζωής στις δυτικές κοινωνίες λόγω του μεταναστευτικού και προσφυγικού φαινομένου έχουν επιφέρει σε κοινωνικό και πολιτισμικό επίπεδο σημαντικές αλλαγές στην ανθρωπότητα καθώς άτομα διαφορετικών εθνικοτήτων, με διαφορετικά κοινωνικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά, καλούνται να συνυπάρξουν αρμονικά και να αναζητήσουν τρόπους ομαλής αλληλεπίδρασης και συνεργασίας μέσα σε ένα πνεύμα διαπολιτισμικότητας και όχι πολυπολιτισμικότητας που απομονώνει, γκετοποιεί και δημιουργεί διενέξεις, εντάσεις, εχθρότητες και πολεμικές συγκρούσεις.

¹⁸¹ Χρ. Τσιρώνης, *Θρησκεία και κοινωνία στη δεύτερη νεωτερικότητα. Λόγοι, διάλογοι και αντίλογοι στο έργο του Ul. Beck*, εκδ. Μπαρμπουνάκη, Θεσσαλονίκη 2018, σ. 76.

¹⁸² E. Hall, *The Silent Language*, Publisher Anchor, 1973, σ. 44.

¹⁸³ C. Levi-Strauss, *Φυλή και Ιστορία, Φυλή και Πολιτισμός*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2003, σ. 65.

¹⁸⁴ Βλ. σχετ. Ι. Πέτρου, *Κοινωνική Θεωρία και σύγχρονος πολιτισμός*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 36.

¹⁸⁵ S. Huntington, «The Clash of Civilizations», *Foreign Affairs* 72/3 (1993) 39.

¹⁸⁶ S. Huntington, *ό.π.*, 40.

MULTICULTURALITY AND INTERCULTURALITY. CONTRASTS AND COMPOSITIONS

ABSTRACT

Multiculturalism highlights a social structure of organization that is made up of different cultures, without them cooperating and communicating with each other. Interculturality is a process that refers to the dynamics of the coexistence of members from different living spaces, the relationships and interactions between them. Multiculturalism is a specific social reality given the way in which it is developing today, in contrast to interculturalism, for which the perspective of mutual understanding and mutual acceptance, a process of mutual recognition between people of different cultural groups, is sought. Therefore, the term interculturalism refers to the equal meeting and communication between representatives of different cultures, in contrast to multiculturalism which refers to the tolerance of cultures and their mere existence, with the people who belong to them tending to be closed to them, to be isolated and ghettoized.

Ευθύμιος Κ. Κατσούλης, Δρ Φιλοσοφίας.

Διδάκτωρ Φιλοσοφίας Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών,

Διπλωματούχος Μεταπτυχιακού Ηθικής Φιλοσοφίας Ε.Κ.Π.Α.,

Πτυχιούχος Κλασσικής Φιλολογίας Ε.Κ.Π.Α.,

Αναπληρωτής Φιλολόγος ΠΕ02 Γενικό Εκκλησιαστικό Λύκειο Ριζαρείου Σχολής

Ηθική και Πολιτισμός: Οι ιδεολογικές ανισότητες στην κοινωνία ως προϊόν πολιτικής θεολογίας

Περίληψη

Η σχέση θεολογίας και πολιτισμού είναι μακραίωνη όσο και οι αλληλεπιδράσεις που τις συνέχουν. Τα παραδοσιακά μοντέλα ταυτότητας στην κοινωνία, ενίοτε στη σύγχρονη εποχή, γίνονται αντιληπτά είτε ως μορφές πολιτισμικού ελέγχου είτε ως συγκρούσεις πολιτισμικής διάστασης. Η ορθόδοξη θεολογία για να συναντήσει και να συνομιλήσει δημιουργικά με την σύγχρονη εποχή οφείλει να εξέλθει από την προνεωτερική ασφάλεια ή την όποια ομολογιακή εσωστρέφεια ώστε η ηθική στάση ως γόνιμη ταυτότητα να νοηματοδοτήσει τον ανθρώπινο βίο και πολιτισμό.

Στο παρόν άρθρο θα επιχειρήσω να αναδείξω σε πρώτη φάση σε τι βαθμό η ουσία της πολιτικής θεολογίας εξηγεί τις όποιες εκκοσμικευμένες ταυτότητες επιβιώνουν στη σύγχρονη κοινωνία· σε ένα δεύτερο επίπεδο να αναδειχτεί κατά πόσον η ορθόδοξη θεολογία μπροστά σε νέες προκλήσεις μπορεί να γίνει φορέας ανανέωσης της έννοιας «ταυτότητα» και εν τέλει αν μπορεί να επιβεβαιωθεί μια εκκοσμίκευση του χριστιανικού προτύπου νοηματοδοτώντας εκ νέου την πορεία της ηθικής, της παιδείας και του πολιτισμού.

Abstract

Ethics and Culture: Ideological inequalities in society as a product of political theology

The relationship between theology and culture is as old as the interactions that hold them together. Traditional models of identity in society, sometimes in modern times, are perceived as forms of cultural control or as conflicts of cultural dimension. To meet and converse creatively with the contemporary age, Orthodox theology must

come out of pre-modern security or the opposite confessional introversion so that the moral stance as a fruitful identity can give meaning to human life and culture.

In the following article i will attempt to show in the first phase to what extent the essence of political theology explains the respective secularized identities that survive in modern society; on a second level to show whether orthodox theology in the face of new challenges can become a vehicle for a second renewal of the concept "identity" and ultimately if a secularization of the Christian model can be confirmed by redefining the course of ethics, education and culture.

1. Εισαγωγή

Η σχέση θεολογίας και πολιτισμού είναι μακράιωνη όσο και οι αλληλεπιδράσεις που τις συνέχουν. Τα παραδοσιακά μοντέλα ταυτότητας στην κοινωνία, ενίοτε στη σύγχρονη εποχή, γίνονται αντιληπτά είτε ως μορφές πολιτισμικού ελέγχου είτε ως συγκρούσεις πολιτισμικής διάστασης¹⁸⁷. Η ορθόδοξη θεολογία για να συναντήσει και να συνομιλήσει δημιουργικά με την σύγχρονη εποχή οφείλει να εξέλθει από την προνεωτερική ασφάλεια ή την όποια ομολογιακή εσωστρέφεια ώστε η ηθική στάση ως γόνιμη ταυτότητα να νοηματοδοτήσει τον ανθρώπινο βίο και πολιτισμό.

Η ουσία της πολιτικής θεολογίας εξηγούσε παραδοσιακά τις όποιες εκκοσμικευμένες ταυτότητες επιβίωναν στη σύγχρονη κοινωνία σε ένα πλαίσιο όπου σταδιακά και σταθερά εδραιωνόταν ο μεταμοντέρνος πολιτισμός της Δύσης. Ο τρόπος σκέψης με βάση την πολιτική θεολογία επιδίωκε μια συνθετικότητα η οποία έτεινε να συγκλίνει τις ποικίλες ιδέες και τάσεις σε μια ενότητα: το μεταμοντέρνο ως ιδεώδες διακρίνεται από το μαζικό και σταδιακά καταλύει την οιαδήποτε ιεραρχική δομή επιδιώκοντας μια ισοπεδωτική κατάλυση της κοινωνίας σε ένα σύνολο ατόμων¹⁸⁸. Εντούτοις, η ανανέωση της έννοιας «ταυτότητα» μέσω της ορθόδοξης θεολογίας αφήνει διόδους επιβεβαίωσης μιας «ανθρωπολογικής» εκκοσμίκευσης του χριστιανικού προτύπου νοηματοδοτώντας εκ νέου την πορεία της ηθικής, της παιδείας και του πολιτισμού μπροστά σε νέες προκλήσεις στην εποχή της παγκοσμιοποίησης.

2. Ταυτότητα και Ιδεολογία

¹⁸⁷ Α. Heywood, *Διεθνείς σχέσεις και πολιτική στην παγκόσμια εποχή* (Αθήνα, Κριτική, 2013), 336-337.

¹⁸⁸ Π. Κονδύλης, *Η παρακμή του αστικού πολιτισμού. Από τη μοντέρνα στη μεταμοντέρνα εποχή και από το φιλελευθερισμό στη μαζική δημοκρατία*. (Αθήνα: Θεμέλιο, 2007), 156-200.

Τα ζητήματα της ταυτότητας, του πολιτισμού και της θρησκείας έχουν αποκτήσει ιδιαίτερη σημασία μέσα από τη σύνδεσή τους με απόπειρες αμφισβήτησης και εξάλειψης της πολιτικής και της πολιτισμικής ηγεμονίας της Δύσης¹⁸⁹. Στη φάση της μετααποικιοκρατίας αυτό το φαινόμενο έχει βρει έκφραση στην ιδέα περί ύπαρξης διακριτών αξιών και πολιτισμικών πεποιθήσεων.

Στο ίδιο πλαίσιο ιδεολογικές ανισότητες ή διαφορές προεξοφλούν συγκρούσεις με σκοπό την αποσταθεροποίηση του ευρύτερου κοινωνικού ιστού. Η θεολογία έχει ως κύριο έργο να ερμηνεύει και να επικαιροποιεί την πίστη και τη ζωή της Εκκλησίας μέσα από έναν γόνιμο και δημιουργικό διάλογο με τον πολιτισμό, την ηθική διαμόρφωση και τα ποικίλα επιτεύγματα του ανθρώπου σε κάθε τόπο και χρόνο. Αυτό όμως δημιουργεί και προεξοφλεί μίαν άλλη επιταγή της χριστιανικής θεολογίας: να συνδιαλέγεται δημιουργικά με την ποικιλομορφία του σύγχρονου κόσμου και πολιτισμού χωρίς να αναδιπλώνεται μόνο στο ένδοξο παρελθόν.

Προτού γίνει μια διεξοδικότερη ανάλυση του ρόλου των ιδεολογικών ταυτοτήτων ως προϊόντα πολιτικής θεολογίας χρήσιμες καθίστανται ορισμένες επισημάνσεις. Οι όροι ιδεολογία και ταυτότητα στη Νεωτερική εποχή χρησίμευσαν ως το απαραίτητο εκείνο στοιχείο¹⁹⁰ ώστε να ερμηνευτεί η κοινωνική διάσταση της πραγματικότητας αλλά και να προσληφθούν τα όποια οράματα και ιδανικά. Πάνω σε αυτό ο Karl Manheim θα υποστηρίξει τη θέση ότι κατά την εξέλιξη των Νεώτερων Χρόνων λόγω της σταδιακής αποθρησκευοποίησης της κοινωνίας τη Δύσης όλο και μεγαλύτερα τμήματα της θρησκευτικής εσχολογίας άρχισαν να προσλαμβάνουν ένα αμιγώς κοσμικό χαρακτήρα ως οράματα κοινωνικής μεταβολής¹⁹¹. Στην ίδια κατεύθυνση, μάλιστα, και ο Pareto, στην συζήτηση μεταξύ ιδεολογίας και ουτοπίας τονίζει ότι καθίστατο εξαιρετικά σημαντική η σχέση αυτή στο βαθμό όπου δεν θα ήταν υπερβολή να διατείνουμε την άποψη ότι ουτοπίες του παρελθόντος γίνονται πραγματικότητες του σήμερα¹⁹². Συνάμα και ο Plamenatz καταφεύγει σε μια αντίστοιχη σκέψη, αρκετά νωρίτερα, απέναντι στην κριτική του στον μαρξισμό όπου συμεριζεται τη θέση ότι συχνά μια ομάδα ανθρώπων καταφεύγει σε ένα σύνολο δοξασιών επιβάλλοντας μια ιδεολογία ως ταυτότητα βάσει της οποίας διατηρείται ή δικαιώνεται μέσω αυτής η θέση τους για τα ζητήματα της κοινωνίας.¹⁹³

¹⁸⁹ A. Heywood, *Στο ίδιο*, 345-360.

¹⁹⁰ Κ. Μανχάιμ, *Ιδεολογία και Ουτοπία* (Αθήνα: Γνώση, 1985), 42-51.

¹⁹¹ Στο ίδιο, 65-80.

¹⁹² P. Vilfredo, *Άνοδος και πτώση των ελίτ* (Αθήνα: Κουκκίδα, 2017), 157-160.

¹⁹³ J. Plamenatz, *Ιδεολογία. Έννοια και ιστορία του όρου*. (Αθήνα: Κάλβος, 1981), 25-48.

Στην εποχή, όμως, των ουδετεροποιήσεων και των απολιτικοποιήσεων ο Carl Schmitt παρατηρεί πως η διαδικασία της εκκοσμίκευσης περνά από το θεολογικό στοιχείο μέσω του μεταφυσικού στο ηθικό-ανθρωπιστικό και στο οικονομικό πλαίσιο¹⁹⁴. Αυτή η δείξη αποτελεί μια σαφή επιβεβαίωση της πολιτικής θεολογίας ως διαμόρφωση της πολιτικής και της απολιτικής κοινωνίας. Είναι πράγματι πολύ χαρακτηριστική η παρατήρηση του ότι όλες οι μεστές έννοιες της σύγχρονης πολιτειολογίας είναι στην ουσία εκκοσμικευμένες θεολογικές έννοιες¹⁹⁵.

Έτσι κατά την ιστορική εξέλιξη έννοιες μεταφέρθηκαν από τη θεολογία στην πολιτειολογία. Π.χ. ο παντοδύναμος Θεός έγινε ο παντοδύναμος νομοθέτης. Αλλά και ως προς τη συστηματική τους δομή της οποίας η γνώση είναι απαραίτητη για μια κοινωνική θεώρηση των εννοιών π.χ. η κατάσταση έκτακτης ανάγκης για τη νομική επιστήμη έχει την ανάλογη σημασία όπως το θαύμα για τη θεολογία¹⁹⁶. Ο Λεβιάθαν π.χ. του Χομπς είναι ο πανοπτικός «πατέρας» που το σώμα του συγκροτείται από τα μικρά σώματα όλων των ανθρώπων¹⁹⁷. Η έννοια της κυριαρχίας η οποία είναι θεμελιώδης, η διάκριση των εξουσιών που στην πολιτική θεωρία λέγεται πολιτική τριάδα, "Trias Politica", έχει δυσκολίες κατανόησης σχεδόν όσες και το τριαδολογικό δόγμα. Η έννοια της δικαιοδοσίας, *jurisdictio*, είναι μία έννοια κατά βάση βαθιά θεολογική όπως αυτή επικυρώνεται κατά τον ύστερους Μέσους Χρόνους¹⁹⁸. Ο κοινοτισμός, με μία ορθόδοξη προσέγγιση, αλλά στην πραγματικότητα η δημοκρατία και μάλιστα η αντιπροσωπευτική δημοκρατία απορρέει από τη συνοδικότητα και από τον αντιπροσωπευτικό ρόλο των Αποστόλων και διά αποστολικής διαδοχής των επισκόπων, οι οποίοι ίστανται εις τόπον και τύπον Χριστού, άρα έχουμε την έννοια της αντιπροσώπευσης, της αντιπροσωπευτική αρχής¹⁹⁹.

Η σημαντικότερη ανατροπή που έφερε η μετανεωτερικότητα ήταν η ανάδυση του ατόμου. Για πρώτη φορά το άτομο κατακτά την αυταξία, την αυθυπαξία και την αυτονομία του, δηλαδή αποκτά συνάμα και σημασία και σπουδαιότητα ώστε να τίθεται υπεράνω της κοινότητας, του συνόλου, των συλλογικών πολιτισμικών αλλά και κληρονομημένων θεσμών και αξιών και

¹⁹⁴ C. Schmitt, *Πολιτική Θεολογία. Τέσσερα κεφάλαια γύρω από τη διδασκαλία περί κυριαρχίας*. (Αθήνα: Λεβιάθαν, 1994), 66-69.

¹⁹⁵ Στο ίδιο. 90-100.

¹⁹⁶ Στο ίδιο. 81-85.

¹⁹⁷ Κ. Σμίτ, *Ο Λεβιάθαν στην πολιτειολογία του Τόμας Χομπς. Νόημα και αποτυχία ενός πολιτικού συμβόλου*. (Αθήνα: Σαββάλας, 2009), 95-120.

¹⁹⁸ G. Post, *Studies in Medieval Legal Thought*, (Princeton: Princeton University Press, 1964): 11-20, 227.

¹⁹⁹ Β. Φειδάς, «Αποστολική διαδοχή και χειροτονία κατά τον Απόστολο Παύλο» στο Περιοδικό Πemptousia (2012). <https://www.pemptousia.gr/2012/05/apostoliki-diadochi-ke-chirotonia-ka/>

φυσικά υπεράνω της Εκκλησίας.²⁰⁰ Το κέντρο υποκειμενικής βαρύτητας στην παραδοσιακή εποχή αποτελούσε η ψυχή, στη νεωτερική η λογική ενώ σήμερα το σώμα. Σήμερα ο μετανεωτερικός άνθρωπος έχει ως στόχο του την απόκτηση πληροφοριών, ενώ ο νεωτερικός είχε τη γνώση και ο παραδοσιακός την σοφία. Το πρόσωπο αποκτά μια ταυτότητα. Ως πρόσωπα οι άνθρωποι διαφέρουν μεταξύ τους, επειδή είναι ξεχωριστά υποκείμενα που διαθέτουν από κοινού την ίδια φύση σύμφωνα με έναν ιδιαίτερο τρόπο το καθένα. Και ενώ μια ταυτότητα π.χ. εθνική, ιστορική, πολιτιστική κτλ αποτελεί το σύνολο των διαφοροποιητικών χαρακτηριστικών και γνωρισμάτων που καθορίζουν τι είναι κάτι και τι επιτρέπει την αναγνώριση του²⁰¹, ο άνθρωπος καλείται να λειτουργήσει ως μέλος μια κοινότητας χωρίς αυτό να σημαίνει ότι κάθε κοινότητα είναι υγιής. Υπάρχουν κοινότητες όπου η ιδεολογική ταυτότητα που αποκτούν συνθλίβουν την προσωπικότητα.²⁰² Σε αυτές ο άνθρωπος οφείλει να αντιστέκεται ώστε να μην απολύει την ελευθερία του και την πνευματικότητα του. Για τον χριστιανό η βασική του ταυτότητα είναι αυτή ως μέλους της Εκκλησίας. Η σχέση με το Θεό-κοινότητα της εκκλησίας δίνει προοπτική και νόημα στη ζωή.

Η Εκκλησία και η ορθόδοξη πίστη την ταυτότητά της την αντλεί από την ερχόμενη Βασιλεία όπως πρεσβεύει. Αυτό αναδεικνύει δύο πρότυπα, της προσωπικής και της συλλογικής εκκλησιαστικής ύπαρξης. Μάλιστα το λατινικό ρητό του Τερτυλλιανού του 2ου μ.Χ. αιώνας είναι χαρακτηριστικό: unus christianus, nullus christianus²⁰³. Ως εκ τούτου αυτό καταδεικνύει το κοινωνικό-σωματειακό χαρακτήρα της χριστιανικής πίστης πράγμα που βρίσκεται στον αντίποδα κάθε ιδεολογικής ταυτότητας που θέτει την ατομοκεντρική, εγωιστική και ψυχοπαθολογική ιδιωτικοποίηση της θρησκευτικότητας. Βέβαια κάθε θρησκεία, όπως και η χριστιανική, στην προσπάθειά της λοιπόν να υπηρετήσει τις αξίες που κηρύττει μπορεί να εκφράζεται και πολιτικά πράγμα που δείχνει άλλη μία έκφανση της εκκοσμίκευσης των χριστιανικών εννοιών εντός ενός πολιτικού πλαισίου, χωρίς αυτό να σημαίνει αγνόηση της ύπαρξης ή της δυναμικής της εκκλησίας²⁰⁴. Ο Hans Küng άλλωστε έχει υποδείξει περιφανέστατα ότι η οικουμενική θεολογία μπορεί να μετασχηματιστεί σε θεολογία των θρησκειών και βάσει αυτού δεν σηματοδοτεί μόνο βαθύτερες οντολογικές εντάσεις μεταξύ των

²⁰⁰ Γέροντας Εφραίμ, Καθηγουμ. Ι. Μονής Βατοπαιδίου. "Από το μετανεωτερικό προσώπείο στο πρόσωπο". *Περιοδικό Πεμπτούσια*, (2013). <https://www.pemptousia.gr/2013/07/apo-to-metaneoteriko-prosopio-sto-pr/>

²⁰¹ Γ, Μπαμπινιώτης, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*. (2002), 1744.

²⁰² Χαρακτηριστικά είναι τα παραδείγματα π.χ. της Αγίας Βαρβάρας και της Αγίας Μαρκέλλας όπου απορρίπτουν την πατρογονική θρησκεία (σύγκρουση με τους πατέρες τους).

²⁰³ Ιγνάτιος, Μητροπολίτης Δημητριάδος, «Θρησκευτικότητα και θρησκευτικά σύμβολα στο δημόσιο χώρο», *Εισήγηση στο Συνέδριο "Εκκλησία και Αριστερά"*, Θεσσαλονίκη, 22-23/11/2013.

²⁰⁴ Ι, Κονιδάρης, «Θρησκεία και Πολιτική» στο *Εφημερίδα το Βήμα*, 01-02-1998. <https://www.tovima.gr/2008/11/24/opinions/thriskeia-kai-politiki/>

θησκείων χωρίς τον διάλογο. Αντιθέτως προτάσσει ευθαρσώς την αξία και τη σημασία του διαθρησκευτικού διαλόγου (Intelligent dialogue)²⁰⁵.

Ωστόσο η θεολογία μοιάζει να απέφευγε για πολύ καιρό να στοχαστεί τον συγκρουσιακό χαρακτήρα της ανθρώπινης ιστορίας, μέσα από τον σχηματισμό ιδεολογικών ταυτοτήτων, τη διαμάχη δηλαδή μεταξύ ανθρώπων, κοινωνικών ομάδων και χωρών. Αυτή η διαμάχη προεξοφλούσε αργά αλλά σταδιακά τη διαδικασία απελευθέρωσης υιοθετούμενη από τις χριστιανικές κοινότητες²⁰⁶. Ο Απόστολος Παύλος μας θυμίζει διαρκώς τη βαθιά σχέση μεταξύ χριστιανικής ύπαρξης και ανθρώπινης ζωής μετά το Πάσχα: το πέρασμα από το παλαιό στο καινό άνθρωπο, από την αμαρτία στη θεία χάρη, από τη σκλαβιά στην ελευθερία: «Τῇ ἐλευθερίᾳ ἡμᾶς Χριστὸς ἠλευθέρωσεν· στήκετε οὖν καὶ μὴ πάλιν ζυγῷ δουλείας ἐνέχεσθε»²⁰⁷.

Εδώ όμως αξίζει μια παρατήρηση: ενυπάρχει μια συλλογική ευθύνη για όλα πίσω από μια άδικη δομή. Τα πράγματα δεν συμβαίνουν ή υπάρχουν έτσι από τύχη. Μια κοινωνική μεταρρύθμιση η οποία απηχεί μια ιδεολογική ταυτότητα στο χώρο του πολιτικοκοινωνικού ή μια σύγκρουση ταυτοτήτων και ιδεολογιών, όσο ριζοσπαστική και αν είναι δεν φέρνει την απάλειψη όλων των κακών. Στο πλαίσιο της πολυπολιτισμικότητας εκφράζεται ένας πολιτιστικός πλουραλισμός όπου διαμορφώνεται βαθμιαία ή μέσα σε μια συγκεκριμένη κοινωνία ή σε ένα πλαίσιο συνύπαρξης διαφόρων ταυτοτήτων με στόχο τη δημιουργία ενός ευρύτερου σχηματισμού²⁰⁸ και κατά συνέπεια η ταυτότητα αποτελεί έκφραση όχι μόνο μιας κατάστασης πολιτιστικού πλουραλισμού αλλά και μιας αναγκαιότητας ειρηνικής συνύπαρξης και αμοιβαίου σεβασμού μεταξύ των ανθρώπων. Πολυπολιτισμικότητα και πολυθρησκευτικότητα· όμως όχι ως ισοπεδωτική ομογενοποίηση²⁰⁹ ή ανεκτή συνύπαρξη πολλών αλλά αλληλοεπηρεασμός και διαρκής ανάταξη²¹⁰.

Έννοιες της θεολογίας όπως αγάπη, ελευθερία, ακεραιότητα, μοναδικότητα σε κάθε ανθρώπινο πρόσωπο μπορούν να εκκοσμικευτούν πολιτικά ως πλουραλιστικός σεβασμός, ώσμωση πολιτισμών, επαναφορά θεολογίας με κατηγορίες σκέψης από τον πλούτο των τοπικών παραδόσεων, αποδοχή και

²⁰⁵ Σ, Μακρής, «Θρησκεία και Διεθνής Πολιτική» στο Βασιλειάδης, Ν., Μπουτσούκης, Σ. *Πολιτιστική διπλωματία*, (Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, 2015), 179-180.

²⁰⁶ G, Gutiérrez, *Θεολογία της απελευθέρωσης*. Μτφρ. Κ. Παλαιολόγος. Επιμ. Θ. Δρίτσας, (Αθήνα: Άρτος Ζωής, 2012), 128-129, 142, 146-147.

²⁰⁷ Απόστολος Παύλος, Προς Γαλάτας, 5.1.

²⁰⁸ Ι. Πέτρου, *Πολυπολιτισμικότητα και θρησκευτική ελευθερία* (Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2005), 11.

²⁰⁹ Σ, Παπαλεξανδρόπουλος, «Πολυπολιτισμικότητα και Πολυθρησκευτικότητα» στο *Φιλία και Κοινωνία: Τιμητικός Τόμος στον Καθηγητή Γρηγόριο Δ. Ζιάκα*, (Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2008): σ. 438.

²¹⁰ Ι. Πέτρου, Στο ίδιο. 25-30

διάλογος σε πολιτικοκοινωνικό πρίσμα ως πηγή προσωπικού εμπλουτισμού του καθενός.

Κατά βάση η συνύπαρξη διαφορετικών ιδεολογικών ταυτοτήτων συνεπακολουθείται με την αποδοχή της σπουδαιότητας της ανθρώπινης ελευθερίας και το σεβασμό προς τον άλλον, την ιερότητα της ζωής και του ηθικού προτύπου²¹¹. Επομένως είναι σημαντικό καθέννας να γίνεται αποδεκτός με την ιδιαίτερη ταυτότητα του αλλά ταυτόχρονα ο ίδιος να αποδέχεται τους άλλους με τις ιδιαίτερες ταυτότητες του. Η ανανέωσης της έννοιας «ταυτότητα» μπορεί να επιβεβαιωθεί ως εκκοσμίκευση του χριστιανικού προτύπου νοηματοδοτώντας εκ νέου την πορεία της ηθικής, της παιδείας και του πολιτισμού. Ο προσανατολισμός της ύπαρξης του ατόμου προς την αγάπη γίνεται το κριτήριο των αποφάσεων και των ενεργειών του. Κάθε πράξη στερείται αξίας χωρίς αγάπη. Κάθε ταυτότητα παύει να λειτουργεί ως προσανατολισμός με την στέρηση της αγάπης και αποπροσωποποιείται.

3. Επίλογος

Υπάρχει κάτι που διαφεύγει από τα όρια της τεχνικής. Αυτό είναι η ανθρώπινη ελευθερία²¹². Το ζήτημα της πολιτικής θεολογίας στην κοινωνία είναι αν ο ρόλος της θρησκείας στη διαμόρφωση πολιτισμικών και ιδεολογικών ταυτοτήτων μπορεί να συνεχιστεί και με ποιον τρόπο στο πλαίσιο της παγκοσμιοποιημένης οπτικής της κοινωνίας.

Το καίριο και ζωτικό αίτημα δεν είναι αποκλειστικά η πρόοδος, η ευημερία, η ανάπτυξη, η ποσοτική αύξηση των οικονομικών πόρων αλλά η ελευθερία και η ανθρωπιά, δηλαδή η βιωσιμότητα του βίου μας. Η μετάβαση εν τέλει από την ανάγκη στην ελευθερία, από τον απανθρωπισμό στον εξανθρωπισμό της κοινωνίας μας, από την ποσοτική αύξηση στην ποιοτική ανάπτυξη δεν συνιστά κατεξοχήν ζήτημα ιδεολογικών ταυτοτήτων ή τυχών ανισοτήτων μεταξύ τους. Και πάνω σε αυτό η παρέμβαση της ορθοδοξης θεολογίας μπορεί και πρέπει να αναδεικνύεται δραστική.

²¹¹ Ι, Ζηλιούλας, Μητροπολίτης Περγάμου. «Πολιτιστικές ταυτότητες και παγκοσμιοποίηση» στο *Πολιτιστικές ταυτότητες και Παγκοσμιοποίηση. Κείμενα συνεδρίου, Εταιρεία Παιδείας και Πολιτισμού «Εντελέχεια»*, (Αθήνα: Εκπαιδευτήρια Γείτονα-Κωστέα, 2003): 25-33.

²¹² Μ, Μπέγγος, Νεοελληνική Φιλοσοφία της Θρησκείας. Θεολογία, τεχνολογία και ιδεολογία. (Αθήνα: Πεδίο, 2018), 150-175.

6. Βιβλιογραφία

- Gutiérrez, G. *Θεολογία της απελευθέρωσης*. Μτφρ. Κ. Παλαιολόγος. Επιμ. Θ. Δρίτσας. Αθήνα: Άρτος Ζωής, 2012.
- Heywood, Andrew. *Διεθνείς σχέσεις και πολιτική στην παγκόσμια εποχή*. Αθήνα: Κριτική, 2013.
- Pareto, Vilfredo. *Άνοδος και πτώση των ελίτ*. Αθήνα: Κουκκίδα, 2017.
- Plamenatz, John. *Ιδεολογία. Έννοια και ιστορία του όρου*. Αθήνα: Κάλβος, 1981.
- Post, Gaines. *Studies in Medieval Legal Thought*. Princeton: Princeton University Press, 1964.
- Schmitt, Carl. *Πολιτική Θεολογία. Τέσσερα κεφάλαια γύρω από τη διδασκαλία περί κυριαρχίας*. Αθήνα: Λεβιάθαν, 1994.
- Απόστολος Παύλος, Προς Γαλάτας, 5.1, στο *Η Καινή Διαθήκη*, Έκδοση ΙΓ', Αθήνα: Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος, 2017.
- Γέροντας Εφραϊμ, Καθηγουμ. Ι. Μονής Βατοπαιδίου «Από το μετανεωτερικό προσώπείο στο πρόσωπο». Στο *Περιοδικό Πεμπτούσια*, 2013. <https://www.pemptousia.gr/2013/07/apo-to-metaneoteriko-prosopio-sto-pr/>
- Ζηλιούλας, Ιωάννης, Μητροπολίτης Περγάμου. «Πολιτιστικές ταυτότητες και παγκοσμιοποίηση» στο *Πολιτιστικές ταυτότητες και Παγκοσμιοποίηση. Κείμενα συνεδρίου, Εταιρεία Παιδείας και Πολιτισμού «Εντελέχεια»*, Αθήνα: Εκπαιδευτήρια Γείτονα-Κωστέα, 2003: 25-33.
- Ιγνάτιος, Μητροπολίτης Δημητριάδος, «Θρησκευτικότητα και θρησκευτικά σύμβολα στο δημόσιο χώρο», *Εισήγηση στο Συνέδριο "Εκκλησία και Αριστερά"*, Θεσσαλονίκη, 22-23/11/2013.
- Κονδύλης, Παναγιώτης. Π. Κονδύλης, *Η παρακμή του αστικού πολιτισμού. Από τη μοντέρνα στη μεταμοντέρνα εποχή και από το φιλελευθερισμό στη μαζική δημοκρατία*, Αθήνα: Θεμέλιο, 2007.
- Κονιδάρης, Ι. «Θρησκεία και Πολιτική» Στο *Εφημερίδα το Βήμα*, 01-02-1998. <https://www.tovima.gr/2008/11/24/opinions/thriskeia-kai-politiki/>
- Μακρής, Σ. «Θρησκεία και Διεθνής Πολιτική» Στο *Βασιλειάδης, Ν., Μπουτσούκης, Σ. Πολιτιστική διπλωματία*, (Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, 2015): 179-180
- Μανχάιμ, Καρλ. *Ιδεολογία και Ουτοπία.*, Αθήνα: Γνώση, 1985.
- Μπαμπινιώτης, Γ. *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*. Αθήνα: Ελληνικό Κέντρο Λεξικογραφίας, 2005.

- Μπέγζος, Μάριος. *Νεοελληνική Φιλοσοφία της Θρησκείας. Θεολογία, τεχνολογία και ιδεολογία*. Αθήνα: Πεδίο, 2018.
- Παπαλεξανδρόπουλος, Σ. «Πολυπολιτισμικότητα και Πολυθρησκευτικότητα» Στο *Φιλία και Κοινωνία: Τιμητικός Τόμος στον Καθηγητή Γρηγόριο Δ. Ζιάκα*, Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2008:438.
- Πέτρου, Ι., *Πολυπολιτισμικότητα και θρησκευτική ελευθερία*, Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2005.
- Σμίτ, Καρλ. *Ο Λεβιάθαν στην πολιτειολογία του Τόμας Χομπς. Νόημα και αποτυχία ενός πολιτικού συμβόλου*. Αθήνα: Σαββάλας, 2009.
- Φειδάς, Βασίλειος. «Αποστολική διαδοχή και χειροτονία κατά τον Απόστολο Παύλο» στο *Περιοδικό Πemptousia* (2012). <https://www.pemptousia.gr/2012/05/apostoliki-diadochi-ke-chirotonia-ka/>

Δρ. Νικόλαος Ματθαίου, Θεολόγος-Μουσικολόγος

Η διδακτική της Βυζαντινής μουσικής στο σύγχρονο σχολείο (Γυμνάσιο, Λύκειο, Επαλ). Μία εκπαιδευτική προσέγγιση μέσα από σχέδια εργασίας, πρωτότυπες δράσεις και μεθόδους διδασκαλίας.

Περίληψη

Στην παρούσα εργασία παρουσιάζεται μια διδακτική προσέγγιση σύμφωνα με τις αρχές του σχεδίου εργασίας - Project και έχει υλοποιηθεί στο 1^ο ΓΕΛ Πτολεμαΐδας την διδακτική χρονιά 2021-2022. Το παρόν σχέδιο εργασίας σχεδιάστηκε και πραγματοποιήθηκε στην Α', Β' και Γ' Λυκείου σε συνδυασμό προτάσεων των ίδιων των μαθητών/τριών όσο και οδηγιών και κατευθύνσεων του διδάσκοντα και διήρκησε 45 διδακτικές ώρες. Επιλέχθηκε ως θέμα μελέτης η τέχνη της βυζαντινής μουσικής μέσα στους αιώνες, ο συσχετισμός της με την αρχαιοελληνική και νεοελληνική μουσική όσο και με την δυτική θρησκευτική μουσική. Απώτερος σκοπός του διδακτικού σεναρίου και της σύνολης εκπαιδευτικής προσπάθειας ήταν να αποκτήσουν τα παιδιά γνώσεις για την τέχνη της βυζαντινής μουσικής και της Ισλαμικής θρησκευτικής μουσικής, να κατανοήσουν πως συνδέεται η παρούσα τέχνη με την ιστορία της Ορθόδοξης Χριστιανικής θρησκείας και την σύγχρονη εκπαιδευτική πραγματικότητα.

Λέξεις κλειδιά: Βυζαντινή Μουσική, Σύγχρονο σχολείο, Εκπαιδευτική προσέγγιση.

Summary

In this paper, a teaching approach is presented according to the principles of the work plan - Project and has been implemented at the 1st High school Ptolemaida in the academic year 2021-2022. This work plan was designed and carried out in the 1st, 2nd and 3rd high schools in combination with the suggestions of the students themselves as well as the instructions and directions of the teacher and lasted 45 teaching hours. The subject of study was the art of Byzantine music throughout the centuries, its correlation with ancient Greek and modern Greek music as well as with Western religious music. The ultimate goal of the teaching scenario was for the children to acquire knowledge about the art of Byzantine music and to understand how the present art is connected with the history of the Orthodox Christian religion and the modern educational reality.

Εισαγωγή

Η Βυζαντινή μουσική αποτελεί εκείνο το πνευματικό μέγεθος που εκφράζει την εκκλησιαστική τέχνη και το καλλιτεχνικό προϊόν όσο και το μεράκι του δημιουργού αντίστοιχα. Η παρουσία της χρονικά (από τα πρώιμα Βυζαντινά χρόνια έως σήμερα) κατά την κοινή παραδοσιακής της έκφραση στην Εκκλησία και την κοινωνία δεν την περιόρισε από την εκπαιδευτική διαδικασία. Λόγος και μέλος στην εκκλησιαστική μουσική γίνονται το προσευχητάρι όσο και η θρησκευτική έκφραση του κάθε πιστού στην γλώσσα και μουσική δημιουργία του.

Η εκκλησιαστική μουσική χαρακτηρίζει την ελληνική δημιουργία και πολιτισμό μεταλαμπαδευόμενη από γενιά σε γενιά, περισσότερο προφορικά και ακολούθως γραπτά. Η ένταξή της στο εκπαιδευτικό σύστημα και η αξιοποίησή της από την ελληνική παιδεία, αποτελεί το αντικείμενο της εισήγησης αυτής. Εκτός από το χρονολογικό πλαίσιο καταγραφής δεδομένων και τακτικών για την διάδοσή της επιχειρείται η εκπαιδευτική εφαρμογή της μέσα από σχέδια εργασίας, πρωτότυπες δράσεις και μεθόδους διδασκαλίας που διεξήχθησαν σε διάφορους τύπους σχολείων (γενικά, διαπολιτισμικά, επαλ κ.α.) την τελευταία τριετία από τον συγγραφέα.

1. Η Βυζαντινή Μουσική ως πατροπαράδοτη τέχνη και πνευματικό μέγεθος

Η ψαλμωδία, το εκκλησιαστικό άσμα και η υμνολογία αποτελούν έκφραση του χριστιανικού πληρώματος από τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες. Η μουσική που επενδύει τους ύμνους ονομάζεται μέλος στα πρώτα χριστιανικά χρόνια και αργότερα στα χρόνια του Βυζαντίου Εκκλησιαστική Μουσική. Η μουσική κατά τον Μ.Βασίλειο είναι τόση όση χρειάζεται, για να μεταφέρει στην ακοή και την ψυχή του πιστού το νόημα του ψαλλόμενου ύμνου (Μ. Βασίλειος, PG 29,212-213). Ο Ιερός Χρυσόστομος υποστηρίζει ότι η μελωδία εισέρχεται στη διάνοια των ανθρώπων και μεταβάλλεται η ασέβεια, ενώ δραπετεύουν τα πάθη της πλεονεξίας (Ιωάννης Χρυσόστομος, PG 56,99).

Η Εκκλησία από νωρίς περιφρούρησε και προφύλαξε την ιερά μουσική της με αποφάσεις Συνόδων στις οποίες πιστοποιείται ο ακρεφνης εκκλησιαστικός και λατρευτικός της χαρακτήρας με σαφή έλλειψη στοιχείων από την κοσμική μουσική. Η εν Λαοδικεία Σύνοδος (343- 381) ασχολήθηκε και με θέματα λατρείας και με το θέμα της ψαλμωδίας. Με τον 15^ο κανόνα της κανονίζει τον τρόπο με τον οποίο πρέπει να ψέλνουν οι ψάλτες και μάλιστα οι κανονικοί. Η εν Τρούλλω ΣΤ' Οικουμενική Σύνοδος συμβουλεύει τους ψάλλοντας να μη χρησιμοποιούν άτακτες φωνές και να μην εκβιάζουν την φωνή τους να ψάλλει πέρα από τα φυσικά της όρια και με άτακτες κραυγές (Ράλλης, Ποτλής, 1853:225).

Με την παρουσία της Νέας Παρασημαντικής δίνεται η δυνατότητα να γραφούν όλες οι λεπτομέρειες της μελωδίας. Η νέα μέθοδος γραφής (1814-μεταρρύθμιση των τριών δασκάλων) αν και είναι αναγκαία μαζί με την

τυπογραφία, εντούτοις με την ελευθερία και την ευκολία καταγραφής κάθε υποκειμενικής μελωδήσεως παραμέρισαν τις αξίες της συντήρησης που είχε η συνοπτική σημειογραφία. Οι διάφορες επανεκδόσεις του Ειρμολογίου, του Αναστασηματαρίου και του Δοξασταρίου, αλλοίωσαν την Παράδοση και το ύφος της ψαλτικής με συνέπεια το Οικουμενικό Πατριαρχείο να θεσπίσει τις «Απανταχούσες» προκειμένου να διαφυλάξει ακέραιη την παράδοση. Εντούτοις το εκκλησιαστικό μέλος αλλοιώθηκε και παρά την δυναμική προσπάθεια απεξάρτησής του από το κοσμικό άσμα τους πρώτους αιώνες, πολλοί ψάλτες και μελωδοί επηρεάζονται και συνθέτουν πάνω σε λαϊκές και παραδοσιακές φόρμες και ήχους (εκκοσμίκευση). Η χαλάρωση της ευσέβειας είχε ως αποτέλεσμα και την αλλοίωση των λειτουργικών τεχνών.

Η συνύπαρξη της μουσικής και της ποίησης στην υμνογραφία έχει μοναδική καλλιτεχνική και ιστορική αξία. Η θεωρία και ήχοι της αρχαιοελληνικής μουσικής γίνονται η απαρχή δημιουργίας του νέου βυζαντινού αλφάβητου της εκκλησιαστικής μουσικής και η επηρεασμένη από την αρχαία Ελλάδα ποίηση των εκκλησιαστικών πατέρων (Κλήμης ο Αλεξανδρεύς, Γρηγόριος ο Ναζιανζηνός, Συνέσιος ο Κυρηναίος, Γεώργιος Πισίδης) γίνεται η πάντερπνη υμνολογία που δεσπόζει στην λατρεία των απανταχού Ορθοδόξων. «Ως πολύδροσος ποταμός και ως “φωνή υδάτων πολλών” ρέουν τα προσωνύμια και οι καλολογικοί στολισμοί από την ποιητική γραφίδα των υμνογράφων (Σκρέττας, 2011:8).

2. Ανίχνευση των πρώτων μορφών διδασκαλίας της Βυζαντινής Μουσικής στο Ελληνικό Κράτος.

Την διδασκαλία της εκκλησιαστικής μουσικής αναλαμβάνει αρχές του 18^{ου} αι. το κέντρο της Ορθοδοξίας, το Οικουμενικό Πατριαρχείο στην Κωνσταντινούπολη, ιδρύοντας δέκα μουσικές σχολές (από το 1727 η πρώτη μέχρι το 1887 η τελευταία). Το ίδιο το Πατριαρχείο συγκροτεί μουσικές επιτροπές και εκδίδει εγκυκλίους για την εύτακτο και καλή διεξαγωγή των μαθημάτων όσο και την διατήρηση και διάσωση της γνησιότητας της μουσικής εκκλησιαστικής παράδοσης.

Η ένταξη της Βυζαντινής Μουσικής στα αναλυτικά προγράμματα των Ωδείων και Μουσικών Σχολών στην Ελλάδα γίνεται με το βασιλικό διάταγμα 10-11-1936 σε μια πρώτη προσπάθεια ένταξης της στις ωδειακές σπουδές υπό την εποπτεία του υπουργείου πολιτισμού. Η φοίτηση είναι πενταετής για το Πτυχίο και επταετής και άνω για το δίπλωμα. Το 1957 και το 1966 ενεργοποιήθηκαν τα δύο βασικά νομοθετήματα αναφορικά με τη λειτουργία και την ίδρυση των Αναγνωρισμένων Μουσικών Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων (Α.Μ.Ε.Ι.) (Ωδεία – Μουσικές Σχολές και Παραρτήματα αυτών). Συγκεκριμένα προβλέπονταν αναλυτικά οι σχολές και τα τμήματα αυτών, ο κανονισμός λειτουργίας τους, το

πρόγραμμα σπουδών καθώς και τα απαιτούμενα έτη φοίτησης. Έτσι ορίστηκαν για τους Τομείς της Κλασικής και της Βυζαντινής Μουσικής τα Τμήματά: Σύνθεσης, Διεύθυνσης Ορχήστρας, Διεύθυνσης Χορωδίας, Ανωτέρων Θεωρητικών, Ενόργανης Μουσικής, Μονωδίας, Μελοδραματικής και Βυζαντινής Μουσικής καθώς και τα Γενικά Μαθήματα που απαιτούνται για τα τμήματα αυτά.

Μέχρι το 1971 τα μουσικά εκπαιδευτικά ιδρύματα υπάγονταν στο Υπουργείο Παιδείας και έκτοτε στο Υπουργείο Πολιτισμού. Μολονότι το Υπουργείο Πολιτισμού από το 1971 ήταν το καθ' ύλη αρμόδιο Υπουργείο για την καλλιτεχνική εκπαίδευση, το Υπουργείο Παιδείας ανέλαβε πρωτοβουλίες και προσπάθησε να έχει τον πρώτο ρόλο στην προαγωγή της μουσικής παιδείας, εισάγοντάς την σταδιακά στη γενική εκπαίδευση (δευτεροβάθμια και τριτοβάθμια), για όλα τα μουσικά όργανα και για όλες τις κατευθύνσεις και τις ειδικότητες. Από το 1980 το Υπουργείο Παιδείας αποφασίζει για πρώτη φορά να ενδιαφερθεί με θεσμικό τρόπο για το θεωρητικό/ερευνητικό/πρακτικό γνωστικό αντικείμενο της μουσικής και ιδρύει τα μουσικά σχολεία δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και τα πανεπιστημιακά τμήματα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, αρχικά ακαδημαϊκής / μουσικολογικής κατεύθυνσης και εν συνεχεία ιδρύει στα Ιόνια Νησιά και στη Μακεδονία δύο πανεπιστημιακά τμήματα με ειδίκευση στα μουσικά όργανα.

3. Μορφή διδασκαλίας και προγράμματα σπουδών στα μουσικά σχολεία και Μητροπόλεις

Το 1988 ιδρύονται τα μουσικά σχολεία λειτουργώντας αρχικά σε επίπεδο γυμνασίου και έπειτα σε επίπεδο λυκείου. Περιλαμβάνουν μαθήματα γενικής παιδείας και 40% ειδικά μαθήματα για θεωρητικά ευρωπαϊκής μουσικής, θεωρητικά ελληνικής βυζαντινής μουσικής, ένα υποχρεωτικό ευρωπαϊκό όργανο, ένα υποχρεωτικό παραδοσιακό όργανο, ένα όργανο επιλογής, μουσικά σύνολα και μαθήματα αισθητικής παιδείας. Η βυζαντινή μουσική διδάσκεται και με πρακτική μορφή στο μάθημα «Θεωρία και πράξη της Βυζαντινής Μουσικής» δίνοντας την δυνατότητα να καλλιεργήσουν την «ιερά τέχνη» ακόμη και μαθητές που δεν εκκλησιάζονται συχνά! Ακόμη και κατά την διενέργεια των πανελλήνιων καλλιτεχνικών αγώνων δεκαετία 1990-2000 πολλά βραβεία κατακτώνται από μαθητές στην Βυζαντινή Μουσική.

Παράλληλα πολλές Μητροπόλεις προβαίνουν σε ίδρυση Σχολών Βυζαντινής Μουσικής με αποκορύφωμα τα τελευταία χρόνια (δεκαετία του 2000 κα έκτοτε). Πολλοί ιεροψάλτες λαμβάνουν επίσημα το πτυχίο και δίπλωμά τους (αναγνωρισμένο από το Υπουργείο Πολιτισμού) και ακολούθως εντάσσονται επαγγελματικά στα αναλόγια πολλών εκκλησιών.

Τη δεκαετία 1980 ιδρύονται και τμήματα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης για τη θεωρητική/ακαδημαϊκή κατεύθυνση της μουσικής με καθιέρωση τμημάτων Βυζαντινής Μουσικολογίας με έδρα την Αθήνα, Κέρκυρα και Θεσσαλονίκη.

4. Η παρουσία του μαθήματος της Βυζαντινής Μουσικής στο σύγχρονο ελληνικό σχολείο

Στη σημερινή σχολική πραγματικότητα το μάθημα της μουσικής εκφράζεται σε θεωρητικό, πρακτικό και ιστορικό πλαίσιο περισσότερο όσο αφορά την ευρωπαϊκή, διεθνή και ελληνική μορφή της στις τάξεις του δημοτικού και γυμνασίου με ελάχιστες αναφορές στην βυζαντινή μουσική. Το ίδιο συμβαίνει και στο μάθημα των Θρησκευτικών όπου οι ενότητες που αναφέρονται στη Βυζαντινή μουσική είναι λίγες αλλά περιεκτικές όσο αφορά την ιστορία και την μορφολογία της.

Η έμπρακτη αναφορά της γίνεται σε λίγες περιπτώσεις στις οποίες ο διδάσκων Μουσικός ή Θεολόγος έχει την εξειδίκευση προπαντός όμως το μεράκι να την υποστηρίξει με διδακτική καλλιέργεια ύμνων και εκκλησιαστικών ασμάτων σε ομαδική- χορωδιακή έκφραση των μαθητών.

Η ένταξη της Βυζαντινής Μουσικής και του Δημοτικού Τραγουδιού στην παιδεία αυτού του τόπου είναι και εμφανής στα Νέα αναλυτικά προγράμματα των Θρησκευτικών: Φ.20/159400/174934/Δ1/18-10-2017 και Απόφαση 101470/Δ2/16-06-2017 (ΦΕΚ Β 2104/19.06.2017. Όσο ποτέ στην ιστορία της διδασκαλίας τους τα Θρησκευτικά διανθίζονται μοναδικά αλλά και προβάλλουν με τις καλύτερες μεθόδους τα δύο πνευματικά μεγέθη.

Έτσι με τη μέθοδο της βιωματικής προσέγγισης διδασκαλίας, δηλαδή τη συνεργασία των μαθητών, τις ομαδικές εργασίες, τις εξόδους από το σχολείο, τις παρουσιάσεις των εργασιών από τους μαθητές επιλέχθηκε ως στόχος να γνωρίσουν τα παιδιά την καλλιτεχνική και πολιτιστική δραστηριότητα των χριστιανών μέσα στον χρόνο για τα δύο αυτά ελληνικά και εκκλησιαστικά πνευματικά μεγέθη. Ακροάσεις ύμνων και δημοτικών τραγουδιών, έμπρακτη αναπαράσταση από τους ειδικευόμενους δασκάλους – καθηγητές, φέρνουν τους μαθητές μπροστά στη γνώση της τοπικής ιστορίας, ηθών, εθίμων, λαογραφίας αλλά και της ζώσας εκκλησιαστικής μουσικής. Συμμετοχική διερεύνηση των τραγουδιών και ύμνων στην κοινωνική ζωή, ο στοχασμός με «παιχνίδι ρόλου-μίμηση», «συζήτηση», «δημιουργική αφήγηση», «δημιουργική γραφή» για τη διερεύνηση των προσωπικών εμπειριών, και η κριτική αποτίμηση των δύο πνευματικών μεγεθών αποτελούν μερικές από τις μεθόδους προσέγγισης στο μάθημα των Θρησκευτικών.

Τα νέα αναλυτικά προγράμματα για τα Θρησκευτικά αναδεικνύουν τις έννοιες της συνεργασίας, της ομαδικότητας και της υγιούς ανταγωνιστικότητας των μαθητών όσο και αναδεικνύουν με μικρή βέβαια αναφορά τις δύο μοναδικές παρακαταθήκες του ελληνικού πολιτισμού, την Βυζαντινή Μουσική και το

Δημοτικό Τραγούδι. Ευχή να συνεχίσουν να ευδοκιμούν στην ελληνική παιδεία και γράμματα με την εφαρμογή και αξιοποίησή τους από το μάθημα των Θρησκευτικών.

5. Δύο εγχειρήματα που απέδειξαν ότι χρειάζεται τόλμη, γνώση και μεθοδικότητα για να επιτευχθεί η διδασκαλία και γνωριμία με την Βυζαντινή μουσική στο μάθημα των Θρησκευτικών.

5α. Διδακτική προσέγγιση στο Διαπολιτισμικό Σχολείο Πενταλόφου Κοζάνης το σχολικό έτος 2004-2005(Μικτό θρησκευτικά μαθητικό δυναμικό).

Η ένταξη της Βυζαντινής μουσικής στο μάθημα των Θρησκευτικών εκτός από την μικρή αναφορά της, ως ενότητα στα ίδια τα σχολικά βιβλία, χρειάζεται την εξειδίκευση του διδάσκοντα και αν αυτή δεν υπάρχει τον προσανατολισμό του σε επιμόρφωση είτε από γνώστες μουσικούς -ψάλτες είτε από ενδεικτικά σεμινάρια.

Στην περίπτωση που ο διδάσκων έχει την εξειδίκευση και τις γνώσεις μπορεί πραγματικά να αναδείξει και να συμβάλει στην καλύτερη δυνατή γνωριμία και εξοικείωση των μαθητών του με το λατρευτικό μέσο και μάθημα που λέγεται Βυζαντινή Μουσική. Συγκεκριμένα το σχολικό έτος 2003-2004 στο Διαπολιτισμικό Σχολείο Πενταλόφου με μεικτό θρησκευτικά μαθητικό δυναμικό, είχα την τιμή ως Θεολόγος του σχολείου να αναφερθώ αναλυτικά στην αξία και το ξεχωριστό πνευματικό μέγεθος της Βυζαντινής Μουσικής.

Οι μαθητές στην πλειοψηφία τους μουσουλμάνοι(85%) ερχόμενοι από διάφορες περιοχές της Αλβανίας και διαμένοντας στο οικοτροφείο του Πενταλόφου Κοζάνης με την άδεια των γονέων τους συμμετείχαν κανονικά και ενεργά στο μάθημα των Θρησκευτικών. Σε συνάρτηση και συνεργασία με τους έλληνες μαθητές το μάθημα εύρισκε πάντα απήχηση σε όλες τις ενότητές του με το δεδομένο ότι πάντα ο διδάσκων συνδύαζε αναφορά εθμικών διαδικασιών στο Ισλάμ και στον Χριστιανισμό όσο και με αντιπαραβολή και εξιχνίαση αγιογραφικών χωρίων από το Κοράνι και την Αγία Γραφή.

Στην ενότητα 31: «Προβληματισμοί για την λειτουργική γλώσσα και μουσική» σσ.169-173, της Α' Λυκείου που αφορούσε τις λειτουργικές τέχνες της Ορθόδοξης εκκλησίας δηλαδή την υμνογραφία και ψαλτική έγινε με διερευνητική και βιωματική μέθοδο η ανάδειξη τόσο της Ισλαμικής όσο και της Ορθόδοξης Χριστιανικής μουσικής με την βοήθεια των μουσικών παραδειγμάτων που έδωσε ο διδάσκων στους μαθητές του. Συγκεκριμένα οι μαθητές χωριζόμενοι σε ομάδες μουσουλμάνων και ορθόδοξων διερεύνησαν με την βοήθεια του Καθηγητή τους τα χαρακτηριστικά μουσικής και λατρευτικής έκφρασης της Οθωμανικής όσο και Ορθόδοξης Χριστιανικής μουσικής. Ακολούθως κάθε ομάδα ανακοίνωσε τα συμπεράσματά της στην ολομέλεια σύμφωνα με τα οποία διαφάνηκε η κοινή μήτρα ανάδειξης και

μορφολογίας των δύο θρησκευτικών μουσικών που έχουν πολλά συγκοινωνούντα δοχεία και τρόπους έκφρασης. Ακολούθησε παρουσίαση προσευχών με κοινό τρόπο έκφρασης (maqam-ήχο στη Βυζαντινή μουσική) σε κατάσταση video όσο και των κειμένων των προσευχών από τον διαδραστικό πίνακα. Αν και οι περισσότεροι μαθητές στερούνταν θρησκευτικής μουσικής γνώσης και εμπειρίας κατανόησαν τις παράλληλες και κοινές αναφορές των δύο διαφορετικών θρησκευτικών μουσικών, εμβάθυναν στα λόγια και τις αξίες που εκφράζει κάθε ύμνος. Στο τέλος προβλήθηκαν έργα Ρωμιών Συνθετών της Κωνσταντινούπολης από το μουσικό συγκρότημα Βόσπορος από το κανάλι του youtube: [/watch?v=vr0gXdhZSkM&list=PLw3Mt4FUg5YTwIs5HmZFiJnNZDNHl0y8L](https://www.youtube.com/watch?v=vr0gXdhZSkM&list=PLw3Mt4FUg5YTwIs5HmZFiJnNZDNHl0y8L) και παρουσιάστηκε η λαμπρή προσωπικότητα του Λαμπαδαρίου Πέτρου του Πελοποννησίου ο οποίος αποτέλεσε ιδανικό παράδειγμα συνεργασίας και επικοινωνίας Ρωμιών και Οθωμανών μουσικών τον 18^ο αι.

5β. Διδακτική προσέγγιση σύμφωνα με τις αρχές του σχεδίου εργασίας - Project που έχει υλοποιηθεί στο 1^ο ΓΕΛ Πτολεμαΐδας την διδακτική χρονιά 2021-2022

Στο σχολείο αυτό εφαρμόστηκε η μέθοδος project με ομαδοσυνεργατικές και βιωματικές μεθόδους διδασκαλίας σε τρία διαφορετικά προγράμματα σπουδών στο βιβλίο της Β' Λυκείου: α. στα προγράμματα του έτους 2010 και ενότητες «Χριστιανισμός και Θρησκευματα», Ενότητα 13, «Η Παράδοση της Εκκλησίας: πολύτιμη κληρονομιά ή τροχοπέδη της», σσ. 117-123 και Ενότητα 30 «Το Ισλάμ Α'» σσ.242-249 β. στους φακέλλους μαθήματος σχολ. Έτους 2017: Ενότητες; «2.1 Η παράδοση της Ορθόδοξης Εκκλησίας, σσ. 42-45, «4.4 Το Ισλάμ» σσ.124-130, και γ. στα «μεταβατικά προγράμματα σπουδών»(ΥΠΑΙΘ-ΙΤΥΕ ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ 19-12-2019) και ενότητες ίδιες με τους φακέλλους μαθήματος. Το μαθητικό υπόβαθρο ήταν μεικτό (μαθητές ρομά μαζί με άλλους έλληνες).

Εφαρμόστηκε η μέθοδος διαθεματικής και διαθρησκευτικής προσέγγισης των λατρευτικών τεχνών σε Χριστιανισμό και Ισλάμ και ειδικά της λατρευτικής μουσικής σε κάθε θρήσκευμα. Συγκεκριμένα τα τέσσερα διαφορετικά τμήματα της Β'Τάξης δούλεψαν ανά ομάδες και αξιολόγησαν την απήχηση της λατρευτικής μουσικής στους πιστούς της κάθε Θρησκείας, στον Χριστιανισμό και στο Ισλάμ.

Οι ομάδες σε κάθε τμήμα δούλεψαν με διαφορετική μέθοδο και έρευνα. Στο πρώτο τμήμα εφαρμόστηκε η μέθοδος «της ανεστραμμένης τάξης», όπου οι μαθητές ανέλαβαν να φέρουν στο φως της έρευνας τα μορφολογικά και εκφραστικά στοιχεία της μουσικής του Ισλάμ και του Χριστιανισμού, έχοντας ως βοήθημα πηγές από το διαδίκτυο όσο και υλικό από τον καθηγητή τους. Το δεύτερο τμήμα εφάρμοσε την βιωματική μέθοδο κατά την οποία μαθητές που είχαν συγγενική σχέση με την διαφορετική λατρευτική μουσική, (χριστιανοί ψάλτες και μουσουλμάνοι ιεροψάλτες), έφεραν στην τάξη δείγματα

ηχογραφήσεων από προσωπικές τους συμβολές στην έρευνα. Το τρίτο τμήμα το οποίο αποτελούσαν επί το πλείστον μαθητές με μουσικές γνώσεις εφάρμοσε την διερευνητική μέθοδο και ανέτρεξε σε μουσικά αρχεία των δύο λατρευτικών μουσικών παραδόσεων (βυζαντινή και μουσουλμανική) που παρέθεσε ο καθηγητής τους. Το τέταρτο τμήμα εφάρμοσε την τεχνική project κατά την οποία εξιχνιάστηκε η συνάφεια της κάθε λατρευτικής μουσικής παράδοσης με τα ήθη και έθιμα του κάθε λαού.

Στο τέλος με φύλλα αξιολόγησης κάθε τμήμα ανέδειξε τα αποτελέσματα της κάθε διδακτικής και ερευνητικής διαδικασίας γράφοντας τα συμπεράσματα. Συζητήθηκε με τον διδάσκοντα και στην ολομέλεια των τεσσάρων τμημάτων: α. η σημασία της μορφολογίας των δύο διαφορετικών μουσικών παραδόσεων, β. η έκφραση θεολογικών αληθειών από αντιπροσωπευτικούς ύμνους, γ. η σημασία και η αξία της κάθε μουσικής παράδοσης και δ. η συνάφεια και σύνδεση της κάθε λατρευτικής μουσικής με την φυσιογνωμία και χαρακτηριστικά του κάθε λαού.

6. Συμπεράσματα

Έπειτα από την εφαρμογή του δύσκολου εγχειρήματος δηλαδή της διδασκαλίας και προσέγγισης της λατρευτικής μουσικής στο Ισλάμ και τον Χριστιανισμό σε διαφορετικά μαθητικά περιβάλλοντα και τάξεις όσο και χρονικές περιόδους και με διαφορετικά προγράμματα σπουδών τα συμπεράσματα είναι σαφή και σημαντικά:

1. Η εφαρμογή προσαρμοσμένων στρατηγικών και τεχνικών διδασκαλίας ανά τάξη και τμήμα ανάλογα με το μαθησιακό και μαθητικό δυναμικό σε γνώσεις, δεξιότητες και δυνατότητες, συμβάλλει αποφασιστικά στην καλλιέργεια θετικού κλίματος με ανάδειξη των ικανοτήτων των μαθητών όσο και επίτευξη των προσδοκώμενων μαθησιακών αποτελεσμάτων.

2. Η διαθεματική προσέγγιση συμβάλλει στην ανάδειξη των διαφορετικών τρόπων έκφρασης και δημιουργίας των δύο μουσικών παραδόσεων. Σε αυτό βοηθά η συστηματική έρευνα και χρήση εκείνων των πηγών που αναδεικνύουν τα πραγματικά και άγνωστα χαρακτηριστικά του εξεταζόμενου θέματος, εδώ η λατρευτική μουσική του κάθε θρησκειώματος.

3. Η σύνδεση της έρευνας με τα ενδιαφέροντα και τις εθιμικές λατρευτικές συνήθειες των ίδιων των μαθητών φέρνει στο φως βιωματικές εμπειρίες και ρεαλιστικές αναφορές για τα χαρακτηριστικά και μορφή τόσο της βυζαντινής όσο και της ισλαμικής θρησκευτικής μουσικής.

4. Η συνύπαρξη στο ίδιο σχολείο μαθητών και από τα δύο θρησκειώματα συνέβαλε σημαντικά στην επίτευξη των στόχων του συγκεκριμένου μαθήματος, που είναι η υποδειγματική παρουσίαση της αξίας και των χαρακτηριστικών που έχει η κάθε λατρευτική μουσική παράδοση στο Ισλάμ και τον Χριστιανισμό στη ζωή των πιστών.

5. Η διαθεματική μέθοδος και μάλιστα η συμβολή της λαογραφίας ως βίωμα και συναίσθημα, βοήθησε περισσότερο στη συγκεκριμένη έρευνα καθότι πτυχές της καθημερινότητας των μαθητών όπως ήθη, έθιμα, γραπτές και προφορικές παραδόσεις εμφανείς στην καθημερινή ζωή τους είχαν άμεσο συσχετισμό με την μορφή των λατρευτικών μουσικών που ήταν ενταγμένες σε αυτές.

Βιβλιογραφικές αναφορές

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΕΣ

Βασιλικό Διάταγμα 10-11-1936 «Περί οργάνωσης και λειτουργίας της Σχολής Βυζαντινής Μουσικής του Ωδείου Αθηνών» (Α' 509)

Διονυσίου Κοζάνης (1960), *Η Βυζαντινή μουσική εν τη Ορθοδόξω Εκκλησία*. Αθήνα. Καρά Σ. (1982), *Μέθοδος της Ελληνικής Μουσικής, Θεωρητικόν*, Αθήνα.

Κυριακίδου Σ. (1978), *Το δημοτικό τραγούδι, Συναγωγή μελετών*, Αθήνα: Ερμής. Ράλλη-Ποτλή Γ. (1853), *Σύνταγμα των θείων και ιερών κανόνων*. Αθήνα.

Σκρέττα Νικοδήμου, Αρχ., (2011) «Εκκλησιαστική ποίηση και υμνωδία, (Αυτονομούμενη καλλιτεχνία ή λειτουργική διακονία;)», *Εισήγηση στην επιστημονική ημερίδα της Ανωτάτης Εκκλησιαστικής Ακαδημίας Κρήτης*. Ηράκλειο.

Στάθη Γ. (1991) «Η σύντομη και η αργή παράδοση της βυζαντινής ψαλτικής, Αξίες και πολιτισμός», *Αφιέρωμα στον Καθηγητή Ευάγγελο Θεοδώρου*. Αθήνα.

Παπαδόπουλου Γ. (1904), *Ιστορική επισκόπησις της βυζαντινής εκκλησιαστικής μουσικής*. Αθήνα: Τύποις Πραξιτέλους.

Ψάχου Κ., (1917), *Η παρασημαντική τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς*, Αθηναί.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΕΣ

ALEXANDRU PR., «*Romanos' Renaissance from the beginning to the present. Bibliography about Romanos the Melodist*», *Studien zur Orientalischen Kirchengeschichte* 61, Wien: Lit Verlag, 2019.

ALEXANDRU M., «*Zur Analyse byzantinischer Musik. Eine historische Sichtung des Formelbegriffs*», *Studia Musicologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, T. 39, Fasc. 2/4 (1998), σσ.155-185.

CAVARNOS C., *Byzantine sacred music*, Massachusetts 1974.

CUNNINGHAM MARY B., "The Reception of Romanos in Middle Byzantine Homiletics and Hymnography," *Dumbarton Oaks Papers* 62, 2008, σσ. 251-260.

DAVIES S., *Themes in the philosophy of music*, Oxford 2003.

FLETCHER R.A., «Three Early Byzantine Hymns and Their Place in the Liturgy of the Church of Constantinople», *Byzantinische Zeitschrift* 51, 1958, σσ. 53-65.

FLOS C., *Die Entzifferung der Kondakarien-Notation (μέρος α')*, *Musik des Ostens III*, Kassel 1965, σσ. 7-71.

HANNICK C., *Éléments ekphonétiques dans le stichérarion*, in *Actes du XIVe Congrès international d' études byzantines*, Bucarest, 6-12 septembre 1971, III, σσ. 537-541 [Bucarest 1976].

MITSAKIS K., «The Language of Romanos the Melodist», *Byzantinisches Archiv*, Heft 11, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München 1967.

RAASTED J., «Intonation Formulas and Modal Signatures in Byzantine Musical Manuscripts», *Monumenta Musicae Byzantinae, Subsidia VII*, Ejnar Munksgaard, Copenhagen 1966.

TROELSGÅRD CH., «Transcription of Byzantine Chant: Problems, Possibilities, Formats», *Bollettino della Badia Greca di Grottaferrata, terza serie, Vol. 3* 2006, σσ. 159-166.

WELLEZ EGON, «The "Akathistos". A Study in Byzantine Hymnography», *Dumbarton Oaks Studies* 9, 1956 σσ.141-174.

ΣΧΟΛΙΚΑ ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ

ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΑ Α' ΚΑΙ Β' ΛΥΚΕΙΟΥ ΣΧΟΛΙΚΟΥ ΕΤΟΥΣ 2004-2005, ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΟΕΔΒ ΔΙΔΑΚΤΙΚΑ ΒΙΒΛΙΑ, ΥΠΑΙΘ

ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΑ ΦΑΚΕΛΛΟΙ ΜΑΘΗΜΑΤΟΣ Β' ΛΥΚΕΙΟΥ 2017 ,12650300375, ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ

ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΑ Β' ΛΥΚΕΙΟΥ ΜΕΤΑΒΑΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ 2021, <https://www.iep.edu.gr/el/component/k2/1057-v-lykeiou>

Αναστάσιος Γ. Μαράς, Δρ Θ.

ΕΔΙΠ / Ανώτατη Εκκλησιαστική Ακαδημία Αθήνας

ΣΕΠ / Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο

Η διαχρονική σημασία των Πατέρων και η σύγχρονη εκπαίδευση

Περίληψη

Η χριστιανική Θεολογία και ιδιαίτερα η ορθόδοξη είναι επηρεασμένη από τους Πατέρες και τα έργα τους. Στα κείμενά τους αναπτύσσεται ένας διαφορετικός θεολογικός λόγος, ακριβώς επειδή βασίζεται όχι μόνον στην έμμεση αλλά και στην άμεση γνώση του Θεού. Πρόκειται για πνευματικές εμπειρίες, οι οποίες δίνουν στον πατερικό λόγο μια διαρκή φρεσκάδα και ταυτόχρονα βοηθούν στην αντιμετώπιση προβλημάτων και παθών που ταλαιπωρούν την ανθρωπότητα από τις απαρχές της ιστορίας της. Πράγματι, οι αιώνες περνούν αλλά τα ίδια πάθη και ηθικά προβλήματα συνεχίζουν να ταλανίζουν τον άνθρωπο, καθώς η ανθρώπινη συμπεριφορά είναι αυτή που τα καθιστά διαχρονικά. Για τους ίδιους λόγους, εξίσου διαχρονικές είναι και οι θέσεις των Πατέρων για την ανάλυση και αντιμετώπιση των εν λόγω προβλημάτων.

Η εκπαίδευση, ιδιαίτερα η θρησκευτική, αποτελεί μια προσπάθεια εκπαίδευσης αξιών με σκοπό την ολοκλήρωση της προσωπικότητας των μαθητών. Στην προοπτική αυτή η προσπάθεια των Πατέρων για την ηθική τελείωση των ανθρώπων μπορεί να επηρεάσει θετικά τους μαθητές. Στην κατεύθυνση αυτή, θα μπορούσε να αναπτυχθεί ένα εκπαιδευτικό πρόγραμμα για τη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση, μέσα από το οποίο οι μαθητές θα έρχονται σε άμεση επαφή με τα κείμενα των Πατέρων. Το εν λόγω πρόγραμμα θα μπορούσε να λάβει χώρα στους χώρους των μοναστηριακών ή άλλων εκκλησιαστικών βιβλιοθηκών, όπου οι μαθητές θα μελετούν ένα ή περισσότερα πατερικά κείμενα της οικείας επιλογής τους. Η εν λόγω προσπάθεια εξυπηρετεί την ολιστική εκπαίδευση και τη διαθεματικότητα, καθώς με τον τρόπο αυτό επιτυγχάνονται:

- α. Η διεπιστημονική προσέγγιση του σημαντικού ρόλου του Χριστιανισμού στη σύγχρονη κοινωνία,
- β. η βιωματική προσέγγιση των μαθημάτων των Θρησκευτικών, της Ιστορίας κ.ά.,
- γ. η δημιουργική εμπλοκή των Ι. Μονών και άλλων καθιδρυμάτων της Εκκλησίας,
- δ. η κατανόηση και αντιμετώπιση σύγχρονων κοινωνικών προβλημάτων, γεγονός που καθιστά εμφανή την αναγκαιότητα και συμβολή του μαθήματος των Θρησκευτικών.

Abstract

The timeless importance of the Fathers and modern education

Christian theology, especially the Orthodox one is influenced by the Fathers and their works. A particular theological consideration has been developed in their texts, precisely because it is based not only on an indirect but also on a direct knowledge of God. Such spiritual experiences, give patristic texts a lasting freshness contributing, at the same time, to the handling problems and passions that have plagued humanity since the beginning of its history. Indeed, despite the passing of centuries pass, the same passions and moral problems continue to plague mankind, since the nature of human behavior makes them timeless. It is for the same reasons, that the thought of the Fathers on the analysis and treatment of these problems is equally timeless.

Education, especially the religious one, attempts to teach values with the aim of contributing to the accomplishment of the personality of students. In this perspective, the effort of the Fathers for the moral perfection of people may positively affect students. In such a context, an educational program for Secondary Education could be developed, through which students could come into direct contact with the texts of the Fathers. Such a program could use the premises of monastic or other ecclesiastical libraries, where students would study one or more patristic texts of their choice. Such an effort would serves a holistic education and intersubjectivity, by achieving: a. An interdisciplinary approach of the important role of Christianity, b. An experiential approach of Religious Studies, History, etc., c. A creative involvement of Monasteries and other foundations of the Church, d. An understanding and handling of contemporary social problems, thus making the necessity and contribution of the course of Religious Studies evident.

1. Εισαγωγή

Κατά τον Χριστιανισμό σκοπός του ανθρώπου είναι η ομοίωσή του με τον Θεό. Πρόκειται για μια πορεία, η οποία εκκινεί από αυτόν τον κόσμο και ολοκληρώνεται μετά από τη Δευτέρα Παρουσία. Στο πλαίσιο αυτό ο άνθρωπος εντάσσει κάθε προσπάθεια για την εξάλειψη του κοινωνικού κακού και την ανάπτυξη των πνευματικών δυνατοτήτων του στα εγκόσμια, στα οποία γίνεται η προετοιμασία για μια αιώνια παρουσία του ανθρώπου κοντά στον Θεό. Αρωγός του πιστού στην πορεία αυτή είναι η Θεολογία.

Η χριστιανική Θεολογία και ιδιαίτερα η ορθόδοξη είναι ιδιαίτερα επηρεασμένη από τους Πατέρες και τα έργα τους. Αυτό αποδεικνύεται από τις πολυάριθμες μελέτες που έχουν δημοσιευθεί γύρω από το προαναφερόμενο θέμα, οι οποίες εξετάζουν τόσο γενικά όσο και επιμέρους εξειδικευμένα ζητήματα²¹³. Στο πλαίσιο αυτό, η σημασία της πατερικής θεολογίας στον σύγχρονο κόσμο θα αποτελέσει το πρώτο μέρος της συνοπτικής μελέτης μας.

²¹³ Ενδεικτικά και επιλεκτικά παραθέτουμε τα ακόλουθα: Γ. Μαρτζέλος, «Η σημασία των Πατέρων της Εκκλησίας στους πολυμερείς θεολογικούς διαλόγους της Ορθοδοξίας», στο *Σπουδή στην*

Όμως ποιά θα πρέπει να είναι η θέση της Ορθόδοξης Θεολογίας και ιδιαίτερα των Πατέρων έναντι των προβλημάτων του σύγχρονου κόσμου; Ποιά θα μπορούσε να είναι η ιδιαίτερη συμβολή των Πατέρων και των θεολογικών απόψεών τους στη σύγχρονη Εκπαίδευση; Απαντήσεις στα παραπάνω ερωτήματα, τα οποία θα τεκμηριώνουν την πεποίθησή μας για τη διαχρονική σημασία της πατερικής θεολογίας, θα επιχειρήσουμε να δώσουμε στις σελίδες που ακολουθούν και θα αποτελέσουν το δεύτερο μέρος της μελέτης μας. Στην προοπτική αυτή, θα περάσουμε στην πρακτική εφαρμογή των πορισμάτων διατυπώνοντας την πρότασή μας για ένα εκπαιδευτικό πρόγραμμα για τη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση, μέσα από το οποίο οι μαθητές θα έρχονται σε άμεση επαφή με τα κείμενα των Πατέρων. Αλλά ας πάρουμε τα πράγματα από την αρχή.

2. Η πατερική θεολογία στο σύγχρονο κόσμο

Εξετάζοντας κανείς σήμερα τις απόψεις των σύγχρονων ορθόδοξων θεολόγων, όπως αυτές εκφράζονται τόσο μέσα από μελέτες όσο και από εισηγήσεις και θέσεις στο πλαίσιο συνεδρίων, θα διακρίνει την έντονη επίδραση των Πατέρων, κυρίως των Ελλήνων. Ίσως το φαινόμενο αυτό να θεωρηθεί φυσικό, όμως δεν είναι παρά μόνον μερικές δεκάδες χρόνια που η σύγχρονη Ορθόδοξη Θεολογία έχει στραφεί προς αυτή την κατεύθυνση.

Μέχρι και τον προπερασμένο αιώνα η συντριπτική πλειοψηφία των περιφερειών των Ανατολικών Ορθοδόξων Εκκλησιών βρισκόταν κάτω από ισλαμική κατοχή. Άμεση συνέπεια ήταν η ενασχόλησή τους με τα πρακτικά ποιμαντικά ζητήματα, τα οποία προέκυπταν από τις ιδιαίτερα δύσκολες συνθήκες κατοχής. Η έλλειψη παιδείας, η οποία επήλθε ως αποτέλεσμα της προαναφερόμενης κατάστασης, οδήγησε στη σταδιακή αποξένωση των πιστών από τις πατερικές πηγές, με ελάχιστες εξαιρέσεις²¹⁴. Σε ένα δεύτερο επίπεδο η διαμάχη μεταξύ Ρωμαιοκαθολικών και Προτεσταντών, η οποία ενέπλεξε τελικά και την Ορθοδοξία, προσέδωσε στη θεολογία της έναν σχολαστικό τόνο, ξένο

κατακόρυφη και οριζόντια Κοινωνιολογία: Τιμητικός Τόμος στον Ομότιμο Καθηγητή Βασίλειο Τ. Γιούλτση (Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη, 2007): 395-412. Α. Κόλτσιου-Νικήτα, Το κύρος των Πατέρων της Εκκλησίας: Μια ανέκδοτη επιστολική πραγματεία, Φιλοσοφική και Θεολογική Βιβλιοθήκη, 42 (Θεσσαλονίκη: Παν. Πουρναράς, 2002), ιδιαίτερα σ. 11-120. Χρ. Θ. Κρικώνης, Η αυθεντία της Εκκλησίας, το κύρος της παραδόσεώς της και η διδασκαλία των Πατέρων (Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 1998).

²¹⁴ Με εξαίρεση τα λειτουργικά κείμενα του Ιωάννου του Χρυσοστόμου και του Μ. Βασιλείου, τα έργα των Πατέρων και των εκκλησιαστικών συγγραφέων περιορίζονται σε μόλις 20 τίτλους, αποτελώντας ένα μικρό μόλις μέρος του συνόλου της ελληνικής βιβλιοπαγωγής της περιόδου 1801-1818. Εξαιρείται η *Οκτώηχος* του Ιωάννη Δαμασκηνού, το πλήθος των εκδόσεων της οποίας είναι αποτέλεσμα της λειτουργικής και διδακτικής χρήσης της, καθώς κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας χρησίμευσε εκτός από τη λειτουργική χρήση της και για την εκμάθηση της ανάγνωσης, βλ. Αναστ. Γ. Μαράς, *Πατερική θεολογία και χριστιανικός πολιτισμός: Έλληνες και Λατίνοι Πατέρες-Εκκλησιαστική ιστορία-Ορθοδοξία, Περιβάλλον και Εκπαίδευση*, 2^η έκδ. (Θεσσαλονίκη: Αντ. Σταμούλης, 2008), 175 κ.εξ., 185, 187-188.

προς την παραδοσιακή γραμμή της. Υπό αυτές τις συνθήκες, ακόμη και οι Θεολογικές Σχολές, οι οποίες συστάθηκαν μετά τα μέσα του 19ου αιώνα, οργανώθηκαν πάνω σε σχολαστικά πρότυπα²¹⁵.

Η αναστροφή της παραπάνω κατάστασης αρχίζει μόλις στα 1936, στο πλαίσιο του Α' Συνεδρίου Ορθόδοξης Θεολογίας, το οποίο έλαβε χώρα στην Αθήνα. Τότε, με την υιοθέτηση του σλόγκαν *επιστροφή στους Πατέρες* ξεκίνησε για την Ορθόδοξη Θεολογία η αναζήτηση της σύγχρονης αυτοσυνειδησίας της μέσα από ένα πατερικό πρίσμα. Η υιοθέτηση της εν λόγω πρακτικής έφτανε στο σημείο τού να τοποθετεί ακόμη και τη Βίβλο σε δεύτερη θέση²¹⁶. Όμως η διαβάθμιση αυτή θα πρέπει να εκληφθεί σε ένα καθαρά θεωρητικό επίπεδο, καθώς στην πράξη δεν γίνεται διαχωρισμός Αγίας Γραφής και Παράδοσης²¹⁷.

Η στροφή στους Πατέρες δεν αποτέλεσε μια ορθόδοξη πρωτοτυπία, καθώς ήδη από τα μέσα του 19ου αιώνα παρατηρείται στη Δύση ένας οργανισμός εκδόσεων Ελλήνων και Λατίνων Πατέρων. Πράγματι, στα 1844 ξεκινάει στο Παρίσι η έκδοση της *Patrologiae cursus completus, series latina* και στα 1857 η αντίστοιχη *series graeca* από τον Migne, γνωστότερη ως Πατρολογία του Migne²¹⁸. Στα 1866 στη Βιέννη αρχίζει η έκδοση της σειράς *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum*. Στα 1877 η σειρά *Monumenta Germaniae Historica* και από τα 1897 η *Die Griechischen Christlichen Schriftsteller der Ersten drei Jahrhunderte*, για να ακολουθήσει ένα πλήθος εκδόσεων πατερικών έργων και μελετημάτων. Την ίδια εποχή ξεκινάει και η έκδοση των κειμένων των Σύρων, Κοπτών και λοιπών Πατέρων της Ανατολής.

Η στροφή στους Πατέρες έδωσε στην Ορθόδοξη Θεολογία μια ζωντάνια και έναν τρόπο θεώρησης και αντιμετώπισης των θεολογικών ζητημάτων που για καιρό φαινόταν να έχει χάσει. Η αποδέσμευση από τις όποιες επιρροές της σχολαστικής θεολογίας της Δύσης ήταν αναμφίβολα η σημαντικότερη ωφέλεια. Ο σχολαστικισμός, ξένος εντελώς από το ορθόδοξο πνεύμα και δέσμιος του ορθολογισμού του, είχε θέσει την Ορθόδοξη Εκκλησία μπροστά στα αδιέξοδα και

²¹⁵ Αυτή ήταν η ουσία της διαμάχης του Κωνσταντίνου Οικονόμου εξ Οικονόμων με τον Θεόκλητο Φαρμακίδη, Καθηγητή της Θεολογικής Σχολής Αθηνών και εισηγητή της ουσιαστικής υποταγής της Εκκλησίας της Ελλάδος στον βασιλέα, όπως και άλλων δυτικοευρωπαϊκών καινοτομιών, βλ. Παν. Κ. Χρήστου, *Εκκλησιαστική Γραμματολογία: Πατέρες και θεολόγοι του Χριστιανισμού*, τ. Β', 2η έκδ. (Θεσσαλονίκη: Κυρομάνος, 2003), 511-515. Βλ. επίσης Αναστ. Γ. Μαράς, *Η Ελληνική Ορθόδοξη Εκκλησία: Από την άλωση της Κωνσταντινούπολης έως σήμερα* (Θεσσαλονίκη: Αντ. Σταμούλης, 2012), 76-77.

²¹⁶ Π. Βασιλειάδης, *Θέματα Ορθόδοξης Ερμηνευτικής* (Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ, 1985), 16-17.

²¹⁷ N. Nissiotis, "The unity of Scripture and Tradition: An Eastern Orthodox contribution to the Prolegomena of Hermeneutics", *The Greek Orthodox Theological Review* 11,2 (1966): 205 κ.εξ.

²¹⁸ Για τον Μιν, βλ. Αναστ. Γ. Μαράς, «Μιν, Ιάκωβος Παύλος (Migne, J.P., 1800-1875). Πατρολόγος», στη *Μεγάλη Ορθόδοξη Θεολογική Εγκυκλοπαιδεία*, τ. 11 (Αθήνα: Στρατηγικές εκδόσεις, 2014), 370-371.

τα διλήμματα της Δύσης²¹⁹. Η πατερική σκέψη βοήθησε στο ξεπέραςμα της παραπάνω κατάστασης, δίνοντας λύσεις, οι οποίες στηρίζονται στην ζωή της Εκκλησίας. Η ζωντάνια του πατερικού λόγου ώθησε την ορθόδοξη θεολογική σκέψη στην ανάπτυξη ενός θεολογικού λόγου, ο οποίος βασίζεται τόσο στις θεωρητικές αλήθειες της πίστεως όσο και στην καθημερινή ζωή του πιστού. Υπό αυτές τις συνθήκες ο θεολογικός λόγος παύει να είναι ένα θεωρητικό ιδεολόγημα αποκτώντας πρακτική υπόσταση, υπό το πρίσμα πάντοτε της Αποκάλυψης.

Για την ορθόδοξη Ανατολή κέντρο της πατερικής σκέψης είναι η Αποκάλυψη και πηγές της η Αγία Γραφή και η Ιερά Παράδοση. Βασική πηγή της Αποκαλύψεως είναι ακόμα και η δημιουργία, θεωρούμενη μέσα στο κλίμα της πνευματικής εμπειρίας της Αγίας Γραφής και της Ιεράς Παράδοσης. Οι πηγές αυτές, οι οποίες για τους Πατέρες αποτελούν έναν άλλο τρόπο φανέρωσης του Θεού στον κόσμο, οδήγησαν και τους σύγχρονους ορθόδοξους θεολόγους σε νέους δρόμους στην πορεία για τη γνώση του Θεού. Ταυτόχρονα, ιδιαίτερο βάρος έχει η άμεση γνώση του Θεού, όπως αυτή παρουσιάζεται στους μυστικούς θεολόγους. Οι πνευματικές αυτές εμπειρίες αποτελούν ελάχιστα δείγματα της πνευματικής εμπειρίας της Εκκλησίας. Μέσα από αυτές αναδεικνύεται ένας διαφορετικός θεολογικός λόγος, ακριβώς γιατί βασίζεται όχι στην έμμεση αλλά στην άμεση γνώση του Θεού. Εφ' όσον ο Θεός είναι αναλλοίωτος, αντίστοιχα και οι εμπειρίες των μυστικών θεολόγων, οι οποίοι προσπαθούν να μας Τον γνωρίσουν, παραμένουν πάντοτε επίκαιρες και νέες.

Τα παραπάνω στοιχεία, τα οποία δίνουν στον πατερικό λόγο μια διαρκή φρεσκάδα, επηρέασαν το σύνολο σχεδόν των σύγχρονων ορθόδοξων θεολόγων. Υπό αυτές τις συνθήκες, η σύνδεση της πατερικής θεολογίας και της λειτουργικής ζωής της Εκκλησίας ήταν φυσικό επακόλουθο και οδήγησε τους θεολόγους να τονίζουν ολοένα και περισσότερο τη σημασία της άμεσης γνώσης του Θεού από τον πιστό, η οποία επιτυγχάνεται μυστηριακά, δηλαδή μέσα από τα συμμετοχή του στα μυστήρια. Αλλωστε, η ίδια η Εκκλησία, της οποίας οι πιστοί, κληρικοί και λαϊκοί, αποτελούν μέλη του σώματος του Χριστού με κεφαλή τον ίδιο το Χριστό, αποτελεί ένα μυστήριο που οδηγεί στη σωτηρία του ανθρώπου.

Θα μπορούσε ίσως να υποστηριχθεί ότι αυτή η αναγέννηση της ορθόδοξης θεολογίας συμβαδίζει με μια αντίστοιχη συνειδητοποίηση της αξίας των πατερικών κειμένων από πλευράς των Ρωμαιοκαθολικών. Ήδη στα 1960 ο Πάπας Ιωάννης ΚΓ', με την ευκαιρία του εορτασμού των πενήντα χρόνων του Βιβλικού Ινστιτούτου Ρώμης, ανάμεσα στα άλλα είχε αναφερθεί στη σημασία της μελέτης των Πατέρων²²⁰. Επίσης, ανατρέχοντας κανείς στα κείμενα της Β' Βατικανής

²¹⁹ Για τον Σχολαστικισμό, βλ. Χρ. Γιανναράς, *Αλφαθητάρι της πίστεως* (Αθήνα: Δόμος, 1991), 233-235, 238.

²²⁰ Vit. Grossi, «Gli studi patristici nelle direttive recenti della Chiesa», στο *Lo Studio dei Padri della Chiesa oggi* (Roma: Istituto Patristico Augustinianum, 1977), 56-58.

Συνόδου θα ανακαλύψει 325 πατερικά χωρία, εκ των οποίων τα 130 είναι Ελλήνων Πατέρων²²¹. Οπωσδήποτε τόσο οι θέσεις της Β' Βατικανής Συνόδου, όσο και η ανάπτυξη των πατρολογικών σπουδών έδωσαν έναν άλλο τόνο στη Ρωμαιοκαθολική Θεολογία, αλλά δε στάθηκε δυνατόν να την μετακινήσουν πέρα από τον θεολογικό τρόπο σκέψης του Θωμά Ακινάτη. Ακόμα, η εμμονή στον περιορισμό της πατερικής εποχής στους πέντε πρώτους μ.Χ. αιώνες στέρησε τη Ρωμαιοκαθολική σκέψη από τη φυσική συνέχεια και ανάπτυξη της Πατερικής θεολογίας.

3. Πατέρες και ελληνική εκπαίδευση

Η συστηματοποίηση των πατερικών σπουδών στον ορθόδοξο χώρο οδήγησε, όπως είδαμε, σε μια αφομοίωση του πατερικού τρόπου σκέψης από τους σύγχρονους θεολόγους. Πράγματι, η μελέτη των πηγών διατηρεί τη φρεσκάδα των κειμένων τους και τη σύνδεσή τους με την καθημερινή πνευματική εμπειρία της Εκκλησίας. Για τον σκοπό αυτό το ειδικό βάρος στον Ελλαδικό χώρο, τόσο στις Ανώτατες Εκκλησιαστικές Ακαδημίες όσο και στις Θεολογικές Σχολές, έχει μετατεθεί από τα εγχειρίδια Πατρολογίας και Εκκλησιαστικής Γραμματολογίας στη διδασκαλία των κειμένων και στην πατερική τεκμηρίωση των λοιπών μαθημάτων.

Η τακτική αυτή ακολουθείται και στο μάθημα των Θρησκευτικών στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση, με πρακτικές εφαρμογές του τη διδασκαλία πατερικών κειμένων στα Γυμνάσια και στα Λύκεια. Αυτό επιτυγχάνεται με τη διάνθιση των επιμέρους ενοτήτων του μαθήματος των Θρησκευτικών με πατερικά αποσπάσματα. Παλαιότερα αυτό γινόταν μόνον στα ειδικά μαθήματα των Β', Γ' και Δ' τάξεων των Εκκλησιαστικών Λυκείων, στις οποίες εξετάζονταν πατερικά αποσπάσματα²²². Σήμερα, τα πατερικά κείμενα βρίσκονται παρόντα σχεδόν σε όλες τις τάξεις και τις ενότητες των Φακέλων του μαθήματος των Θρησκευτικών.

Παράλληλα, η διδασκαλία των Πατέρων θα μπορούσε να βοηθήσει την εκπαιδευτική θεωρία και τις παιδαγωγικές μεθόδους, καθώς οι τελευταίες είναι στενά συνδεδεμένες με τη θεολογική σκέψη, ενώ όλες οι προαναφερόμενες επηρεάζουν τη θρησκευτική αγωγή²²³. Λαμβάνοντας υπόψη ότι η θρησκευτική εκπαίδευση αποτελεί μια προσπάθεια εκπαίδευσης αξιών με σκοπό την ολοκλήρωση της προσωπικότητας των μαθητών, θεωρούμε ότι η διδασκαλία των

²²¹ Στο ίδιο, 57.

²²² Συγκεκριμένα, στις Β' και Γ' τάξεις των Εκκλησιαστικών Λυκείων εξετάζονταν πατερικά αποσπάσματα, κατ' επιλογή του διδάσκοντος καθηγητού, κυρίως από το βιβλίο του Ε. Θεοδώρου (*Ανθολόγιο Πατερικών Κειμένων*, 15 έκδ., Αθήνα: ΟΕΔΒ. 1983), ενώ στη Δ' τάξη τους διδάσκονταν, παράλληλα με την Εκκλησιαστική Γραμματολογία, πατερικά κείμενα από το πρωτότυπο.

²²³ Χρ. Βασιλόπουλος, *Θέματα ειδικής διδακτικής του μαθήματος των Θρησκευτικών* (Θεσσαλονίκη: Υπηρεσία δημοσιευμάτων ΑΠΘ, 1988), 35.

Πατέρων για την ηθική τελείωση των ανθρώπων μπορεί να επηρεάσει θετικά τους μαθητές προς αυτή την κατεύθυνση. Απόδειξη του παραπάνω ισχυρισμού μας αποτελεί μια πρόσφατη μεταπτυχιακή εργασία, η οποία είχε ως θέμα τις παιδαγωγικές απόψεις του Μ. Βασιλείου και την πρόσληψή τους στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση²²⁴. Μάλιστα, η εν λόγω εργασία δεν περιορίζει τη συμβολή του Μ. Βασιλείου στο μάθημα των Θρησκευτικών, αλλά τη διεύρυνε καλύπτοντας όλο το φάσμα της εκπαίδευσης και της μαθησιακής διαδικασίας. Θεωρούμε ότι η πρόσληψη των παιδαγωγικών απόψεων του Μ. Βασιλείου, όπως και άλλων Πατέρων, είναι εξίσου δυνατή και στην Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση.

4. Εκπαιδευτική πρόταση

Από τα παραπάνω καθίσταται σαφής η συμβολή των Πατέρων και των θεολογικών απόψεών τους στη σύγχρονη Εκπαίδευση. Στην προοπτική αυτή προτείνουμε την ανάπτυξη ενός εκπαιδευτικού προγράμματος για τη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση. Μέσα από αυτό οι μαθητές θα έρχονται σε άμεση επαφή με τα κείμενα των Πατέρων. Το εν λόγω πρόγραμμα θα μπορούσε να λάβει χώρα στους χώρους των μοναστηριακών ή άλλων εκκλησιαστικών βιβλιοθηκών, όπου οι μαθητές θα μελετούν ένα ή περισσότερα πατερικά κείμενα της οικείας επιλογής τους. Η επαφή των μαθητών με τα κείμενα είναι δυνατόν να γίνει διττά, δηλαδή εκτός από την επίσκεψη και εργασία στους χώρους της εκκλησιαστικής βιβλιοθήκης, σε ορισμένες περιπτώσεις η εργασία θα μπορούσε να γίνει εξ αποστάσεως, δια της αξιοποίησης των δυνατοτήτων που μας παρέχουν σήμερα οι εφαρμογές της Πληροφορικής²²⁵.

Με δεδομένο τον τεράστιο όγκο των πατερικών κειμένων κρίνουμε απαραίτητη την επιλογή ενός ή περισσότερων θεμάτων, τα οποία θα κληθούν να μελετήσουν οι μαθητές μέσα από τα κείμενα των Πατέρων. Η εν λόγω επιλογή θα μπορούσε να γίνει με τη βοήθεια των σχετικών θεματολογικών ευρετηρίων, με τη συμμετοχή του Υπεύθυνου Καθηγητού και των μαθητών, στοιχείο που θα αυξήσει το ενδιαφέρον των τελευταίων²²⁶. Στην επιλογή των θεμάτων θα πρέπει

²²⁴ Αικ. Ζάρρα, «Οι παιδαγωγικές απόψεις του Μ. Βασιλείου και η πρόσληψή τους στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση» (Μεταπτυχιακή Διατριβή, ΕΑΠ, 2023).

²²⁵ Μιχ. Παρασκευάς, «Τα σχολεία συναντούν και αξιοποιούν τις τηλεματικές υπηρεσίες του Πανελληνίου Σχολικού Δικτύου», στο *Νέες Τεχνολογίες στην Εκπαίδευση: Εισηγήσεις. Θεσσαλονίκη 8 Σεπτεμβρίου 2003* (Αθήνα: ΥΠΕΠΘ, 2003), χ.σ.

²²⁶ Από τα ευρετήρια που κυκλοφορούν ενδεικτικά και επιλεκτικά παραθέτουμε τα ακόλουθα: Σωτ. Σ. Δεσπότης, *Ταμείο Αποστολικών Πατέρων: Ειρηναίου-Ιουστίνου-Ιγνατίου-Κλήμεντος-Ιππολύτου-Διονυσίου Αρεοπαγίτου-Αθηναγόρα* (Wiesbaden: χ.ε., 1998), <https://eclass.uoa.gr/modules/document/file.php/SOCTHEOL186/%CE%91%CE%A0%CE%9F%CE%A3%CE%A4%CE%9F%CE%9B%CE%99%CE%9A%CE%9F%CE%99%20%CE%A0%CE%91%CE%A4%CE%95%CE%A1%CE%95%CE%A3/TAMION1%20%CE%91%CE%A0%CE%9F%CE%A3%CE%A4%CE%9F%CE%9B%CE%99%CE%9A%CE%A9%CE%9D%20%CE%A0%CE%91%CE%A4%CE%95%CE%A1%CE%A9%CE%9D.pdf> (Ημ. Ανάκτησης: 21 Νοεμβρίου 2023). G.W.H. Lampe (εκδ.), *A Patristic Greek Lexicon* (Oxford: Clarendon Press, 1961). Μητροπ. Αθηνών Θεόκλητος (Βίμπος), *Συνοπτικό θεματολογικό ευρετήριο Ελλήνων*

να ληφθεί υπόψη και η ύλη άλλων μαθημάτων, έτσι ώστε η μελέτη να λειτουργήσει διαθεματικά, συνδυάζοντας τα μαθήματα των Θρησκευτικών με εκείνα της Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσας, της Ιστορίας κλπ.²²⁷ Με τον τρόπο αυτό επιτυγχάνονται και ορισμένοι από τους στόχους των εκπονούμενων πολιτιστικών project στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση, οι οποίοι παραπέμπουν στη διαθεματικότητα και στην ολιστική προσέγγιση της γνώσης. Στην προοπτική αυτή, η επιχειρούμενη οργανική ένταξη της εκκλησιαστικής βιβλιοθήκης στην εκπαίδευση μετασηματίζει τη μαθησιακή διαδικασία, καθιστώντας άχρηστο το -ένα και μοναδικό ανά μάθημα- σχολικό εγχειρίδιο²²⁸.

Τα χαρακτηριστικά τού προτεινόμενου προγράμματος θα μπορούσαν να είναι τα εξής: Αλληλεπιδραστική δραστηριότητα στη βιβλιοθήκη/τάξη, συνεργατικός ρόλος του εκπαιδευτικού, ενεργητικός ρόλος του μαθητή, διδακτικοί στόχοι που θα βασίζονται στην έρευνα και την ανακάλυψη, ποιότητα κατανόησης και, τέλος, παραγωγή εργασιών σύμφωνα με κριτήρια. Πρόκειται για μεθοδολογία η οποία δεν περιορίζεται μόνον στην απόκτηση γνώσεων, αλλά ταυτόχρονα αναπτύσσει την κριτική σκέψη, όπως και δεξιότητες με βιωματικό τρόπο, ενώ προάγει την ολοκλήρωση της γνώσης. Η διαφορετικότητα της μαθησιακής εμπειρίας, η διεπιστημονική συνεργασία και η ιδιότητα ολιστικής εκπαίδευσης του εγχειρήματος αποτελούν πλεονεκτήματα, τα οποία η εκπαιδευτική κοινότητα θα μπορούσε να αξιοποιήσει αναπτύσσοντας το προτεινόμενο εναλλακτικό πρόγραμμα.

Για την αποφυγή προβλημάτων και δυσλειτουργιών ο εκπαιδευτικός θα πρέπει να σχεδιάσει το πρόγραμμα σε συνεργασία με τον βιβλιοθηκονόμο ή τον υπεύθυνο της εκκλησιαστικής βιβλιοθήκης, η οποία θα δεχτεί να φιλοξενήσει τους συμμετέχοντες. Επίσης, ο εκπαιδευτικός θα πρέπει να σταθμίσει τη γλωσσική επάρκεια των συμμετεχόντων μαθητών και να προτείνει τα κατάλληλα για τις δυνατότητές τους κείμενα. Σε διαφορετική περίπτωση θα πρέπει να βεβαιωθεί ότι η χρησιμοποιούμενη βιβλιοθήκη τα έχει σε νεοελληνική μετάφραση. Το ίδιο θα πρέπει να γίνει στην περίπτωση κατά την οποία η μετάφραση των κειμένων είναι στα Αγγλικά ή τα Γαλλικά.

Στην ιδανική μορφή ανάπτυξης του το πρόγραμμα θα μπορούσε να εφαρμοστεί σε περισσότερα του ενός Σχολεία, δημιουργώντας ένα Δίκτυο

Πατέρων (1896· επανέκδ., Αθήνα: Γρηγόρης, χ.χ.). Δωρόθεος Σχολάριος, *Κλείς Πατρολογίας και Βυζαντινών συγγραφέων* (Αθήνα: Γεωργ. Καρυοφύλλης, 1879).

²²⁷ Στη Δευτεροβάθμια Εκκλησιαστική Εκπαίδευση η εκπόνηση σχετικών Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων διευκολύνεται από το Ωρολόγιο Πρόγραμμα, στο οποίο, εκτός από τα Θρησκευτικά, περιλαμβάνονται τα Χριστιανικά κείμενα και άλλα θεολογικά μαθήματα (βλ. ΦΕΚ Β' 3419/25-10-2016 και ΥΠΠΕΘ / Δ/νση Θρησκ. Εκπ/σης / 161929 / Θ2 / 3-10-2016).

²²⁸ Για τη θέση της βιβλιοθήκης στην εκπαίδευση, βλ. Στέφ. Μπεκατώρος, «Βιβλιοθήκες της ανθρωπιάς, για τον Ελληνισμό και τους Έλληνες», στο *Βιβλιοθήκες: Γιατί δεν έχουμε; Τι πρέπει να γίνει;*, Παρεμβάσεις, 1 (Αθήνα: Παρουσία, 1999), 36-38.

Σχολείων για την καλλιέργεια της διαθεματικής εκπαίδευσης, όπως και μιας σειράς δραστηριοτήτων για κάθε τύπο Γυμνασίου και Λυκείου. Πρότυπο του εν λόγω δικτύου θα μπορούσε να είναι το Πρόγραμμα Πολιτιστικής Εκπαίδευσης «Μελίνα», το οποίο ξεκίνησε τον Σεπτέμβριο του 1995 και συνεχίζει ως σήμερα την επιτυχή λειτουργία του²²⁹. Τέλος, για την καλύτερη λειτουργία του προγράμματος θα μπορούσαν να επιμορφωθούν εκπαιδευτικοί από –όσο το δυνατόν περισσότερα– σχολεία, με σκοπό να κινητοποιηθούν και να παραμείνουν στο πρόγραμμα.

5. Επιλεγόμενα

Η ηθική διδασκαλία των Πατέρων και οι προβαλλόμενες από τον λόγον τους αρετές αποτελούν το θεμέλιο του ιδανικού τύπου ανθρώπου, του Χριστιανού, αλλά και της ιδανικής κοινωνίας. Στην κοινωνία αυτή, απουσιάζουν οι κακές πράξεις, αίρονται οι διακρίσεις, οικοδομείται η ορθή σχέση του ανθρώπου με τον Θεό και τον συνάνθρωπο. Γι' αυτό η πατερική θεολογία έχει επηρεάσει τις απόψεις των Ορθόδοξων και των Δυτικών θεολόγων, τόσο των Ρωμαιοκαθολικών όσο και των Διαμαρτυρομένων. Ειδικότερα για τον ορθόδοξο χώρο, οι Πατέρες ώθησαν τη θεολογική σκέψη στην ανάπτυξη ενός θεολογικού λόγου, ο οποίος βασιζόταν τόσο στις θεωρητικές αλήθειες της πίστεως όσο και στην καθημερινή ζωή του πιστού. Γι' αυτό τα πατερικά κείμενα διδάσκονται και αξιοποιούνται, τόσο στην Δευτεροβάθμια όσο και στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση της Ελλάδας.

Έχοντας υπόψη τα παραπάνω, στην εισαγωγή της παρούσας μελέτης είχαμε αναρωτηθεί για το ποιά θα πρέπει να είναι η θέση της Ορθόδοξης Θεολογίας και ιδιαίτερα των Πατέρων έναντι των προβλημάτων του σύγχρονου κόσμου. Ειδικότερα αναρωτηθήκαμε για το ποιά θα μπορούσε να είναι η ιδιαίτερη συμβολή των Πατέρων και των θεολογικών απόψεών τους στη σύγχρονη Εκπαίδευση. Μετά από την πραγμάτευση του θέματός μας θεωρούμε ότι οι Πατέρες προσφέρουν εφαρμόσιμες λύσεις σε διαχρονικά προβλήματα, τα οποία ταλανίζουν τον άνθρωπο. Ειδικότερα για την εκπαίδευση, η προσπάθεια των Πατέρων για την ηθική τελείωση των ανθρώπων μπορεί να επηρεάσει θετικά τους μαθητές, καθώς η εκπαίδευση, ιδιαίτερα η θρησκευτική, αποτελεί μια προσπάθεια εκπαίδευσης αξιών με σκοπό την ολοκλήρωση της προσωπικότητας των μαθητών.

Στην κατεύθυνση αυτή, θα μπορούσε να αναπτυχθεί ένα εκπαιδευτικό πρόγραμμα για τη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση, μέσα από το οποίο οι μαθητές θα έρχονται σε άμεση επαφή με τα κείμενα των Πατέρων στους χώρους των εκκλησιαστικών βιβλιοθηκών, μελετώντας ένα ή περισσότερα πατερικά κείμενα της οικείας επιλογής τους. Η εν λόγω προσπάθεια εξυπηρετεί την ολιστική

²²⁹ Για το Πρόγραμμα Πολιτιστικής Εκπαίδευσης «Μελίνα», βλ. Γ. Σταμέλος (επιμ.), *Το Ελληνικό Εκπαιδευτικό Σύστημα: Πρώτη και δεύτερη βαθμίδα: Δομές και ποσοτικά δεδομένα* (Αθήνα: Κέντρο Εκπαιδευτικής Έρευνας, 2002), 223-226.

εκπαίδευση και τη διαθεματικότητα, καθώς με τον τρόπο αυτό επιτυγχάνονται:
α. Η διεπιστημονική προσέγγιση του σημαντικού ρόλου του Χριστιανισμού στη σύγχρονη κοινωνία, β. η βιωματική προσέγγιση των μαθημάτων των Θρησκευτικών, των Αρχαίων Ελληνικών, της Ιστορίας κλπ., γ. η δημιουργική εμπλοκή των Ι. Μονών και άλλων καθιδρυμάτων της Εκκλησίας, δ. η κατανόηση και αντιμετώπιση σύγχρονων κοινωνικών προβλημάτων, γεγονός που καθιστά εμφανή την αναγκαιότητα και συμβολή του μαθήματος των Θρησκευτικών.

6. Βιβλιογραφία

Βασιλειάδης, Πέτρος. *Θέματα Ορθόδοξης Ερμηνευτικής*. Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ, 1985.

Βασιλόπουλος, Χρήστος. *Θέματα ειδικής διδακτικής του μαθήματος των Θρησκευτικών*. Θεσσαλονίκη: Υπηρεσία δημοσιευμάτων ΑΠΘ, 1988.

Βίμπος, Θεόκλητος, Μητροπολίτης Αθηνών. *Συνοπτικό θεματολογικό ευρετήριο Ελλήνων Πατέρων*. 1896. Επανέκδ., Αθήνα: Γρηγόρης, χ.χ.

Γιανναράς, Χρήστος. *Αλφαβητάρι της πίστης*. Αθήνα: Δόμος, 1991.

Grossi, Vittorino. «Gli studi patristici nelle direttive recenti della Chiesa». Στο *Lo Studio dei Padri della Chiesa oggi*. Roma: Istituto Patristico Augustinianum, 1977: 56-85.

Δεσπότης, Σωτήριος Σ. *Ταμείο Αποστολικών Πατέρων: Ειρηναίου-Ιουστίνου-Ιγνατίου-Κλήμεντος-Ιππολύτου-Διονυσίου Αρεοπαγίτου-Αθηναγόρα*. Wiesbaden: χ.ε., 1998. <https://eclass.uoa.gr/modules/document/file.php/SOC-THEOL186/%CE%91%CE%A0%CE%9F%CE%A3%CE%A4%CE%9F%CE%9B%CE%99%CE%9A%CE%9F%CE%99%20%CE%A0%CE%91%CE%A4%CE%95%CE%A1%CE%95%CE%A3/TAMION1%20%CE%91%CE%A0%CE%9F%CE%A3%CE%A4%CE%9F%CE%9B%CE%99%CE%9A%CE%A9%CE%9D%20%CE%A0%CE%91%CE%A4%CE%95%CE%A1%CE%A9%CE%9D.pdf> (Ημ. Ανάκτησης: 21 Νοεμβρίου 2023).

Δωρόθεος Σχολάριος, πρώην Μητροπολίτης Λαρίσης. *Κλείς Πατρολογίας και Βυζαντινών συγγραφέων*. Αθήνα: Γεωργ. Καρυοφύλλης, 1879.

Ζάρρα, Αικατερίνη. «Οι παιδαγωγικές απόψεις του Μ. Βασιλείου και η πρόσληψή τους στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση». Μεταπτυχιακή Διατριβή, ΕΑΠ, 2023.

Θεοδώρου, Ευάγγελος. *Ανθολόγιο Πατερικών Κειμένων*. 15^η έκδ. Αθήνα: ΟΕΔΒ. 1983.

Κόλτσιου-Νικήτα, Άννα. *Το κύρος των Πατέρων της Εκκλησίας: Μια ανέκδοτη επιστολική πραγματεία*. Φιλοσοφική και Θεολογική Βιβλιοθήκη, 42. Θεσσαλονίκη: Παν. Πουρναράς, 2002.

- Κρικώνης, Χρίστος Θ. *Η αυθεντία της Εκκλησίας, το κύρος της παραδόσεώς της και η διδασκαλία των Πατέρων*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 1998.
- Lampe, Geoffrey William Hugo (εκδ.). *A Patristic Greek Lexicon*. Oxford: Clarendon Press, 1961.
- Μαράς, Αναστάσιος Γ. «Μιν, Ιάκωβος Παύλος (Migne, J. P., 1800-1875). Πατρολόγος». Στη *Μεγάλη Ορθόδοξη Θεολογική Εγκυκλοπαιδεία*. τ. 11. Αθήνα: Στρατηγικές εκδόσεις, 2014: 370-371.
- Μαράς, Αναστάσιος Γ. *Η Ελληνική Ορθόδοξη Εκκλησία: Από την άλωση της Κωνσταντινούπολης έως σήμερα*. Θεσσαλονίκη: Αντ. Σταμούλης, 2012.
- Μαράς, Αναστάσιος Γ. *Πατερική θεολογία και χριστιανικός πολιτισμός: Έλληνες και Λατίνοι Πατέρες-Εκκλησιαστική ιστορία-Ορθοδοξία, Περιβάλλον και Εκπαίδευση*, 2^η έκδ. Θεσσαλονίκη: Αντ. Σταμούλης, 2008.
- Μαρτζέλος, Γεώργιος. «Η σημασία των Πατέρων της Εκκλησίας στους πολυμερείς θεολογικούς διαλόγους της Ορθοδοξίας». Στο *Σπονδή στην κατακόρυφη και οριζόντια Κοινωνιολογία: Τιμητικός Τόμος στον Ομότιμο Καθηγητή Βασίλειο Τ. Γιούλτση*. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη, 2007: 395-412.
- Μπεκατώρος, Στέφανος. «Βιβλιοθήκες της ανθρωπιάς, για τον Ελληνισμό και τους Έλληνες», στο *Βιβλιοθήκες: Γιατί δεν έχουμε; Τι πρέπει να γίνει; Παρεμβάσεις*, 1. Αθήνα: Παρουσία, 1999: 31-49.
- Nissiotis, Nikos. «The unity of Scripture and Tradition: An Eastern Orthodox contribution to the Prolegomena of Hermeneutics». *The Greek Orthodox Theological Review* 11,2 (1966): 183-208.
- Παρασκευάς, Μιχαήλ. «Τα σχολεία συναντούν και αξιοποιούν τις τηλεματικές υπηρεσίες του Πανελληνίου Σχολικού Δικτύου». Στο *Νέες Τεχνολογίες στην Εκπαίδευση: Εισηγήσεις*. Θεσσαλονίκη 8 Σεπτεμβρίου 2003. Αθήνα: ΥΠΕΠΘ, 2003.
- Σταμέλος, Γιώργος (επιμ.). *Το Ελληνικό Εκπαιδευτικό Σύστημα: Πρώτη και δεύτερη βαθμίδα: Δομές και ποσοτικά δεδομένα*. Αθήνα: Κέντρο Εκπαιδευτικής Έρευνας, 2002: 223-226.
- ΥΠΠΕΘ / Δ/νση Θρησκ. Εκπ/σης / 161929 / Θ2 / 3-10-2016.
- ΦΕΚ Β' 3419/25-10-2016.
- Χρήστου, Παναγιώτης Κ. *Εκκλησιαστική Γραμματολογία: Πατέρες και θεολόγοι του Χριστιανισμού*. τ. Β'. 2η έκδ. Θεσσαλονίκη: Κυρομάνος, 2003.

**Η συμβολή της θρησκευτικής εκπαίδευσης στην αντιμετώπιση
δυσεπίλυτων κοινωνικών προβλημάτων: Το παράδειγμα της συνδρομής του
μαθήματος των Θρησκευτικών στην αποδόμηση της σύγχρονης οπαδικής
βίας**

Περίληψη

Το σχολείο δεν πραγματώνει τον γνήσιο και αυθεντικό του ρόλο, αν δεν λειτουργεί ως γέφυρα επικοινωνίας των μαθητών με τις πολλαπλές πτυχές της κοινωνικής ζωής και δεν ανοίγει ένα παράθυρο προς τη ζωή, συμβάλλοντας στη διαδικασία της κοινωνικοποίησής τους. Τα μαθήματα του σχολικού προγράμματος οφείλουν να μην υποτάσσονται στις ανάγκες ενός στείου διδακτικού υλισμού που αντιμετωπίζουν τους μαθητές ως καταναλωτές ενός εκπαιδευτικού προϊόντος αλλά να αναδεικνύονται σε φορείς ενός διδακτικού ειδολογισμού, με στόχο τη μόρφωσή τους με διαχρονικές αρχές, αξίες και στάσεις ζωής. Όταν όμως, βίαια και επιθετικά πρότυπα υιοθετούνται από μέλη της κοινωνίας, προκαλείται ανάγκη εξουδετέρωσής τους. Πτυχή της γενικότερης βίας που ταλανίζει την κοινωνία μας αποτελεί και η οπαδική βία, που σήμερα, προσλαμβάνει ανεξέλεγκτες διαστάσεις.

Το μάθημα των Θρησκευτικών, ως ατμομηχανή της γνήσιας ανθρωπιστικής παιδείας, επιχειρεί να συσχετίσει τη διεύρυνση της κοινωνικής ενσυναίσθησης των μαθητών με το εμπεδωμένο χριστιανικό βίωμα, που μεταμορφώνει το υποκείμενό του σε όλα τα πεδία της κοινωνικής ζωής, συμπεριλαμβανομένου και του αθλητικού γεγονότος. Όχι μόνο διότι πολλές ενότητες των διδακτικών εγχειριδίων, προσδίδουν σε δασκάλους και μαθητές ανάλογες ευκαιρίες προβληματισμού. Το Μάθημα προβάλλει φιλοκαλικά την αξία κάθε καρπού του ανθρώπινου πολιτισμού,-συμπεριλαμβανομένου του αθλητισμού-, που συνδέει αρμονικά την ανθρώπινη γνώση, ως δώρο Θεού, με τις ανάγκες της κάθε εποχής, έξω από μανιχαϊστικές διαιρέσεις και αποκλεισμούς. Καθίσταται φορέας καταδίκης κάθε μορφής βίας, επιθετικότητας και φανατισμού απ' όπου κι αν προέρχεται. Προσφέρει δημοκρατικό βήμα διαλόγου στους νέους για να εκφράσουν τις σκέψεις, τους προβληματισμούς και τις αντιρρήσεις τους στο πλαίσιο μιας οργανωμένης κοινωνίας. Και μεθοδολογικά, ο διδάσκων προσεγγίζει τον κάθε μαθητή ως αναντικατάστατη και ανεπανάληπτη εικόνα του ίδιου του Θεού, με τη δική του αυτοαξία. Στόχο της εισήγησής μας αποτελεί η ανάδειξη της συνδρομής της θρησκευτικής εκπαίδευσης στην άμβλυνση των συνεπειών της οπαδικής βίας. Αυτή η συνδρομή τεκμηριώνει την παιδευτική της αξίας και συνιστά έμπρακτη εφαρμογή ενός «πολιτικού» μαθήματος

Θρησκευτικών που διδάσκει στους μαθητές και μέλλοντες πολίτες το «πολιτικώς υπάρχειν».

Abstract

The school does not fulfill its genuine and authentic role unless it operates as a bridge of communication for students with multiple aspects of social life, opening a window to life and contributing to their process of socialization. The lessons of the school curriculum should not submit to the needs of a sterile teaching material that reduces students to consumers of an educational product but should emerge as carriers of a pedagogical ideal, aiming at their education with timeless principles, values, and life attitudes. However, when violent and aggressive patterns are adopted by members of society, there is a need to cope with them. A part of the broader violence that shakes our society is violence in sports arenas, which today takes uncontrollable dimensions.

Religious education, as the engine of genuine human education, seeks to correlate the expansion of students' social awareness with the ingrained Christian experience, transforming all fields of social life, including sports events. Not only because many sections of students' books provide teachers and students with opportunities for reflection. Religious education promotes value of every fruit of human culture, including sports, which harmoniously connects human knowledge, as a gift from God, with needs of each era, outside of manichaeian divisions and exclusions. It becomes a condemner of any form of violence, aggression, and fanaticism, wherever it comes from. It offers a democratic platform for dialogue to young people to express their thoughts, concerns, and objections within the framework of an organized society. Methodologically, the teacher approaches each student as an irreplaceable and unique image of God, with his own self-worth. The goal of our presentation is to highlight the contribution of religious education in mitigating the consequences of violence in sports arenas. This contribution substantiates its educational value and constitutes the practical application of a "political" Religious Studies course that teaches students and future citizens to exist "politically".

1. Εισαγωγή

Κάθε προσπάθεια των επιστημόνων και αρμόδιων θεσμικών φορέων να κρατήσουν ανοιχτούς τους διαύλους επικοινωνίας τους και να διαλεχθούν συνιστά αναμφισβήτητα ένα πρώτης τάξεως εγχείρημα με ανθρωπολογικές και κοινωνικές προεκτάσεις. Άνθρωποι με διαφορετική επιστημονική αναφορά και άρα, διαφορετικό τρόπο πρόσληψης και κατανόησης της πραγματικότητας, απλώνουν γέφυρες επικοινωνίας και συνεργασίας, επιδιώκοντας ωστόσο, τον ίδιο σκοπό: να υπηρετήσουν τη διακονία του ανθρώπου κάθε εποχής και να διευρύνουν την αυτογνωσία του, που αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για την αυτοπραγμάτωσή του. Κυρίως όμως, τέτοιου είδους πρωτοβουλίες συνδράμουν αποφασιστικά τη διεύρυνση της εξωστρέφειας της Θεολογίας, η οποία, ως

βαθύτατα ανθρωπιστική επιστήμη, καλείται, για να επιτύχει το έργο της και να ανταποκριθεί στον λόγο της ύπαρξής της, πρώτα να κατανοήσει τις πολλαπλές και ποικίλες εκφάνσεις του ανθρώπινου πολιτισμού. Μόνο έτσι μπορεί να συσχετιστεί το σωτηριώδες μήνυμα που κομίζει με την αναγέννηση και ανακαίνιση του ανθρώπινου προσώπου.

Αντίστοιχο, σε εύρος και σημασία, ρόλο μ' αυτόν της Εκκλησίας, πάντοτε τηρουμένων των αναλογιών, αναλαμβάνει και το σχολείο που αναδεικνύεται σε διαχρονικό φορέα παιδαγωγίας και καλείται να μεταδώσει στους παιδαγωγούμενους μαθητές γνώσεις, δεξιότητες και στάσεις ζωής²³⁰. Στον τομέα της γνώσης ανάγεται σε μια οργανωμένη, συστηματική και φιλοκαλική προσπάθεια μετάγγισης των μορφωτικών αγαθών του πολιτισμού. Στον πνευματικό τομέα επιδιώκεται η καλλιέργεια της κριτικής ικανότητας των μαθητών και η υποστήριξη της συναισθηματικής νοημοσύνης και ενσυναίσθησής τους²³¹. Το άροτρο του λόγου, εξάλλου, το οποίο κατέρχεται, κατά τον ιερό Χρυσόστομο, στα βάθη της ψυχής του ανθρώπου, μπορεί να λειτουργήσει θεραπευτικά και να συνδράμει στην αφαίρεση των παθών του²³². Στον ψυχοκινητικό τομέα η εκπαιδευτική διαδικασία οφείλει να συμβάλει αποφασιστικά στην παροχή πληθώρας ψυχοπνευματικών ερεθισμάτων, τα οποία μπορούν να ανταποκρίνονται στις δεξιότητες, τα ενδιαφέροντα και τις υπαρκτικές αναζητήσεις των εφήβων. Στο πλαίσιο αυτό και μέσω μιας διαφοροποιημένης και επικεντρωμένης στις ανάγκες των παιδαγωγούμενων αγωγής, αυτοί αισθάνονται ασφαλείς, ανεξάρτητοι και ελεύθεροι να αναπτύξουν την προσωπικότητά τους²³³. Στον ηθικό τομέα να συμβάλει στην ηθικοποίηση των μαθητών και να τους βοηθά να κατανοήσουν τι είναι πραγματικά φιλάνθρωπο και τι όχι, τι είναι αγαθό και τι κακό, τι ωφέλιμο και τι βλαβερό²³⁴. Και τέλος, στον κοινωνικό τομέα να λειτουργεί ως γεφυροποιός, συμβάλλοντας στη διαδικασία κοινωνικοποίησής τους²³⁵.

²³⁰ Ιω. Κογκούλης, *Εισαγωγή στην Παιδαγωγική* (Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη, 1991), 100.

²³¹ Ηλ. Μαρσαγγούρας, *Θεωρία και πράξη της διδασκαλίας. Τόμος Β' Στρατηγικές διδασκαλίες. Η κριτική σκέψη στη διδακτική πράξη* (Αθήνα: Gutenberg, 2002).

²³² «Όρα γὰρ τί γίνεται· Συμβαίνει πολλάκις ἀπὸ τῆς συνεχοῦς διδασκαλίας εἰς τὸ βάθος τῆς ψυχῆς τὸ τοῦ λόγου ἄροτρον κατελθὸν ἐκκόψει τὸ ἐνοχλοῦν αὐτῇ πάθος.»· Ιωάννη Χρυσόστομου, Ερμηνεία της προς Τιμόθεο Β' επιστολής, PG 62, 632.

²³³ A. C. Tomlinson, *The differentiated classroom: Responding to the needs of all learners* (Alexandria: VA: Association for Supervision and Curriculum Development, 1999).

²³⁴ Αλ. Κακαβούλη, *Ηθική ανάπτυξη και αγωγή*. Τόμος Β' (Αθήνα: Γρηγόρη, 1994).

²³⁵ Ηρ. Ρεράκης, *Κοινωνική ένταξη και θρησκευτική αγωγή του μαθητή στο ελληνικό σχολείο*, (Θεσσαλονίκη: Πουρναρά, 2010). Βλ. σχ. Ιω. Κογκούλης, *Η σχολική τάξη ως κοινωνική ομάδα και η ομαδοσυνεργατική διδασκαλία και μάθηση*, (Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη, 2004), 97.

2. Η λειτουργία του σύγχρονου σχολείου και η αναγκαιότητα για μια γνήσια ανθρωπιστική παιδεία

Όταν όμως, κανείς αποπειράται να συναρτήσει όλες τις παραπάνω αναγκαίες πτυχές της παιδευτικής διαδικασίας με τον τρόπο λειτουργίας του σύγχρονου σχολείου, οδηγείται σε αλλότρια συμπεράσματα: Τα μαθήματα του σχολικού προγράμματος, αντί να ανάγονται σε φορείς ενός διδακτικού ειδολογισμού, με στόχο τη μόρφωση των μαθητών, τις περισσότερες φορές υπηρετούν τις ανάγκες ενός στείρου διδακτικού υλισμού που υποτάσσουν τους μαθητές σε καταναλωτές ενός εκπαιδευτικού προϊόντος. Ο λειτουργικός αναλφαβητισμός που διαπιστώνεται από τους ακαδημαϊκούς δασκάλους μας, όταν τα παιδιά αυτά εισάγονται στα Α.Ε.Ι., είναι το λιγότερο, αφού η προϊούσα έξαρση της βίας και της επιθετικότητας που λαμβάνει χώρα στο σχολικό περιβάλλον, ανάγεται εύλογα ως σημείο συναγερμού που χρήζει άμεσης αντιμετώπισης. Σε μια σκληρή κοινωνική πραγματικότητα που αντανάκλα βία, μοναξιά, υποκρισία, ανηθικότητα, επί πτωμάτων ανταγωνισμό, ξεθώριασμα της πίστης, δυσλειτουργία των θεσμών και τελικά, φαλκίδευση του ανθρώπου στα υπαρξιακά του αδιέξοδα, δεν θα μπορούσαμε να ζητήσουμε από τα παιδιά μας τίποτα περισσότερο. Πρόκειται εξάλλου, για εφήβους που προσπαθούν απεγνωσμένα να οικοδομήσουν την ταυτότητά τους.

Όλοι λοιπόν, οι εμπλεκόμενοι φορείς διαπιστώνουν, έστω και θεωρητικά, την αναγκαιότητα για μια γνήσια ανθρωπιστική παιδεία που θα θέτει ως πρώτιστο στόχο όχι την εισαγωγή σε ένα Α.Ε.Ι. αλλά την καλλιέργεια του ανθρώπου και την πλαισίωση της πολιτείας με πολίτες που θα έχουν ανθρωπιά, αυτογνωσία και κοινωνική υπευθυνότητα. Μιας παιδείας, που όπως προαναφέρθηκε, θα λειτουργεί ως πεδίο αναστοχασμού αρνητικών κοινωνικών πρακτικών και φορέας έμπνευσης για προβληματισμό και επανομηματοδότηση. Μιας ενεργητικής και βιωματικής παιδείας που προσεγγίζει τα παιδιά ως δρώντα υποκείμενα, κατά τον Peter Jarvis, καθώς αυτά εξέρχονται της παθητικής τους στάσης και μπορούν να παρεμβαίνουν εντός της κοινωνικής πραγματικότητας που δραστηριοποιούνται²³⁶. Έτσι μπορούν να ενεργοποιούν συνεχώς τη διαδικασία μετασχηματισμού της κοινωνικής εμπειρίας που υπόκειται σε επεξεργασία εντός της διδασκαλικής αίθουσας, σε νέες στάσεις ζωής και νέες κοινωνικές πρακτικές, με στόχο να εμπλουτίζεται η αντιμετώπιση δυσεπίλυτων προβλημάτων.

3. Η οπαδική βία ως μορφή έκφρασης της πολυπρόσωπης βίας. Στατιστική τεκμηρίωση.

Ένα από τα πλέον φλέγοντα προβλήματα της τρέχουσας συγκυρίας αποτελεί και το θέμα της βίας, σε όλες τις εκδοχές της. Ενδοοικογενειακή βία, ενδοσχολική βία, διαφυλική βία, διαδικτυακή βία,... βία, σε όλες τις διαβαθμίσεις

²³⁶Αλ. Μανιάτη, *Συνεχιζόμενη Εκπαίδευση και κατάρτιση: Θεωρία και πράξη του Peter Jarvis* (Αθήνα:Μεταίχμιο, 2004).

της και με όλους τους τρόπους. Πτυχή της γενικότερης βίας, που ταλανίζει την κοινωνία μας, αποτελεί και η οπαδική βία, που σήμερα, προσλαμβάνει επίσης, ανεξέλεγκτες διαστάσεις. Δυστυχώς το αποτρόπαιο γεγονός της δολοφονίας του Άλκη Καμπανού τον Φεβρουάριο του 2022 αποτελεί μόνο τον τελευταίο, όπως αποδεικνύεται, κρίκο στη μακρά αλυσίδα της ακραίας οπαδικής βίας στη χώρα μας²³⁷. Θα μπορούσαμε να απαριθμήσουμε πολλά στατιστικά στοιχεία που αποδεικνύουν του λόγου το αληθές. Παραθέτουμε κάποια ενδεικτικά: Κατά το διάστημα από 2010 έως 2015 σημειώθηκαν τουλάχιστον είκοσι (20) βομβιστικές επιθέσεις σε συνδέσμους οπαδών της χώρας μας, ακόμα και συμπλοκές με καλάζνικοφ²³⁸. Κατά τη σεζόν 2018-19 και μόνο στους ποδοσφαιρικούς αγώνες, σε εξήντα πέντε (65) από ενενήντα εννέα (99) αγώνες υπήρχε τουλάχιστον ένα περιστατικό αθλητικής βίας. Σύμφωνα με άλλα στατιστικά στοιχεία κατά τη διάρκεια του 2021 καταγράφηκαν από την Ελληνική Αστυνομία εκατό δεκαοχτώ (118) περιστατικά με συμπλοκές οπαδών αντίπαλων ομάδων σε όλη την Ελλάδα²³⁹. Από το 1986 έως σήμερα η μακάβρια λίστα των δολοφονημένων στο όνομα του οπαδισμού αριθμεί εννέα (9) άτομα, επί συνόλου δεκατριών (13) νεκρών της οπαδικής βίας τα τελευταία σαράντα χρόνια²⁴⁰. Πενήντα (50) με εκατό (100) ραντεβού κλείνονται κάθε χρόνο μεταξύ οπαδών, νέων παιδιών δηλαδή, προκειμένου να λύσουν τις οπαδικές διαφορές τους²⁴¹. Κατοχή και ρίψη επικίνδυνων και αιχμηρών αντικειμένων, χρήση φωτοβολιδών και όπλων, αντεγκλήσεις οπαδών, υβριστικά συνθήματα, διακοπή αγώνων, εκδήλωση βίαιων επεισοδίων, προσαγωγές και συλλήψεις διαγράφουν ένα ζοφερό τοπίο που δίκαια, ανάγει το πρόβλημα αυτό σε ένα από τα πιο καυτά της ελληνικής κοινωνίας.

4. Τα αίτια της οπαδικής βίας

Φρονούμε ότι το μάθημα των Θρησκευτικών, ως ατμομηχανή της γνήσιας ανθρωπιστικής παιδείας μπορεί να διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στην εξουδετέρωση στερεοτυπικών μοντέλων συμπεριφοράς, που μετατρέπουν τη συμμετοχή στο αθλητικό γεγονός σε γενεσιουργό παράγοντα βίας και επιθετικότητας. Μπορεί να συσχετίσει τη διεύρυνση της κοινωνικής

²³⁷ Tvxs Newsroom, «Δολοφονία Άλκη Καμπανού / Το χρονικό της υπόθεσης, η μαραθώνια δίκη και η ετυμιογία» στο <https://tvxs.gr/news/ellada/dolofonia-alki-kampanoy-to-chroniko-tis-ypothesis-i-marathonia-diki-kai-i-etymigoria/>.

²³⁸ Βασ. Γαλούπης, «Αναβαθμίστηκε επιχειρησιακά η χολιγκανική βία μετά τα Μνημόνια. Έξαρση των αιματηρών περιστατικών και δραματική αύξηση των νεκρών από το 2011. Σοκάρουν οι αριθμοί και τα στοιχεία», στο

<https://www.newsbreak.gr/politiki/496309/anavathmistike-epicheirisiaka-i-choylygkaniki-via-meta-ta-mnimonia/> (2023).

²³⁹ Όπ. παρ.

²⁴⁰ Όπ. παρ.

²⁴¹ Όπ. παρ.

ενσυναίσθησης των μαθητών με το εμπεδωμένο χριστιανικό βίωμα, που μεταμορφώνει το υποκείμενό του σε όλα τα πεδία της κοινωνικής ζωής, συμπεριλαμβανομένου και του αθλητικού γεγονότος. Γι' αυτό και η θρησκευτική αγωγή μπορεί και πρέπει τελικά, να αντιμετωπίζεται από τους αρμόδιους φορείς όχι ως εποικοδόμημα της εκπαίδευσης αλλά ως θεσμική μορφή επίλυσης δυσχερών και δυσεπίλυτων κοινωνικών προβλημάτων. Αν πραγματικά, ενσχύσουμε στις αιτίες της οπαδικής βίας και επιχειρήσουμε να αναδείξουμε τον τρόπο, με τον οποίο η θρησκευτική αγωγή των παιδιών μας επιχειρεί να τις θεραπεύσει, τότε θα μπορέσουμε να αποδείξουμε του λόγου το αληθές της παραπάνω διαπίστωσης.

Καταρχήν όλοι θα συμφωνήσουμε ότι η οπαδική βία συνιστά ένα ακραίο φαινόμενο με βαθιές ρίζες στην κοινωνία που προάγει μια εξωκοινωνική και αντικοινωνική συμπεριφορά. Αν όμως, πέραν όσων αναφέραμε παραπάνω, επιχειρούσαμε μια ψυχολογικού τύπου προσέγγιση του φαινομένου, θα συμφωνούσαμε ότι οι θεατές, στις περισσότερες περιπτώσεις, μετατρέπονται σε φανατισμένους οπαδούς που κρύβουν την πραγματική ταυτότητά τους πίσω από τη μάζα των συν-οπαδών τους. Ένα μωσαϊκό διαφορετικών χαρακτήρων που μαρτυρά ανθρώπους με διαφορετικό τρόπο σκέψης, διαφορετική ψυχολογία, διαφορετικές συνήθειες, διαφορετική οικονομική κατάσταση και εν τέλει, διαφορετικό κοινωνικό status ταυτοποιείται και ομογενοποιείται. Το έμβλημα της ομάδας, ο ύμνος, τα συνθήματα, τα σύμβολά της γίνονται τα μέσα της άκριτης ταυτοποίησης και λειτουργούν ισοπεδωτικά. Κυρίως για ανθρώπους, που στη ζωή τους δεν έχουν δυστυχώς, οικοδομήσει μια στέρεη κοινωνική ταυτότητα και αισθάνονται μετέωροι. Θεωρούν ότι στο γήπεδο μπορούν να κάνουν αισθητή την παρουσία τους και να διεκδικήσουν ό, τι τους δεν μπορούν στην πραγματική ζωή²⁴².

5. Η συμβολή του μαθήματος των Θρησκευτικών

Σ' αυτήν την αντικοινωνική και εξωκοινωνική συμπεριφορά το μάθημα των Θρησκευτικών αντιπροτάσει και διακηρύσσει τη γνήσια και αυθεντική κοινωνικότητα του ανθρώπου με τον Θεό και τον συνάνθρωπο²⁴³. Συνεκτική δύναμη αυτής της κάθετης και οριζόντιας κοινωνικότητας καθίσταται η αγάπη προς κάθε ετερότητα, ακόμα και στον ίδιο τον εχθρό. Πρόκειται για τη σταυρώσιμη αγάπη που παρέδωσε στην Εκκλησία Του ο ίδιος ο Χριστός και περιλαμβάνει τη μέριμνα ακόμα και για τον εχθρό. Αν ο ίδιος το έπραξε, τότε δεν μπορούν να πράξουν διαφορετικά και όσοι Τον ακολουθούν, σε κάθε έκφανση της κοινωνικής ζωής, ακόμα και στο αθλητικό στάδιο. Αν η οπαδική βία στηρίζεται

²⁴² Για αναλυτική παρουσίαση του φαινομένου της βίας στα ελληνικά γήπεδα με έμφαση στην ανάδειξη των αιτίων του βλ. σχ. Ι. Ζαϊμάκης, «*Το φαινόμενο της βίας στα ελληνικά γήπεδα*», στο: *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών Κοινωνική Εργασία* 80, (Αθήνα, Σύνδεσμος Κοινωνικών Λειτουργιών Ελλάδας, 2005), 223-247.

²⁴³ Αρ. Βαρριάς, *Η Ποιμαντική του περιθωρίου, Τόμος Α', Περιθωριακότητα και Εκκλησία* (Θεσσαλονίκη: Πουρναρά, 2004) 49.

στην απρόσωπη και καθοδηγούμενη μάζα, η θρησκευτική αγωγή δίνει έμφαση στην αξία του ανθρώπινου προσώπου ως βασικού φορέα της ποιοτικής αναβάθμισης του πολιτισμού²⁴⁴. Ανάγεται σε καθοριστικό παράγοντα αποστροφής της μαζοποίησης των ανθρώπων και των κοινωνικών ομάδων που κρύβονται πίσω από μάσκες και δεν έχουν το θάρρος και την τόλμη της προσωπικής αναφοράς. Στη σχολική τάξη του Θεολόγου όλοι οι μαθητές/τριες γίνονται ή οφείλουν γίνονται αποδέκτες της μοναδικότητάς τους. Οφείλουν να αποκομίζουν την αίσθηση ότι αποτελούν αναντικατάστατες εικόνες του Θεού που συνδράμουν με τον δικό τους αυθεντικό τρόπο στον εμπλουτισμό του μαθήματος.

Από την άλλη πλευρά, τα έντυπα, οι οπαδικές εφημερίδες, οι ραδιοφωνικές εκπομπές και τα αθλητικά sites μπορούν να καταστούν φορείς μιας στοχευμένης κριτικής που καταργεί την κριτική ικανότητα και προκαλεί την άκριτη συσπείρωση και τον φανατισμό. Πολλώ δε μάλλον ότι παρατηρείται ανοχή και υπόθαλψη του φανατισμού από τους ιθύνοντες. Κι όμως, η θρησκευτική αγωγή μετασχηματίζεται σε μια αγωγή της ειρήνης και της αγαπητικής συνύπαρξης όλων των ετεροτήτων. Καθίσταται φορέας καταδίκης κάθε μορφής βίας, επιθετικότητας και φανατισμού απ' όπου κι αν προέρχεται και σε οποιοδήποτε πεδίο της κοινωνικής ζωής και αν εκδηλώνεται. Ο σπόρος εξάλλου, του υπομονετικού γεωργού βλαστάνει και αυξάνει «ως οὐκ οἶδεν αὐτός²⁴⁵» και επιδρά στις ψυχές των παιδιών σαν βάλσαμο.

ΑΣ μην ξεχνούμε επίσης, ότι το ποδόσφαιρο έχει αναχθεί σε ένα υπερθέαμα στην εποχή μας, σε ένα show και μια αγορά με τεράστιο εύρος. Σ' αυτήν την αγορά ο οπαδός αποτελεί βασική καταναλωτική μονάδα: Είναι ο θεατής των αγώνων, ο καταναλωτής αθλητικών προϊόντων, και όπως προαναφέρθηκε, ο αναγνώστης αθλητικών εφημερίδων και ο ακροατής αθλητικών εκπομπών. Σε όλα τα παραπάνω προστίθενται και οι σύνδεσμοι των ομάδων, οι οποίοι χάριν των επιχειρηματικών συμφερόντων των ομάδων, δεν αντιμετωπίστηκαν ως παράνομες κυψέλες που θρέφουν τη βία αλλά υποστηρίχτηκαν και χρηματοδοτήθηκαν. Έτσι διαμορφώθηκε μια τεράστια σε εύρος και αξία αγορά, στην οποία ο οπαδός αποτελεί βασική καταναλωτική μονάδα, ενώ η συσσώρευση κερδών αποτελεί επιδιωκόμενο στόχο. Κι όμως, το μάθημα των Θρησκευτικών προβάλλει φιλοκαλικά την αξία κάθε καρπού του ανθρώπινου πολιτισμού, -συμπεριλαμβανομένου και του αθλητισμού-, που συνδέει αρμονικά την ανθρώπινη γνώση, ως δώρο Θεού, με τις ανάγκες της κάθε εποχής, έξω από μανιχαϊστικές διαιρέσεις και αποκλεισμούς. Προβάλλει την αξία της αποδοχής του αληθινού φίλαθλου πνεύματος πέρα και έξω από απρόσωπες καταναλωτικές πρακτικές.

²⁴⁴ Μ. Σιώτης, *Η χριστιανική διδασκαλία περί του ανθρώπου ως προσώπου*, (Αθήνα: Εκκλησιαστικόν, Επιστημονικόν και Μορφωτικόν Ίδρυμα Ιωάννου και Εριέτης Γρηγοριάδου, 1984).

²⁴⁵ Μκ 4, 27.

Η οπαδική βία, άλλωστε, «αντιπαθεί» τον homo universalis, τον «καθολικό» δηλαδή, ενεργό πολίτη που δραστηριοποιείται στο πλαίσιο της κοινωνικής ζωής και αναλαμβάνει διακριτές πρωτοβουλίες²⁴⁶. Επιθυμεί τον άνθρωπο διηρημένο, άοκνο και ανύστακτο «υπηρέτη» της ομάδας που υποστηρίζει, πέραν και πάνω από κάθε άλλο κοινωνικό ρόλο. Θέλει παθητικούς δέκτες και μη σκεπτόμενους ανθρώπους, χωρίς ενσυναίσθηση και αντίληψη της κοινωνικής τους ευθύνης ούτε κριτική ικανότητα.

Στον αντίποδα, το μάθημα των Θρησκευτικών κομίζει το πνεύμα της αραγούς και αδιάσπαστης ενότητας που συνέχει άλλωστε, στο πλαίσιο της Εκκλησίας, τους Χριστιανούς. Όπως παρατηρεί ο καθηγητής Χρήστος Γιανναράς, η ενότητα «δεν είναι ένα οργανωτικό ή διανοητικό επίτευγμα, αλλά καταρχήν ένα υπαρκτικό γεγονός, ένας τρόπος υπάρξεως που συνιστά την Εκκλησία²⁴⁷». Οι Χριστιανοί, χωρίς να απωλέσουν τη διαφορετικότητα του προσώπου τους, επιδίδονται στην καλλιέργεια των ξεχωριστών κλίσεων και ταλάντων τους, που τους προσδίνουν μια ξεχωριστή θέση στο σώμα της Εκκλησίας. Έτσι το Μάθημα προβάλλει τις παροτρύνσεις σπουδαίων αγίων για αρμονική γυμνασία των δυνάμεων του σώματος και της ψυχής και λειτουργεί προπαρασκευαστικά στη διαμόρφωση υπεύθυνων πολιτών που θα έχουν ισόρροπα αναπτυγμένες τις σωματικές και ψυχικές του δυνάμεις και θα αναλάβουν πολλαπλούς ρόλους στην κοινωνία που θα ζήσουν²⁴⁸. Δεν πρέπει να λησμονούμε ότι ο άγιος Νεκτάριος, ο άγιος του προηγούμενου πλέον αιώνα, υπήρξε εμπνευστής των αθλητικών αγώνων στην Ελλάδα και υπεργτόνιζε τα οφέλη που προκύπτουν από τη συνάθληση των νέων σ' αυτούς²⁴⁹. Μιλούσε για την αξία της ευγενούς άμιλλας που μπορεί να απομακρύνει την αργία, τη γενέτειρα της ακηδίας, δηλ. της αδιαφορίας, της χαννότητας, της αργίας και κάθε άλλης κακίας, και μπορεί να κάνει τους νέους κρατερούς, για να υπερασπιστούν τα δίκαια της πατρίδας²⁵⁰. Είναι γνωστή η ιδιαίτερη μέριμνα που επέδειξε ο Άγιος για την εκγύμναση των

²⁴⁶ Ο όρος «homo universalis» αναφέρεται στον χαρακτηρισμό του ανθρώπου που συμπύκνωσε τα ιδανικά της εποχής της Αναγέννησης. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. σχ. Edw. Burns, *Ευρωπαϊκή Ιστορία. Ο δυτικός πολιτισμός: νεότεροι χρόνοι*, (Αθήνα: Επίκεντρο, 2006).

²⁴⁷ Χρ. Γιανναράς, *Αλήθεια και ενότητα της Εκκλησίας*, (Αθήνα: Γρηγόρη, 1997). Βλ. σχ. Στ. Παπαδόπουλος, «Η ενότητα της Εκκλησίας» στο: Στ. Παπαδόπουλος, *Άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος*, τ. 2, (Αθήνα: Αποστολική Διακονία, 1999): http://www.myriobiblos.gr/texts/greek/papadopoulos_petpaul.html

²⁴⁸ R. B. Ballou, «Analysis of the Writings of Selected Church Fathers to A.D. 394 to Reveal Attitudes regarding Physical Activity», στο E.F. Zeigler (ed.) *History of Sport and Physical Education to 1900: Selected Topics*, (Champaign, Illinois: Stipes Publishing, 1973), σσ. 187-199.

²⁴⁹ Β. Καϊμακάμης, *Ο Άγιος Νεκτάριος ως εκφραστής της φυσικής αγωγής και του αθλητικού ιδεώδους*, στο: *Γρηγόριος ο Παλαμάς 532*, (Θεσσαλονίκη, Ιερά Μητρόπολη Θεσσαλονίκης, 2010) 13-31.

²⁵⁰ Διαμ. Γεωργούλιας, «Ομιλία περί Γυμναστικής Αγίου Νεκταρίου», στο: *Διάβαση 63* (Περιστέρι: Γραμματεία Κατηχήσεως και Νεότητος της Ιεράς Μητροπόλεως Περιστερίου, Σεπτ.-Οκτ. 2006), 24-27.

φοιτητών της Ριζαρείου Σχολής, όταν εισήγαγε σ' αυτήν το άθλημα του ποδοσφαίρου και δημιούργησε και ποδοσφαιρική ομάδα.

Τέλος το μάθημα των Θρησκευτικών αποτελεί ή πρέπει να αποτελεί ένα υγιές πεδίο έκφρασης των υπαρξιακών αναζητήσεων των νέων, ακόμα και των αμφισβητήσεων και απορριψιών τους. Ο/Η εκπαιδευτικός που το διδάσκει στέκεται δίπλα στους νέους. Προσπαθεί να αφουγκραστεί τα πραγματικά προβλήματά τους, τις ανησυχίες και επιδιώξεις τους εντός ενός μαθησιακού κλίματος αρμονικής αλληλεπίδρασης και διαλόγου²⁵¹. Ταυτόχρονα, όμως, διδάσκει και τους ενδεδειγμένους τρόπους διεκδίκησής τους σε μια οργανωμένη και διαρθρωμένη κοινωνία, η εύρυθμη λειτουργία της οποίας προϋποθέτει την εφαρμογή κανόνων και διαδικασιών. Μ' αυτόν τον τρόπο συμβάλλει αποφασιστικά στη διαμόρφωση της ταυτότητας των νέων έτσι, ώστε αυτοί να έχουν επίγνωση της διαφορετικότητάς τους, καθώς και του τρόπου που αυτή ανάγεται σε πηγή νοηματοδότησης της κοινωνίας και του πολιτισμού και όχι πεδίο έκφρασης βίας και επιθετικότητας. Έτσι η διαπροσωπικότητα οικοδομείται σε στέρεες βάσεις και ακλόνητα θεμέλια, χωρίς την πρόκληση διαπόμπευσης, συντριβής ή και γελιοποίησης ακόμα.

6. Στοχευμένες διδακτικές εφαρμογές στο φάσμα των προγραμμάτων σπουδών του μαθήματος των Θρησκευτικών στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση

Ο διδάσκων έχει πάντα την ευκαιρία και υποχρέωση να μεταφέρει στην σχολική αίθουσα πτυχές της τρέχουσας κοινωνικής πραγματικότητας και να τις συσχετίζει με τις θρησκευτικές εμπειρίες των παιδιών. Έτσι αποφύγει τον διδακτικό βερμπαλισμό και αποδεικνύει ότι αυτό που διδάσκει έχει απευθείας εφαρμογή στο σύγχρονο κοινωνικό πλαίσιο. Άρα το Μάθημα αναβαθμίζεται ουσιαστικά, αφού συναρτάται με τις ανάγκες των παιδιών και της κοινωνίας. Υπάρχουν πράγματι, αρκετές θεματικές ενότητες στο φάσμα των προγραμμάτων σπουδών όλων των βαθμίδων εκπαίδευσης και τάξεων, που προσφέρονται για διδακτική αξιοποίηση του οξύτατου κοινωνικού προβλήματος που πραγματευόμαστε:

- Στη γ' Δημοτικού αλλά και στην Α' Γυμνασίου, στο πλαίσιο της επεξεργασίας της παραβολής του Καλού Σαμαρείτη στην τάξη, ο διδάσκων ή η διδάσκουσα μπορεί να θέσει στο επίκεντρο της διδακτικής διαδικασίας την επικαιροποίηση της έννοιας του πλησίον στη σημερινή εποχή, συμπεριλαμβάνοντας στις διαφορετικές πτυχές της διαφορετικότητας ακόμα και αυτή του υποστηρικτή διαφορετικών ομάδων.

- Στο πλαίσιο της εξέτασης των διωγμών των Χριστιανών, κατά τη Δ' Δημοτικού και κυρίως τη Β' Γυμνασίου, θα μπορούσε να γίνει παραλληλισμός μεταξύ της ατμόσφαιρας της μαζοποίησης και του όχλου που επικρατούσε στον

²⁵¹ Δ. Λάμπας, *Ο διάλογος και το μάθημα των Θρησκευτικών στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση*, (Θεσσαλονίκη: Πουρναρά, 2000).

Ρωμαϊκό Ιππόδρομο και της αντίστοιχης ατμόσφαιρας που επικρατεί στα σημερινά γήπεδα²⁵².

- Η ανάδειξη της σημασίας της θρησκευτικής ελευθερίας, με αφορμή την επεξεργασία του Διατάγματος των Μεδιολάνων στις ίδιες τάξεις, θα μπορούσε να συνδεθεί με την αξία του σεβασμού κάθε ετερότητας, άρα και της αθλητικής²⁵³.

- Το συγγραφικό έργο των Τριών Ιεραρχών, που τυγχάνει επεξεργασίας στις ίδιες τάξεις, βρίθκει από λέξεις και φράσεις που παραπέμπουν στη διαδικασία της αθλητικής άσκησης, όπως: «κανόνες», «ἄθλησις», «παίδευσις», «ὄροι», «ἀγωγή», «κοσμεῖσθαι», κ.ο.κ.²⁵⁴. Δράττοντας την ευκαιρία ο διδάσκων ή η διδάσκουσα μπορεί να οργανώσει συζήτηση σχετικά με την επιδίωξη της ευγενούς ἀμιλλας και τη διακριτή γραμμή που τη χωρίζει από τον άκρατο ανταγωνισμό και φανατισμό.

- Στην τελευταία ενότητα της Δ' Δημοτικού αναδεικνύεται διδακτικά η «αξία της ανθρώπινης ζωής για την Εκκλησία» και η σημασία του «σεβασμού προς τον συνάνθρωπο», κάθε συνάνθρωπο ανεξαιρέτως. Συστήνεται μάλιστα, στους μαθητές/τριες να «κατονομάσουν περιπτώσεις εκφοβισμού και διακρίσεων που φανερώνουν την περιφρόνηση της αξίας που έχει κάθε άνθρωπος». Να μια ακόμα καλή ευκαιρία υλοποίησης του επιδιωκόμενου διδακτικού στόχου σχετικά με την απαξία της οπαδικής βίας²⁵⁵.

- Στη β' Γυμνασίου τα παιδιά καλούνται να κατανοήσουν την αξία του χρυσού κανόνα της χριστιανικής ηθικής «Όλα όσα θέλετε να σας κάνουν οι άλλοι άνθρωποι, αυτά να τους κάνετε κι εσείς». Καλούνται να εξετάσουν με

²⁵² Πρόγραμμα Σπουδών για το Μάθημα των Θρησκευτικών στο Δημοτικό Σχολείο, ΦΕΚ Β' 615/9-2-2023, 5842 και Πρόγραμμα Σπουδών του Μαθήματος των Θρησκευτικών των Α', Β' και Γ' τάξεων Γυμνασίου, ΦΕΚ Β' 416/30-01-2023, 4140.

²⁵³ Οπ. παρ.

²⁵⁴ Ορισμένα ενδεικτικά παραδείγματα είναι τα παρακάτω: «Οὔτοι τίνες μὲν ὄντες, καὶ ὄθεν, καὶ ἐξ οἷας ὀρμώμενοι τὸ ἀπαρχῆς ἀγωγῆς καὶ παιδείσεως, εἰς τοσοῦτον ἀρετῆς τε καὶ δόξης προελήλυθασιν, ὥστε καὶ ταῖς ἐτησίαις ταύταις τιμᾶσθαι πομπαῖς τε καὶ πανηγύρεσι, καὶ μείζονα τῶν ὀρωμένων τὴν περὶ αὐτῶν δόξαν ἐναποκεῖσθαι ταῖς ἀπάντων ψυχαῖς, ἢ περὶ αὐτῶν βίβλος δηλώσει τοῖς φιλομαθέσι καὶ φιλοπόνοις, ἢ τὸν λογισμὸν περὶ τοῦ αὐτοκράτορα εἶναι τῶν παθῶν φιλοσοφοῦσα, καὶ κύριον τῆς ἐπ' ἄμφω ροπῆς, ἀρετὴν τε φημι καὶ κακίαν.»: Γρηγορίου Θεολόγου, εἰς τοὺς Μακκαβαίους, Λόγος ιε', PG 35, 913B· «... Πάντες μὲν οἱ τῶν μαρτύρων ἀγῶνες ἐπίδοξοι, καὶ θαυμάζεται πανταχοῦ τῶν δικαίων ἢ ἄθλησις.»: Ιωάννη Χρυσοστόμου, εἰς τὸν ἅγιον πρωτομάρτυρα Στέφανον, PG 59, 699· «Ἐὰν δύο κανόνες ἀλλήλοις παρατεθῶσιν, ἢ εὐθύτης αὐτῶν συναρμόζει ἀλλήλοις· ἐὰν δὲ διάστροφον ζύλον κανόνι παρατεθῆ, ἀσυνάρμοστον εὐρίσκειται τῷ ὀρθῷ τὸ στρεβλόν. Ἐπεὶ οὖν εὐθῆς ἐστὶν ἢ τοῦ Θεοῦ αἴνεσις, εὐθείας χρεια καρδίας, ἵνα ἐπιπρέψη αὐτῇ καὶ ἐφαρμόσῃ ὁ αἶνος.»: Μ. Βασιλείου, Ὁμιλία εἰς τοὺς Ψαλμούς, PG 29, 325· «Ἀρχῆς καλῆς κάλλιστον εἶναι καὶ τέλος, Ὁρθῶς δοκοῦσιν οἱ ὄροι τῶν πραγμάτων.»: Γρηγορίου Θεολόγου, Ἐπι Ἠθικά, PG 37, 916· «Τὸ γὰρ διδασκαλεῖον τῆς γῆς τὰ Ἱεροσόλυμα τότε ἦν, καὶ οἱ βουλόμενοι χαρᾶς ἀπολαύειν, καὶ καλλωπίζεσθαι, καὶ κοσμεῖσθαι, ἐντεῦθεν τὰ δέοντα ἐμάνθανον.»: Ιωάννη Χρυσοστόμου, Ἑρμηνεία εἰς τοὺς Ψαλμούς, PG 55, 217 (ἡ υπογράμμιση δική μας).

²⁵⁵ Πρόγραμμα Σπουδών για το Μάθημα των Θρησκευτικών στο Δημοτικό Σχολείο, ΦΕΚ Β' 615/9-2-2023, 5846.

συγκεκριμένα παραδείγματα, την «ευθύνη του χριστιανού για τα ζητήματα της κοινωνίας και του κόσμου», συμπεριλαμβανομένων διακριτών μορφών βίας²⁵⁶.

- Στη Γ' Γυμνασίου, η αναγκαιότητα κατανόησης της σημασίας και της χρησιμότητας του διαλόγου με τη θρησκευτική ετερότητα, ακόμα και όσους δηλώνουν άθεοι ή αγνωστικιστές, μπορεί να παραλληλιστεί βιωματοκεντρικά και πάντα τηρουμένων των αναλογιών, με την αντίστοιχη αναγκαιότητα σε επίπεδο κάθε άλλης ετερότητας²⁵⁷.

- Στην Α' Λυκείου οι μαθητές/τριες καλούνται να εντοπίσουν εφαρμογές της βίωσης του τριαδικού δόγματος στη σύγχρονη κοινωνική πραγματικότητα και «να αναδείξουν τη σχέση Θεού-ανθρώπου ως αφετηρία των διαπροσωπικών σχέσεων και πρότυπο για την οικοδόμηση της κοινωνικής συνοχής στον σύγχρονο κόσμο». Να μια ακόμα εξαιρετική ευκαιρία²⁵⁸!

- Η μνήμη των αγίων στην ίδια τάξη, προσφέρει θαυμάσιες ευκαιρίες, προκειμένου οι μαθητές/τριες «να ανακαλύψουν πρότυπα πνευματικής ζωής και δράσης στις ζωές τους ως στάσεις ζωής με κοινωνικές και οικουμενικές προοπτικές». Εδώ για παράδειγμα, θα μπορούσαμε να εντάξουμε το παράδειγμα του αγίου Νεκταρίου και να μιλήσουμε στα παιδιά για τη ισορροπημένη στάση του σπουδαίου αυτού αγίου απέναντι στο φαινόμενο του αθλητισμού²⁵⁹.

- Στη Β' Λυκείου θα μπορούσαν να συζητηθούν αντίστοιχοι προβληματισμοί στο πλαίσιο του θεματικού πεδίου «Ορθόδοξη Εκκλησία και δημόσιος χώρος²⁶⁰». Εδώ αποσκοπείται η επισήμανση της «ευθύνης που φέρουν οι Χριστιανοί για τη μεταμόρφωση κάθε πεδίου της κοινωνίας, η «ανάδειξη του θρησκευτικού φαινομένου ως δομικού στοιχείου του σύγχρονου πολιτισμού²⁶¹» και «η αποτίμηση της συμβολής των θρησκειών στο ζήτημα της διαφύλαξης των ανθρώπινων δικαιωμάτων²⁶²».

- Ακόμα και στο φάσμα της Γ' Λυκείου δίνεται η ευκαιρία υπαινιγμού επί του θέματος, στο πλαίσιο της ανάδειξης του σεβασμού που αποδίδει η Ορθόδοξη Εκκλησία στην ανθρώπινη ζωή ανεξαιρέτως, χωρίς διακρίσεις και φανατισμούς²⁶³.

²⁵⁶ Πρόγραμμα Σπουδών του Μαθήματος των Θρησκευτικών των Α', Β' και Γ' τάξεων Γυμνασίου, ΦΕΚ Β' 416/30-01-2023, 4143.

²⁵⁷ Όπ. παρ., 4144

²⁵⁸ Πρόγραμμα Σπουδών του Μαθήματος των Θρησκευτικών των Α', Β' και Γ' τάξεων Γενικού Λυκείου, ΦΕΚ Β' 573/6-2-2023, 5483.

²⁵⁹ Όπ. παρ. 5485.

²⁶⁰ Όπ. παρ. 5490.

²⁶¹ Όπ. παρ. 5492.

²⁶² Όπ. παρ.

²⁶³ Όπ. παρ. 5494.

Και πολλές άλλες πτυχές του μαθήματος θα εντοπίζαμε για διδακτική αξιοποίηση, διακόπτουμε όμως, χάριν συντομίας.

7. Επιλογικά

Πολλές φορές οι θεσμικοί φορείς της κοινωνίας μας, στην αρμοδιότητα των οποίων εμπίπτει και η διαχείριση του αθλητικού γεγονότος, κάνουν λόγο για ένα ακανθώδες πρόβλημα, η επίλυση του οποίου προϋποθέτει συναινέσεις και συνεργασίες. Καλούν με έμφαση, τους κοινωνικούς φορείς να τείνουν χείρα συνεργασίας και να συμπαραταχθούν, για να ενεργοποιήσουν τους αμυντικούς μηχανισμούς της κοινωνίας και να αφυπνίσουν συνειδήσεις. Για τους λόγους που αναπτύξαμε παραπάνω, θεωρούμε ότι το μάθημα των Θρησκευτικών μπορεί να ανταποκριθεί θετικά στην παραπάνω πρόσκληση και να συνδράμει το δικό του λιθαράκι στην αντιμετώπιση τέτοιου είδους αντικοινωνικών συμπεριφορών. Είναι η περίπτωση, κατά την οποία η διδαχή των μαθητών/τριών με βάση το διαχρονικό, αναλλοίωτο και συνεκτικό μήνυμα του Ευαγγελίου, ανάγεται τελικά σε ένα είδος πολιτικής αγωγής που τους διδάσκει πως το «πολιτικώς ύπαρχειν²⁶⁴» συνιστά μια έμπρακτη εφαρμογή του «χριστιανικῶς ύπαρχειν».

8. Βιβλιογραφία

Αρ. Βαρριάς, *Η Ποιμαντική του περιθωρίου, Τόμος Α', Περιθωριακότητα και Εκκλησία*, Θεσσαλονίκη: Πουρναρά, 2004.

Βασ. Γαλούπης, Βασίλειος, «Αναβαθμίστηκε επιχειρησιακά η χουλιγκανική βία μετά τα Μνημόνια. Έξαρση των αιματηρών περιστατικών και δραματική αύξηση των νεκρών από το 2011. Σοκάρουν οι αριθμοί και τα στοιχεία», <https://www.newsbreak.gr/politiki/496309/anavathmistike-epicheirisiaka-i-choylikaniki-via-meta-ta-mnimonia/> (2023).

Γεωργούλιας, Διαμαντής. «Ομιλία περί Γυμναστικής Αγίου Νεκταρίου», στο: *Διάβαση 63*, Περιστέρι: Γραμματεία Κατηχήσεως και Νεότητας της Ιεράς Μητροπόλεως Περιστερίου, Σεπτ.-Οκτ. 2006: 24-27.

Γιανναράς, Χρήστος. *Αλήθεια και ενότητα της Εκκλησίας*, Αθήνα: Γρηγόρη, 1997.

Ζαϊμάκης, Ιωάννης. «Το φαινόμενο της βίας στα ελληνικά γήπεδα», στο *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών Κοινωνική Εργασία 80*, Αθήνα: Σύνδεσμος Κοινωνικών Λειτουργών Ελλάδας, 2005: 233-247.

²⁶⁴ Αθ. Στογιαννίδης, *Σχολική παιδεία, μάθημα των Θρησκευτικών και δημόσιος χώρος*, (Θεσσαλονίκη: Ostracon, 2021).

- Καϊμακάμης, Βασίλειος. *Ο Άγιος Νεκτάριος ως εκφραστής της φυσικής αγωγής και του αθλητικού ιδεώδους*, στο: Γρηγόριος ο Παλαμάς 532, Θεσσαλονίκη: Ιερά Μητρόπολη Θεσσαλονίκης, 2010: 13-31.
- Κακαβούλης, Αλέξανδρος. *Ηθική ανάπτυξη και αγωγή*. Τόμος Β', Αθήνα: Γρηγόρη, 1994.
- Κογκούλης, Ιωάννης. *Εισαγωγή στην Παιδαγωγική*, Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη, 1991.
- Κογκούλης, Ιωάννης. *Η σχολική τάξη ως κοινωνική ομάδα και η ομαδοσυνεργατική διδασκαλία και μάθηση*, Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη, 2004.
- Λάμπας, Δημήτριος. *Ο διάλογος και το μάθημα των Θρησκευτικών στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση*, Θεσσαλονίκη: Πουρναρά.
- Μανιάτη, Αλεξάνδρα. *Συνεχιζόμενη Εκπαίδευση και κατάρτιση: Θεωρία και πράξη του Peter Jarvis*, Αθήνα: Μεταίχμιο, 2004.
- Ματσαγγούρας, Ηλίας. (2002). *Θεωρία και πράξη της διδασκαλίας. Τόμος Β' Στρατηγικές διδασκαλίες. Η κριτική σκέψη στη διδακτική πράξη*, Αθήνα: Gutenberg.
- Παπαδόπουλος, Στυλιανός. «Η ενότητα της Εκκλησίας» στο: Στ. Παπαδόπουλος, *Άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος*, τ. 2, Αθήνα: Αποστολική Διακονία, 1999: http://www.myriobiblos.gr/texts/greek/papadopoulos_petpaul.html
- Πρόγραμμα Σπουδών για το Μάθημα των Θρησκευτικών στο Δημοτικό Σχολείο, ΦΕΚ Β' 615/9-2-2023, 5846.
- Πρόγραμμα Σπουδών για το Μάθημα των Θρησκευτικών στο Δημοτικό Σχολείο, ΦΕΚ Β' 615/9-2-2023, 5842 και Πρόγραμμα Σπουδών του Μαθήματος των Θρησκευτικών των Α', Β' και Γ' τάξεων Γυμνασίου, ΦΕΚ Β' 416/30-01-2023, 4140.
- Πρόγραμμα Σπουδών του Μαθήματος των Θρησκευτικών των Α', Β' και Γ' τάξεων Γενικού Λυκείου, ΦΕΚ Β' 573/6-2-2023, 5483.
- Ρεράκης, Ηρακλής. *Κοινωνική ένταξη και θρησκευτική αγωγή του μαθητή στο ελληνικό σχολείο*, Θεσσαλονίκη: Πουρναρά, 2010.
- Σιώτης, Μάρκος. *Η χριστιανική διδασκαλία περί του ανθρώπου ως προσώπου*, Αθήνα: Εκκλησιαστικών, Επιστημονικών και Μορφωτικών Ίδρυμα Ιωάννου και Εριέττης Γρηγοριάδου, 1984.
- Στογιαννίδης, Αθανάσιος. *Σχολική παιδεία, μάθημα των Θρησκευτικών και δημόσιος χώρος*, Θεσσαλονίκη: Ostrakon, 2021.

- Ballou, Robert. «Analysis of the Writings of Selected Church Fathers to A.D. 394 to Reveal Attitudes regarding Physical Activity», στο E.F. Zeigler (ed.) *History of Sport and Physical Education to 1900: Selected Topics*, Champaign, Illinois: Stipes Publishing: 1973: 187-199.
- Burns, Edward. *Ευρωπαϊκή Ιστορία. Ο δυτικός πολιτισμός: νεότεροι χρόνοι*, Αθήνα: Επίκεντρο, 2006.
- Tomlinson, C. A. *The differentiated classroom: Responding to the needs of all learners*, Alexandria: VA: Association for Supervision and Curriculum Development, 1999.

Γεώργιος Ι. Τσικαλάκης, Δρ Θ.

ΕΔΙΠ / Τμήμα Επιστημών Διατροφής & Διαιτολογίας/ Ελληνικό Μεσογειακό
Πανεπιστήμιο

Μέλος της Επιτροπής Ισότητας Φύλων του Ελληνικού Μεσογειακού
Πανεπιστημίου

Από την ισότητα των προσώπων στην έμφυλη βία των συντρόφων.

Περίληψη

Στη χριστιανική κατανόηση της ύπαρξης του ανθρώπου η βία δεν έχει καμιά θέση. Το κάθε πρόσωπο είναι μοναδικό με αυτόνομη αξία στην προσπάθεια να μεταβεί από το κατ' εικόνα του Θεού στο καθ' ομοίωση. Τα πρόσωπα μεταξύ τους για να επιτύχουν ένωση αυτή έχουν ως προϋπόθεση την αγάπη με κύρια χαρακτηριστικά της έκφρασή της, τον σεβασμό, την αλληλοκατανόηση και τη συνεργασία. Η χριστιανική θεώρηση των συντρόφων που λαμβάνει πρότυπο την ίδια την αρχή της ανθρώπινης ύπαρξης στην βιβλική διήγηση του βιβλίου της Γενέσεως, με σεβασμό στις ατομικές επιλογές Η σχέση συντρόφων συζύγων, γονέων παιδιών δεν είναι ούτε «άποψη» ούτε «ιδέα» ούτε δικαίωμα αλλά τρόπος ζωής και ύπαρξης στη βάση μίας ανιδιοτελούς και ειλικρινούς θυσιαστικής πράξης συμβίωσης, συνύπαρξης και συμπληρωματικότητας, στο επίπεδο της ετερότητας των φύλων.

Το δεδομένο όμως της θρησκευτικής αντίληψης για την ετερότητα των συντρόφων και το σεβασμό σήμερα βρίσκει όλο και λιγότερο βλέπουμε να εφαρμόζεται. Η έμφυλη βία εκδηλώνεται σε πολλά επίπεδα και σε πολλά στάδια κλιμάκωσης σωματικής, λεκτικής, ψυχολογικής και κάθε άλλου είδους βίας, ως απόκλιση της ανθρώπινης συμπεριφοράς από την ουσία του σεβασμού των προσώπων. Ο σεβασμός του προσώπου η μη βία, ο διάλογος, η αγάπη, η συγχώρηση και η καταλλαγή έχουν μετατραπεί από προτεραιότητα απέναντι σε άλλες μορφές επιλύσεως διαφορών μάλλον η εξαίρεση του κανόνα. Ποια είναι η εικόνα σήμερα και πως η αξία των προσώπων μπορεί να ξαναβρεί την ηθική της υπόσταση είναι το ζητούμενο σ' ένα κόσμο αναζήτησης ταυτότητας.

Abstract

From the equality of persons to gender-based partner violence

In the Christian understanding of human existence, violence has no place. Each person is unique with autonomous value in the effort to move from the image of God to the likeness. In order to achieve this union, the persons between them have as a prerequisite love with the main characteristics of its expression, respect, mutual understanding and cooperation. The Christian view of partners that takes as a model the very beginning of human existence in the biblical narrative of the book of Genesis, with respect to individual choices the relationship of partners, spouses, parents of children is neither an "opinion" nor an "idea" nor a right but a way of life and existence based on a selfless and sincere sacrificial act of symbiosis, coexistence and complementarity, at the level of the otherness of the sexes.

However, the fact of the religious understanding of the otherness of partners and respect today is less and less we see applied. Gender-based violence manifests itself at many levels and in many stages of escalation of physical, verbal, psychological and any other kind of violence, as a deviation of human behavior from the essence of respect for persons. Respect for the person, non-violence, dialogue, love, forgiveness and settlement have gone from being a priority over other forms of dispute resolution to being the exception to the rule. What is the image today and how the value of persons can regain its moral existence is the question in a world of identity search?

1. Εισαγωγή

Το ανθρώπινο πρόσωπο είναι επί της ουσίας η σημαντικότερη βάση για τον σεβασμό και αξιοπρέπεια της ίδιας της ανθρώπινης ύπαρξης, τόσο από άποψη ηθικής όσο και στα πλαίσια της ορθόδοξης θεολογίας. Η έννοια του προσώπου γεννιέται ουσιαστικά μέσα στη χριστιανική πίστη ως οντολογική έκφραση της πίστης προς τον Τριαδικό Θεό. Αυτό στην ουσία υπερέβαινε την αρχαία ελληνική αντίληψη όπου το πρόσωπο ήταν ένα απλό επίθεμα της ύπαρξης του όντος αλλά γίνονται το ίδιο το «όν» που μετατρέπει τον ίδιο τον άνθρωπο σε προϊόν ελευθερίας²⁶⁵. Ο άνθρωπος μέσα στην χριστιανική ανθρωπολογία δημιουργεί την δυνατότητα για μια απεριόριστη προοπτική ελευθερίας που ξεπερνά τα δεδομένα του παρόντος κόσμου.²⁶⁶ Όλη αυτή η σύνδεση είναι ένα προϊόν αγάπης που ο άνθρωπος έχει στόχο να μοιραστεί με το θεό και τους συνανθρώπους του. Ένα

²⁶⁵ Ιωάννου Ζηζιούλα, (Μητρ. Περγάμου), «Από το προσωπίον στο πρόσωπον», *Χαριστήρια εις τιμήν του Μητροπολίτου Γέροντος Χαλκηδόνα Μελίτωνος*, (Πατριαρχικό Ίδρυμα Πατερικών Μελετών, Θεσσαλονίκη 1977), 296-297

²⁶⁶ Γρηγορίου Παλαμά, Όμιλία 60,2 εκδ. Σ. Οικονόμου *Του εν Αγίοις Πατρός ημών Γρηγορίου, Αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης του Παλαμά, Όμιλαιο ΚΒ'* (Αθήναι: 1861), 248-9, «Τὰ μὲν γὰρ αἰσθητικὰ καὶ ἄλογα τῶν ζώων πνεῦμα μόνον ἔχει ζωτικόν, ἄλλ' οὐδὲ τοῦτο καθ' ἑαυτὸ ὑφίστασθαι δυνάμενον, νοῦ δε καὶ λόγου τελέως ἀμοιρεῖ· τὰ δε ὑπὲρ αἴσθησιν παντάπασιν, ἄγγελοι καὶ ἀρχάγγελοι, ἄτε νοεροὶ καὶ λογικοὶ, νοῦν ἔχουσιν καὶ λόγον, ἀλλ' οὐχὶ καὶ πνεῦμα ζωοποιόν, ἐπεὶ μηδὲ σῶμα τὸ παρ' αὐτοῦ ζωοποιούμενον· ἄνθρωπος δὲ μόνος κατ' εἰκόνα τῆς τρισυποστάτου φύσεως νοῦν ἔχει καὶ λόγον καὶ πνεῦμα τοῦ σώματος ζωοποιόν, ἐπεὶ καὶ σῶμα τὸ ζωοποιούμενον»

από τα χαρακτηριστικά που η ανθρώπινη φύση εκφράζει είναι και το ερωτικό αίσθημα.

Ο έρωτας δεν είναι στοιχείο ανθρώπινης αδυναμίας που οφείλει το άτομο να εξαφανίσει μέσα σ' ένα τέλμα στωικής απάθειας, αντιθέτως, δείχνει την αγαπητική τάση της ανθρώπινης φύσης, μια δύναμη που συντελεί στην ανασύνδεση της ανθρώπινης φύσης με το θείο. Κατά τον Πλάτωνα: «*Να διερμηνεύει και να μεταφέρει στους θεούς όσα προέρχονται από τους ανθρώπους, και στους ανθρώπους όσα προέρχονται από τους θεούς: τις δεήσεις και τις θυσίες των μεν, τις εντολές και τις ανταποδόσεις των δε. Και καθώς βρίσκεται στη μέση μεταξύ των δύο συμπληρώνει το κενό, ώστε το σύμπαν να αποτελεί ένα αδιάσπαστο σύνολο*»²⁶⁷. Στη χριστιανική θεολογία, ο Έρωτας κινείται σε δύο κατευθύνσεις, θρησκευτική και κοινωνική. Ως θρησκευτική οδηγεί τον άνθρωπο σε κοινωνία με το δημιουργό ενώ ως κοινωνική δημιουργεί μια προσωπική σχέση που κατευθύνει στην ένωση και ανάκραση με το αγαπημένο πρόσωπο. Στόχος είναι να οδηγηθεί ο άνθρωπος σε υπέρβαση του εγώ και σε κοινωνία με το εσύ, που αποτελεί και θεμελιώδη παράγοντα συγκρότησης της ανθρώπινης ζωής: «*Οὐδὲν γὰρ οὕτως ἡμῶν συγκρατεῖ τὸν βίον, ὡς ἔρωσ ἀνδρῶς γυναικός*»²⁶⁸.

Στις παλαιότερες εποχές και κοινωνίες, η ερωτική αυτή σχέση οδηγούσε πάντα στο γάμο, ως αποτέλεσμα μιας σχέσης που οι άνθρωποι καλούνται να ξεπεράσουν τις δυσκολίες σε μια υπέρβαση του εγωισμού τους που οδηγεί στην αγάπη. Όλα αυτά τουλάχιστον σε θεωρητικό επίπεδο. Φυσικά και στον αρχαίο Ελληνικό κόσμο, όπου η γυναίκα έχει θέση μόνο στο γυναικωνίτη και αποτελεί μέσω αναπαραγωγής, αλλά και στο χριστιανικό κόσμο που η ισότητα είναι μεν δεδομένη αφού: «*οὐκ ἔνι ἄρσεν καὶ θήλυ· πάντες γὰρ ὑμεῖς εἰς ἔστε ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ*» (Γαλ. 3,28), επιβίωσαν αντιλήψεις που υποτιμούν τη γυναίκα και την τοποθετούν σε κατώτερη μοίρα από τον άνδρα. Με τον καιρό κάποιες από αυτές παραμερίστηκαν, πολλές όμως ακόμα και σήμερα παραμένουν και οφείλουν να παραμεριστούν²⁶⁹. Στο ιερό Κοράνιο η γυναίκα και ο άνδρας δεν είναι ίδιοι. Σε κοινωνικό επίπεδο υπάρχει μια προσπάθεια αποκατάστασης των δικαιωμάτων, σε σχέση πως ήταν πριν τη δημιουργία της ισλαμικής κοινωνίας. Γιατί στην προ-ισλαμική κοινωνία η γυναίκα δεν έχει κανένα δικαίωμα, στην ισλαμική όμως έχει δικαιώματα κι ο άνδρας οφείλει να την προστατεύει και να την καθοδηγεί, κάποιες φορές και με πιο δραστικές μεθόδους²⁷⁰.

²⁶⁷ Πλάτων Συμπόσιον 202d8-204b7

²⁶⁸ Ιωάννης Χρυσόστομος, Ὁμιλία εἰς τὴν πρὸς Ἐφεσίους 20,1, PG. 62, 136

²⁶⁹ Γεώργιος Ματζαρίδης, *Χριστιανική Ηθική*, (Θεσσαλονίκη: 1995 εκδ. Πουρναρά 1995), 322-343

²⁷⁰ Ιερό Κοράνιο, Σούρα Αλ Νισάν 34, «*Οἱ ἄνδρες, εἶναι οἱ προστάτες κι οἱ κύριοι τῶν γυναικῶν, γιατί ὁ ΑΛΛΑΧ ἔχει χαρίσει ἀνώτερο βαθμὸ στους ἄνδρες ἀπ' τις γυναῖκες, κι ἐπειδὴ ζοδεύουν ἀπ' τις περιοσιές τους. Γι' αὐτὸ οἱ ἐνάρετες γυναῖκες πρέπει νὰ εἶναι με ευσέβεια πειθαρχικές, κι ὅταν ὁ ἄντρας τους ἀπουσιάζει πρέπει νὰ προστατεύουν ὅ,τι τους ἀνέθεσε ὁ ΑΛΛΑΧ νὰ φυλάγουν. Ὅσο για τις γυναῖκες*

2. Η ισότητα των προσώπων και η αποστροφή στη βία

Η ισότητα των προσώπων απαιτεί να προσλάβουμε το πρόσωπο του Χριστού ως μέρος της συμμετοχικής μας κατάστασης για το σεβασμό των προσώπων. Χαρακτηριστική είναι η προσλαλιά του Οικουμενικού Πατριάρχη Βαρθολομαίου που επισημαίνει ότι: «*Ἡ πρόσληψις τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Υἱοῦ καὶ Λόγου τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ διάνοιξις τῆς ὁδοῦ τῆς κατὰ χάριν θεώσεως εἰς τὸν ἄνθρωπον προσδίδουν εἰς αὐτὸν ἀνυπέβλητον ἀξίαν. Ἡ λήθη αὐτῆς τῆς ἀληθείας ὀδηγεῖ εἰς μείωσιν τοῦ σεβασμοῦ πρὸς τὸ ἀνθρώπινον πρόσωπον. Ἡ ἄρνησις τοῦ ὑψηλοῦ προορισμοῦ τοῦ ἀνθρώπου ὄχι μόνον δέν τὸν ἀπελευθερώνει, ἀλλὰ ὀδηγεῖ εἰς ποικίλας συρρικνώσεις καὶ διχασμούς. Ἄνευ συνειδήσεως τῆς θείας προελεύσεώς του καὶ τῆς ἐλπίδος τῆς αἰωνιότητος, ὁ ἄνθρωπος δυσκολεύεται νὰ παραμείνη ἀνθρώπινος, ἀδυνατεῖ νὰ διαχειρισθῇ τὰς ἀντιφάσεις τῆς «ἀνθρωπίνης καταστάσεως»²⁷¹.*

Ο ευαγγελικός λόγος δεν διαχωρίζει τα φύλα με βάση αυτή τη λογική του σεβασμού του ανθρώπινου προσώπου βλέπουμε τα δύο φύλα με μια κοινή λογική. Βέβαια προσπαθώντας να δούμε την ισότητα των προσώπων κι έχοντας αρχικά επικεντρωθεί στον άνδρα και τη γυναίκα δεν μπορούμε να αγνοήσουμε 2 σημαντικούς παράγοντες. Όταν λέμε ισότητα δεν σκοπεύουμε στην ισοπέδωση της διαφοράς ανάμεσα σε άνδρα και γυναίκα. Η σωματική διαφοροποίηση αλλά και ο ψυχισμός εκπροσωπούν δύο διαφορετικούς κόσμους που μέσα από τη διαφορετικότητα μπορούν να αλληλοσυμπληρωθούν και να συνυπάρξουν αρμονικά. Ίσως και η ομιλία δεν θα έπρεπε να έχει τίτλο «ισότητα» αλλά ισοτιμία των προσώπων²⁷². Το δεύτερο ζήτημα είναι ότι δεν αγνοώ ότι στις μέρες μας, περισσότερο από παλαιά οι σχέσεις των προσώπων δεν είναι μόνο ανάμεσα στα δύο φύλα αλλά και σε ίδια φύλα. Όμως και στην περίπτωση αυτή η αγαπητική σχέση περνά από τους ίδιους σκόπελους, αντιμετωπίζει την ίδια δυναμική ισότητα των προσώπων που καλούνται κι αυτοί με τη σειρά τους να υπερβούν το εγώ και να σεβαστούν την προσωπική ετερότητα.

Αυτό σημαίνει ότι εμείς οι Χριστιανοί, θεωρούμε ως απαίτηση τη μη βία, αντιθετως επενδύουμε στο διάλογο, την αγάπη, απέναντι σε άλλες μορφές επιλύσης διαφορών. Η θεολογία αυτή περιγράφεται σ' ένα κείμενο του Οικουμενικού πατριαρχείου: «*Τίποτε δεν αντιτίθεται περισσότερο στο θέλημα του Θεού για τα πλάσματά Του που έχουν δημιουργηθεί κατ' εικόνα και καθ' ομοίωσή Του, από τη βία που ασκείται εναντίον του πλησίον... Μπορούμε ορθά να ισχυριστούμε ότι η βία αποτελεί την κατ' εξοχήν αμαρτία. Πρόκειται για την*

εκείνες, που φοβάστε, για την παρακώη τους συμβουλέψτε τες πρώτα, έπειτα αρνηθείτε να μοιραστείτε μαζί τους το κρεβάτι τους και τέλος να τις δείρετε ελαφριά. Αν όμως επιστρέψουν, στην υπακοή, μην χρησιμοποιήστε εναντίον τους μέσα ενοχλητικά, γιατί ο ΑΛΛΑΧ είναι Πανύψηλος, Μεγάλος πάνω απ' όλους σας.»

²⁷¹ Πατριαρχική Απόδειξις επί τοις Χριστουγέννοις (2023)

²⁷² Βασιλείου Καλιακμάνη, Γάμος και οικογένεια, (Αθήνα 2015: εκδ. Αποστολική Διακονία), 28-29

τέλεια αντίθεση μεταξύ της κτιστής μας φύσης και της υπερφυσικής μας κλήσης προς αναζήτηση της αγαπητικής ένωσης με τον Θεό και τον πλησίον μας... Η ειρήνη αποτελεί μία πραγματική αποκάλυψη της βαθύτερης πραγματικότητας της δημιουργίας σύμφωνα προς το θέλημα του Θεού, και της μορφής όπως την σχεδίασε Εκείνος κατά τις αιώνιες βουλές Του»²⁷³

Είμαστε όμως υποχρεωμένοι να εστιάσουμε αρχικά στην ανισότητα των φύλων αφού ακόμα και σήμερα η κοινωνία μας είναι πατριαρχική (ανδροκρατούμενη) με το μεγαλύτερο μέρος των θεσμών να ελέγχεται από άνδρες, με καλύτερους μισθούς, μεγαλύτερη εξουσία. Πολλές φορές το σύστημα αυτό χρησιμοποιεί τη βία και τον εκφοβισμό ως μηχανισμούς διατήρησης των προνομίων και της εξουσίας. Πολλές φορές οι άνδρες μαθαίνουν να λειτουργούν ότι ορισμένα από τα πλεονεκτήματα τους είναι δικαίωμά τους και χρησιμοποιούν κάθε μέσο στην διατήρηση αυτών των «δικαιωμάτων» τους.

3. Η «έμφυλη» βία

Η βία στις Πατριαρχικές κοινωνίες, φυσικά δεν ασκείται μόνο απέναντι στις γυναίκες αλλά σε μια μεγάλη πλειονότητα πολιτών και για να διατηρηθεί αυτή η πατριαρχική δομή θα ασκηθεί οποιαδήποτε βία και διάκριση είτε φύλου, καταγωγής, κοινωνικής τάξης, οικονομικού επιπέδου, θρησκείας ή σεξουαλικού προσανατολισμού. Αυτή η τάση δημιουργεί και την «έμφυλη» βία²⁷⁴.

Η έμφυλη βία (gender-based violence) είναι ένας «γενικός όρος που αναφέρεται σε οποιαδήποτε βλάβη προκαλείται σε κάποιο άτομο λόγω του κοινωνικού ή βιολογικού του φύλου και είναι αποτέλεσμα της άνιση κατανομής ισχύος που εκμεταλλεύεται τις διακρίσεις ανάμεσα στους άνδρες και τις γυναίκες αλλά και τις διακρίσεις που υπάρχουν μεταξύ ανδρών και μεταξύ γυναικών»²⁷⁵. Επί της ουσίας είναι κάθε είδους βία σωματική, ψυχική, σεξουαλική, οικονομική, η οποία έχει αρνητικές επιδράσεις ψυχοσωματικά και στα δύο φύλα. Δεν υπάρχουν σύνορα στην έμφυλη βία, και παρά το γεγονός ότι στα ομόφυλα άτομα υπάρχει αυτή η βία έντονη, ειδικά στο σχολικό περιβάλλον, η βία αυτή πλήττει δυσανάλογα τις γυναίκες, για το λόγο αυτό πολλές φορές χρησιμοποιείται ο πιο απλός όρος «βία κατά των γυναικών»²⁷⁶.

²⁷³ «Υπέρ της του κόσμου ζωής". Το κοινωνικό ήθος της Ορθοδόξου Εκκλησίας» (Οικουμενικό Πατριαρχείο: 2020), 42-44

²⁷⁴ Τσιριγώτη Α., Πετρουλάκη Κ. & Νταναπόγια Α. *Εναισθητοποίηση για την Ισότητα των Φύλων ενάντια στη Βία μεταξύ των Ερωτικών Συντρόφων*, τ. III, (Αθήνα: 2015, Ευρωπαϊκό Δίκτυο κατά της Βίας)

²⁷⁵ Ward, J., *If Not Now, When? Addressing Gender-based Violence in Refugee, Internally, Displaced and Post-Conflict Settings- A Global Overview*. (New York: 2002 The Reproductive Health for Refugees Consortium (RHRC).

²⁷⁶ *Compasito – a manual on human rights education for children* (Council of Europe: 2009).

Μέσα σ' αυτή τη λογική κάποιος μπορεί να ρωτήσει: η ισότητα ή ισοτιμία των προσώπων υπήρξε ποτέ; Είναι γεγονός ότι η ενδοοικογενειακή βία αποτελεί μια από τις σοβαρότερες και πιο συχνές αιτίες τραυματισμού γυναικών στον κόσμο και από τις σοβαρότερες παραβιάσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Το 58% των γυναικών-θυμάτων ανθρωποκτονίας από πρόθεση παγκοσμίως δολοφονήθηκε από τον σύζυγο/σύντροφο ή άλλο μέλος της οικογένειάς του. Υπολογίζεται πως 50.000 γυναικοκτονίες σημειώνονται κάθε χρόνο στον πλανήτη, το οποίο αντιστοιχεί σε 137 γυναίκες κάθε μέρα κατά μέσο όρο, δηλαδή 1 κάθε 10 λεπτά²⁷⁷.

Ο τύπος βίαιων συμπεριφορών έχει ένα μεγάλο εύρος τύπων. Σωματική, σεξουαλική, λεκτική ή ψυχολογική κακοποίηση με τις τελευταίες από αυτές τις περισσότερες φορές να μη γίνονται γνωστές αφού έχουμε περιορισμένο αριθμό αναφορών. Είναι δεδομένο ότι τα παγιωμένα κοινωνικά στερεότυπα έχουν πολύ ισχυρή βάση που όπως τονίστηκε παραπάνω, με το χρόνο κάποιες από αυτές έχουν παραμεριστεί όμως πολλές άλλες παραμένουν έντονα παρούσες στην καθημερινή ειδησιογραφία με τον αριθμό γυναικών που έχασαν τη ζωή στην Ελλάδα μέχρι σήμερα και μόνο για το 2023 να είναι 16 ενώ μόνο για το πρώτο εξάμηνο του έτους, περίπου 3.100 περιστατικά ενδοοικογενειακής βίας που αποτελεί το 70% των περιστατικών οικογενειακής βίας στη χώρα μας²⁷⁸.

Διευρύνοντας τον όρο ενδοοικογενειακή βία και επεκτείνοντάς τον Βία μεταξύ Συντρόφων βλέπουμε να χρησιμοποιούνται μια σειρά από τακτικές που στοχεύουν να προκαλέσουν σωματική και συναισθηματική κακοποίηση στα θύματά τους σε 8 κατηγορίες²⁷⁹:

1. Οικονομική κακοποίηση
2. Πειθαναγκασμός και απειλές
3. Εκφοβισμός
4. Συναισθηματική κακοποίηση
5. Απομόνωση
6. Υποβιβασμός, άρνηση (της κακοποίησης) και εξαπόλυση κατηγοριών
7. Χρησιμοποίηση των παιδιών
8. Χρήση ανδρικών προνομίων

Στα παραπάνω υπάρχει μια κλιμάκωση που μπορεί να καταλήξει και στο φόνο.

- ✓ Εκφοβισμός
- ✓ Εξευτελισμός

²⁷⁷ GLOBAL STUDY ON HOMICIDE 2018

²⁷⁸ Μεσογειακό Ινστιτούτο Ερευνητικής Δημοσιογραφίας (MIIR: 2023)- European Data Journalism Network

²⁷⁹ De Benedictus, T., Jaelline Jaffe and Jeanne Segal. "Domestic violence and abuse: Types, signs, symptoms, causes, and effects." *Helpguide: Mental Health Issues* (www.helpguide.org: 2004).

✓ Σωματική βλάβη

Οι διαφορετικές μορφές βίας μπορεί να είναι²⁸⁰:

- Σωματική κακοποίηση (σπρωξίματα, πέταγμα αντικειμένων, κάθε είδους ξυλοδαρμού, πνίξιμο, ταρακούνημα, τσιμπήματα, δαγκωνιές, ακινητοποίηση, εγκλεισμό, εγκαύματα, φόνο)
- Ψυχολογική ή συναισθηματική κακοποίηση (λεκτική ή μη λεκτική) (απειλές, καταστροφή περιουσίας ή αντικειμένων ή και κατοικίδιων, χρήση υποτιμητικών ονομάτων, φωνές-κραυγές, ταπείνωση, εμπαιγμούς, υποτιμητικά σχόλια παρουσία τρίτων, να της λέει ότι χωρίς αυτόν δεν αξίζει τίποτα, να μην επιτρέπει να λάβει αποφάσεις, απομόνωση από φίλους-οικογένεια, να την κατηγορεί για τα πάντα) γενικότερα να την κάνει να αισθάνεται ότι δεν μπορεί με κανένα τρόπο να φύγει από αυτόν.
- Σεξουαλική κακοποίηση (εξαναγκασμός ατόμου να συμμετέχει παρά τη θέλησή του σε οποιαδήποτε σεξουαλική πράξη, μη ασφαλή ή υποτιμητική, περιορισμό της σεξουαλικότητας και των αναπαραγωγικών επιλογών, εξαναγκασμό ατόμου να παρακολουθήσει πορνογραφική ταινία ή να συμμετέχει σε τέτοια παρά τη θέλησή του).
- Καταδίωξη (stalking) ή ηλεκτρονική καταδίωξη (cyberstalking)
- Οικονομική κακοποίηση
- Πνευματική κακοποίηση

Πόσο ξένα είναι όλα αυτά με την ανθρώπινη ύπαρξη; Όλα τα παραπάνω έχουν σχέση με την ανθρώπινη φύση; Η απάντηση είναι κατηγορηματικά όχι!

4. Εκπαιδευτική πρόταση

Για να λειτουργήσει ένα εκπαιδευτικό μοντέλο με βάση τη θεολογία της ορθόδοξης εκκλησίας, θα πρέπει να αναγνωρίσουμε ότι ο άνθρωπος από τη φύση του διαθέτει και τον εγωκεντρισμό αλλά και την κοινωνικότητα. Αυτό σημαίνει ότι μπορεί να διαμορφώσει τα απαραίτητα κοινωνικά χαρακτηριστικά που να αντιμετωπίσουν το πρόβλημα της έμφυλης βίας, με βάση την ηθική προσέγγιση της αξίας του προσώπου.

Μέσα από αυτή τη λογική οι στόχοι του εκπαιδευτικού υλικού είναι οι μαθητές να κατανοήσουν την ανάγκη σεβασμού των προσώπων μέσα από δραστηριοποίηση και συμμετοχή σε κοινές δράσεις που θα επιτρέψει να εκπαιδευτούν στην κατανόηση του προβλήματος που θα επιτρέψει να μην μένουν απλοί παρατηρητές αλλά ενεργά μέλη. Αυτό επιτρέπει και ενθαρρύνει τη συμμετοχής σε δημιουργική δράση, προβληματισμό, την ικανότητα για συζήτηση, την καλλιέργεια της δημιουργικής σκέψης αλλά κυρίως τη διαδικασία μαθαίνω

²⁸⁰ Clapp, L. "Ending domestic violence is everyone's responsibility: an integrated approach to domestic violence treatment." *The Nursing clinics of North America* vol. 35,2 (2000): 481-8.

και ενεργώ²⁸¹. Για να μπορέσει λοιπόν να λειτουργήσει το μεθοδολογικό μοντέλο, μια πρόταση είναι η διδασκαλία να δομηθεί σε τέσσερις άξονες: α) Ενημέρωση-Ευαισθητοποίηση, β) Συμπεριφορά- Στάσεις Αξίες, γ) Δεξιότητες, δ) Συμμετοχή.

Η ομάδα εργασίας στόχο έχει την απόκτηση όλο και περισσότερων βιωματικών εμπειριών. Η λογική αυτή μπορεί να επιτευχθεί μέσα από ερωτήσεις που κατευθύνουν τη σκέψη και τη φαντασία σε αξιακές δομές της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης. Ο εκπαιδευτής σε μια ομάδα που προσπαθεί να δημιουργήσει τις βάσεις για ηθικές αξίες δεν πρέπει να επιβάλει αλλά να εκμαιεύσει, κι αυτό μπορεί με ευκολία να γίνει μέσα από ερωτήσεις. Έτσι θα εκφραστούν ελεύθερα οι απόψεις ώστε να καταγραφούν, με συζήτηση να αναλυθούν και να καταγραφούν πιθανές αλληλεξαρτήσεις²⁸². Η ανάπτυξη δεξιοτήτων δεν μπορεί να γίνει μόνο μέσα από την τυπική εκπαίδευση. Σημαντικό δεν είναι μόνο να μεταφέρεις αλλά κυρίως να μεταδώσεις, άρα και να καθοδηγήσεις. Είναι αναγκαίο λοιπόν ο καθοδηγητής να έχει την πεποίθηση ή την αντίληψη τι είναι σωστό και τι δεν είναι, τι είναι σωστό και τι είναι λάθος. Σύμφωνα με τον Kant ο άνθρωπος έχουν τον καθολικό νόμο έμφυτο μέσα τους, αυτό όμως ως ιδέα δε μπορεί να θεωρηθεί θέσφατο²⁸³.

Για να εκτιμηθεί σωστά η ανάγκη που ο εκπαιδευτικός οφείλει να διερευνήσει το επίπεδο των μαθητών/τριών, στάσεις και αναφερόμενες συμπεριφορές και το πως ο μαθητής αντιλαμβάνεται την παρουσία του στο πρόγραμμα. Μέσα από την εκτίμηση αναγκών, ο εκπαιδευτικός θα μπορέσει να αξιολογήσει τελικά το πρόγραμμα και να δει αν οι μαθητές του έγιναν φορείς της θεωρητικής προσέγγισης που είχαν μέχρι τότε²⁸⁴.

Οι δραστηριότητες πρέπει να προσαρμόζονται ανάλογα με το επίπεδο της ομάδας που κάθε φορά συμμετέχει στη δράση. Το σύνολο της δράσεις δεν μπορεί να είναι λιγότερες από 10 συναντήσεις που θα έχουν κάθε φορά εφεδρικές δραστηριότητες σε ενδεικτικά περιεχόμενα: Την ευαγγελική αναφορά στο θεσμό της οικογένειας, την ισότητα των γυναικών, την αξία των παιδιών και την ευθύνη των ανδρών²⁸⁵.

²⁸¹ Claus Leitzmann, "Nutrition ecology: the contribution of vegetarian diets", *The American Journal of Clinical Nutrition*, Volume 78, Issue 3, (2003), p. 657S–659S.

²⁸² Στο ίδιο, 20.

²⁸³ Louis Guillermit, *Leçons sur la "Critique de la raison pure" de Kant*, (Paris : 2008), 60-61.

²⁸⁴ Georgios Tsikalakis, Eleftheria Neofotistou, Emmanouil Kontogiannakis, Pau Alonso-Monasterio, Mehmet Caglayan Ercakir, Regina Fernandez- Canez and Maria Martinez Perez-Accino, "Sustainable development as an education tool for primary school students through SCRATCH code", *E3S Web of Conferences* 436, 06007, <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202343606007>.

²⁸⁵ Βασίλειος Καλακμιάνης, στο ίδιο, 36.

5. Επιλεγόμενα

Ο φυσικός έρωτας οδηγεί τον άνθρωπο σε υπέρβαση του εγώ και τον φέρνει σε κοινωνία με εσύ. Ο έρωτας προσφέρει στον άνθρωπο τη δυνατότητα από την ιδιοτελή κίνηση να πάει στην ανιδιοτελή κοινωνία. Όσο αυτό δεν υπάρχει ή δεν βλέπουμε προσπάθεια να καλλιεργηθεί, είναι φυσικό να μην υπάρχει και το κλίμα δημιουργίας αληθινής αγάπης και ενότητας. Αν μέσα στον έρωτα περιοριστούμε στις βιολογικές λειτουργίες η αγάπη μάλλον περιορίζεται στο επίπεδο της συναλλαγής και γίνεται αντικείμενο πειραματισμού. Τότε όλα αλλάζουν και ο έρωτας μετατρέπεται σε συμβατική ή και βασανιστική συμβίωση. Σε μια σχέση δεν είναι ένας άνδρας και μια γυναίκα αλλά δύο μοναδικά και ανεπανάληπτα πρόσωπα που συγκροτούν ένα ζευγάρι.

Πώς αυτή όμως η ιδανική κατάσταση μπορεί να γίνει κοινή πρακτική και να διαδοθεί. Απαιτεί συνειδητοποιημένες προσωπικότητες, έτοιμες να κάνουν καθημερινές υπερβάσεις, έτοιμες σε θυσιαστική προσφορά προς το έτερο ήμισυ του βίου μας. Το δυσκολότερο είναι να υπάρξει αποδόμηση των στερεοτύπων και δημιουργία εκπαιδευτικού μοντέλου που βασίζεται στον αλληλοσεβασμό απαλλαγμένο από κάθε μορφή βίας. Είναι μια διαδικασία που για να την επιτύχουμε θα χρειαστούμε χρόνο και πολιτικές αποφάσεις που δε θα στοχεύουν στην ισοπέδωση των φύλων αλλά στην ανάδειξη των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών που αλληλοβοηθούν στο δύσκολο κομμάτι της καθημερινής συμβίωσης.

Έχει γίνει πολύς δρόμος σε σχέση με το παρελθόν, όμως πρέπει να μάθουμε να χαράζουμε το δρόμο σε καθημερινό επίπεδο σε μια διαδικασία δια βίου καλλιέργειας της δικής μας προσωπικότητας. Να μην επιτρέψουμε να γίνουμε θύματα και με τον τρόπο αυτό θα εξαλείψουμε τους θύτες.

Στην κατεύθυνση αυτή, θα μπορούσε να αναπτυχθεί ένα εκπαιδευτικό πρόγραμμα, μέσα από το οποίο οι μαθητές θα έρχονται σε άμεση επαφή και την κατανόηση του ζητήματος που θα οδηγήσει στην αντιμετώπιση των σύγχρονων κοινωνικών προβλημάτων, γεγονός που καθιστά εμφανή την αναγκαιότητα και συμβολή του μαθήματος των Θρησκευτικών.

6. Βιβλιογραφία

α) πηγές

Πλάτων Συμπόσιον 202d8-204b7

Γρηγορίου Παλαμά, Όμιλία 60,2 εκδ, Σ. Οικονόμου *Του εν Αγίοις Πατρός ημών Γρηγορίου, Αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης του Παλαμά, Ομιλίες ΚΒ'* (Αθήνα: 1861), 248-9

Ιωάννης Χρυσόστομος, Όμιλία εις τὴν πρὸς Ἐφεσίους 20,1, PG. 62, 136

Ιερό Κοράνιο, Σούρα Αλ Νισάν 34,

β) Μελέτες

Compasito – a manual on human rights education for children (Council of Europe: 2009).

De Benedictus, T., Jaelline Jaffe and Jeanne Segal. "Domestic violence and abuse: Types, signs, symptoms, causes, and effects." *Helpguide: Mental Health Issues* (www.helpguide.org: 2004).

Guillermit Louis, *Leçons sur la "Critique de la raison pure" de Kant*, (Paris : 2008), 60-61.

GLOBAL STUDY ON HOMICIDE 2018

Ζηζιούλας Ιωάννης, (Μητρ. Περγάμου), «Από το προσωπίον στο πρόσωπον», *Χαριστήρια εις τιμήν του Μητροπολίτου Γέροντος Χαλκηδόνος Μελίτωνος*, (Πατριαρχικό Ίδρυμα Πατερικών Μελετών, Θεσσαλονίκη 1977), 296-297

Καλιακμάνης Βασιλείος, *Γάμος και οικογένεια*, (Αθήνα 2015: εκδ. Αποστολική Διακονία), 28-29

Ματζαρίδης Γεώργιος, *Χριστιανική Ηθική*, (Θεσσαλονίκη: 1995 εκδ. Πουρναρά 1995), 322-343

Οικουμενικό Πατριαρχείο, *Πατριαρχική Απόδειξις επί τοις Χριστουγέννοις* (2023)

Οικουμενικό Πατριαρχείο, «Υπέρ της του κόσμου ζωής". Το κοινωνικό ήθος της Ορθοδόξου Εκκλησίας» (Οικουμενικό Πατριαρχείο: 2020), 42-44

Τσιριγώτη Α., Πετρουλάκη Κ. & Νταναπόγια Α. *Εναισθητοποίηση για την Ισότητα των Φύλων ενάντια στη Βία μεταξύ των Ερωτικών Συντρόφων*, τ. III, (Αθήνα: 2015, Ευρωπαϊκό Δίκτυο κατά της Βίας)

Ward, J., *If Not Now, When? Addressing Gender-based Violence in Refugee, Internally, Displaced and Post-Conflict Settings- A Global Overview*. (New York: 2002 The Reproductive Health for Refugees Consortium (RHRC).

Μεσογειακό Ινστιτούτο Ερευνητικής Δημοσιογραφίας (MIIR: 2023)- European Data Journalism Network

Tsikalakakis Georgios, Neofotistou Eleftheria, Kontogiannakis Emmanouil, Monasterio-Alonso Pau, Caglayan Ercakir Mehmet, Fernandez- Canez Regina and Martinez Perez-Accino Maria, "Sustainable development as an education tool for primary school students through SCRATCH code", *E3S Web of Conferences* 436, 06007, <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202343606007>.

Θεοφάνης Μαλκίδης, Δρ Παντείου Πανεπιστημίου

Διεθνές Πανεπιστήμιο της Ελλάδος

Θρησκεία και κοινωνία: η περίπτωση της Ορθόδοξου Αυτοκεφάλου Εκκλησίας της Αλβανίας

Περίληψη

Η διαδρομή και η πορεία της Ορθόδοξου Αυτοκεφάλου Εκκλησίας της Αλβανίας συνδέεται αφενός με το βαθμό της ελληνικής επιρροής στην εξέλιξή της και στην προσπάθεια της να αποδεσμευτεί από το Οικουμενικό Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης και αφετέρου με τις κατά καιρούς διμερείς σχέσεις μεταξύ Ελλάδας και Αλβανίας. Από την εποχή που δημιουργήθηκε το αλβανικό κράτος, οι ορθόδοξοι Αλβανοί καλλιεργούσαν την ιδέα της δημιουργίας Αυτοκέφαλης Εκκλησίας ως το αποτελεσματικότερο μέσο για την εξουδετέρωση της επιρροής του Οικουμενικού Πατριαρχείου και της Ελλάδας πάνω στους Ορθόδοξους, μελών της ελληνικής μειονότητας και Αλβανών. Έτσι το 1922 το Κληρικολαϊκό Συνέδριο, ανακήρυξε αυτοκέφαλη την Ορθόδοξη Εκκλησία της Αλβανίας, χωρίς το Οικουμενικό Πατριαρχείο να αναγνωρίσει αυτήν την πράξη, παρά μόνο το 1937, μετά από πολλές διαμάχες, διαφορετικές απόψεις και διαπραγματεύσεις.

Μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, λόγω της κρατικής πολιτικής, η Εκκλησία της Αλβανίας αντιμετώπισε διώξεις και απελάσεις των θρησκευτικών λειτουργών, αφαίρεση και δήμευση των περιουσιών, κλείσιμο εκκλησιών και μονών, που μεταβλήθηκαν σε κατοικίες, αποθήκες και πολιτιστικά κέντρα κ.ά. Επιπλέον το 1967 η Αλβανία κηρύσσει επισήμως την αθεΐα, έχοντας ως στόχο την πλήρη εξόντωση της Ορθόδοξης εκκλησίας και έτσι όλοι κληρικοί αποσηματίστηκαν, πολλοί οδηγήθηκαν στη φυλακή ή στην εξορία και αρκετοί στο μαρτύριο. Το 1991 με την πτώση του μονοκομματικού καθεστώτος στην Αλβανία το Οικουμενικό Πατριαρχείο αναθέτει στον Επίσκοπο Ανδρούσης Αναστάσιο (Γιαννουλάτο) την ανασύσταση της Ορθόδοξης εκκλησίας στη χώρα, ανασύσταση η οποία συνεχίζεται μέχρι σήμερα.

Η εισήγηση αναλύει τις σχέσεις θρησκείας και κοινωνίας και ειδικότερα αναλύει τις πολυποίκιλες παραμέτρους που εμφανίζουν οι σχέσεις αυτές στην περίπτωση της Ορθόδοξου Αυτοκεφάλου Εκκλησίας της Αλβανίας.

Επίσης καταγράφεται η ιστορική πορεία της Εκκλησίας, οι περίοδοι ίδρυσης, ανάπτυξης, κρίσης και διώξεων και ανασύστασης, αναλύονται οι σχέσεις με την κοινωνία και επόμενα και με την πολιτική, σχέσεις οι οποίες κράτησαν πρωταγωνιστικό ρόλο και διερευνούνται οι προοπτικές της Εκκλησίας μέσα στο περιβάλλον αλληλεπίδρασης θρησκείας και κοινωνίας.

Abstract

Religion and society: the case of the Orthodox Autocephalous Church of Albania

The route and course of the Orthodox Autocephalous Church of Albania is connected on the one hand, with the degree of Greek influence in its development and its attempt to detach itself from the Ecumenical Patriarchate of Constantinople and on the other hand, with the occasional bilateral relations between Greece and Albania.

From the time the Albanian state was created, the Orthodox Albanians cultivated the idea of creating an Autocephalous Church as the most effective means to neutralize, the influence of the Ecumenical Patriarchate and Greece on the Orthodox members of the Greek minority and Albanians.

Thus in 1922 the Congress declared the Orthodox Church of Albania autocephalous, without the Ecumenical Patriarchate recognizing this act, until 1937, after many disputes, different opinions and negotiations. After World War II, due to state policy, the Church of Albania faced persecution and expulsion of religious ministers, removal and confiscation of property, closing of churches and monasteries, which were turned into residences, warehouses and cultural centers, etc.

In addition, in 1967, Albania officially declared atheism, with the aim of the complete extermination of the Orthodox church, and thus all clergy were disbanded, many were sent to prison or exile, and many to martyrdom. In 1991, with the fall of the one-party regime in Albania, the Ecumenical Patriarchate entrusted Bishop Androusis Anastasios (Gianoulatos) with the reconstitution of the Orthodox Church in the country, a reconstitution which continues to this day.

The paper analyzes the relations between religion and society and in particular analyzes the various parameters that these relations display in the case of the Orthodox Autocephalous Church of Albania. Also, the paper analyzes the historical course of the Church, the periods of foundation, development, crisis and persecution and reconstitution, and the relations with society.

1. Εισαγωγή

Η περιοχή της σημερινής Αλβανίας, μετείχε στις πολιτικές και πνευματικές ζυμώσεις των τριών αυτοκρατοριών, ρωμαϊκής, βυζαντινής, οθωμανικής, ενώ συγχρόνως έγινε στόχος επιθέσεων και λεηλασιών από διάφορους λαούς (Ούννους, Γότθους, Νορμανδούς, Σέρβους, Βούλγαρους, Ενετούς κ.ά.), οι οποίοι επιζητούσαν να εισδύσουν στο έδαφός της.

Έχοντας ως βάση την εκκλησιαστική υπαγωγή των επαρχιών της συγχρόνου Αλβανίας, διακρίνουμε τις εξής περιόδους:

α) αποστολικοί χρόνοι ²⁸⁶έως το 731 –στην αυτοδιοίκητη Εκκλησία του ανατολικού Ιλλυρικού, υπό το ρωμαϊκό βικαριάτο Θεσσαλονίκης,

β) 731 ως τις αρχές ΙΑ΄ αιώνα –υπό το Οικουμενικό Πατριαρχείο,

γ) αρχές ΙΑ΄ αιώνα έως το 1767 –οι περισσότερες επισκοπές υπό την αυτοκέφαλη αρχιεπισκοπή Αχρίδος,

δ) 1767-1937 –υπό το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως. Η μεγαλύτερη μορφή της εποχής αυτής υπήρξε ο Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός, ολοκληρώνοντας την ιεραποστολική του δράση με το μαρτύριό του, το 1779 στο Μπεράτι.

Κατά την περίοδο αυτή, της οθωμανικής κυριαρχίας, το σοβαρότερο πρόβλημα για την Εκκλησία δημιουργούν οι συνεχείς ομαδικοί εξισλαμισμοί. Για να αποφύγουν τον βίαιο εξισλαμισμό και συγχρόνως να κρατήσουν την ταυτότητα της καταγωγής τους, ομάδες υποδούλων προτίμησαν να γίνουν «κρυπτοχριστιανοί». Στην κοινωνική τους ζωή ενεφανίζοντο με ονόματα και εξωτερική συμπεριφορά μουσουλμάνων, στο οικογενειακό όμως βίο διατηρούσαν τις ορθόδοξες παραδόσεις τους. Η πιο τυπική περίπτωση κρυπτοχριστιανισμού είναι των Τόσκηδων της Σπαθίας, περιοχής νοτίως του Ελμπασάν, ενώ το φαινόμενο αυτό διήρκεσε από το τέλος του ΙΖ΄ αιώνα ως το τέλος του ΙΘ αιώνα

ε) 1937 έως σήμερα –αυτοκέφαλη, όπου καθοριστικό διαχωριστικό γεγονός αυτής της περιόδου είναι η δημιουργία του αλβανικού κράτους το 1912.

Με την απόκτηση πολιτικής ανεξαρτησίας, η αλβανική ηγεσία έθεσε το αίτημα ανεξαρτητοποίησης όλων των θρησκευτικών κοινοτήτων από κέντρα που ευρίσκοντο σε άλλα κράτη.

Αποφασιστικό ρόλο διαδραμάτισε η αλβανική διασπορά ΗΠΑ και Ευρώπης με τους συλλόγους της, ενώ ιδιαίτερα σημαντική υπήρξε η δράση του Φάν Νόλι (Θεοφάνη Στυλιανού Νόλι ή Μαυρομάτη), ο οποίος μετέφρασε εκκλησιαστικά κείμενα στην αλβανική επιμένοντας να εισαχθούν στην λατρεία, κατέλαβε δε ηγετικές θέσεις, αρχικά στην Εκκλησία (μητροπολίτης Δυρραχίου) και στη συνέχεια στην αλβανική πολιτεία (υπουργός Εξωτερικών και πρωθυπουργός, 1924).²⁸⁷

²⁸⁶ Ο απόστολος Παύλος γράφοντας από την Κόρινθο προς τους Ρωμαίους (55-57 μ.Χ.) σημειώνει ότι έδρασε με θείο ζήλο, «...ώστε με από Ίερουσαλήμ και κύκλω μέχρι τοῦ Ἰλλυρικοῦ πεπληρωκέναι τὸ εὐαγγέλιον τοῦ Χριστοῦ» (Ρωμ. 15, 18-19). Η παρουσία του στην Νικόπολη, λίγο νοτιότερα της σημερινής Αλβανίας, είναι ανατίρητη (Τιτ. 3,12), όπως επίσης η αποστολική δράση του στενού συνεργάτη του Τίτου στην λίγο βορειότερα εκτεινόμενη Δαλματία (Β΄ Τιμ. 4,10).

²⁸⁷ Θα πρέπει να σημειωθεί ότι ο διατελέσας το 1924 πρωθυπουργός της χώρας Φαν Νόλη και εκπρόσωπος των Αλβανών εθνικιστών με την απομάκρυνσή του από τη χώρα ίδρυσε την οργάνωση «Βάτρα» (Vatra - Εστία) ασχολήθηκε στις ΗΠΑ με την «ίδρυση και οργάνωση της αλβανικής ορθόδοξης εκκλησίας», η οποία υφίσταται μέχρι σήμερα, ενώ ο ίδιος θεωρήθηκε «επίσκοπος Βοστώνης» και λίγο αργότερα

2. Εμπόδια και δυσκολίες

Ένα πολύ σημαντικό ζήτημα που επηρέασε την Ορθόδοξη Εκκλησία της Αλβανίας ήταν οι διμερείς σχέσεις και ειδικότερα αυτές με την Ελλάδα, καθώς η θρησκευτική ελευθερία γενικώς και τα δικαιώματα της ελληνικής εθνικής μειονότητας ειδικώς, αποτέλεσαν σημαντικό κεφάλαιο στις σχέσεις Ελλάδας – Αλβανίας στην περίοδο του ψυχρού πολέμου, ενώ ειδικότερα η Ορθόδοξη Εκκλησία της Αλβανίας ανέκαθεν αποτελούσε έναν καθοριστικό παράγοντα στην εξέλιξη της πορείας των ελληνο-αλβανικών σχέσεων²⁸⁸. Επίσης, η ιστορία της Ορθόδοξης Εκκλησίας συνδέεται άρρηκτα με το βαθμό ελληνικής επιρροής στην εξέλιξή της και στην προσπάθεια της να αποδεσμευτεί από το Οικουμενικό Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης. Από την εποχή που δημιουργήθηκε το αλβανικό κράτος, οι Αλβανοί καλλιεργούσαν την ιδέα της δημιουργίας Αυτοκέφαλης Αλβανικής Εκκλησίας ως το αποτελεσματικότερο μέσο για την εξουδετέρωση της επιρροής του Οικουμενικού Πατριαρχείου, άρα και της Ελλάδας πάνω στους ορθοδόξους, με πρωτεργάτη, όπως αναφέραμε τον Φάν Νόλι.

Στις 10 Σεπτεμβρίου 1922 συγκλήθηκε στον Μπεράτι Κληρικό – Λαϊκό Συνέδριο, το οποίο ανακήρυξε αυτοκέφαλη την Ορθόδοξη Εκκλησία της Αλβανίας και διόρισε Οκταμελές Ανώτατο Εκκλησιαστικό Συμβούλιο²⁸⁹. Επειδή όμως το Οικουμενικό Πατριαρχείο δεν αναγνώρισε αυτήν την πράξη, η αλβανική κυβέρνηση στις αρχές του 1929, αποφάσισε να λύσει οριστικά το εκκλησιαστικό ζήτημα χωρίς τη σύμφωνη γνώμη του Πατριαρχείου. Έτσι, στις 11 Φεβρουαρίου 1929 ο βασιλιάς Ζώγου κήρυξε ξανά το Αυτοκέφαλο της Αλβανικής Ορθόδοξης Εκκλησίας και σχημάτισε Ιερά Σύνοδο. Το γεγονός όμως αυτό οδήγησε στην αντίδραση των Ορθοδόξων της Αλβανίας, που ανάγκασε το Ζώγου να ζητήσει από το Οικουμενικό Πατριαρχείο να αναγνωρίσει την Ορθόδοξη Αλβανική Εκκλησία ως αυτοκέφαλη. Τελικώς το Οικουμενικό Πατριαρχείο, με απεσταλμένο στην Αλβανία τον πρώην Μητροπολίτη Τραπεζούντας και μετέπειτα Αρχιεπίσκοπο Αθηνών Χρύσανθο, αναγνώρισε το Αυτοκέφαλο στις 12 Απριλίου 1937.

290

«αρχιεπίσκοπος». Θ. Μαλκίδης, *Η Ελληνική εθνική μειονότητα στην Αλβανία* (Νέα Υόρκη: Πανηπειρωτική Ομοσπονδία Αμερικής, 2007), σ.134

²⁸⁸ Α. Γκλαβίνας, *Η Ορθόδοξη Αυτοκέφαλη Εκκλησία της Αλβανίας* (Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ, 1985), Α. Γκλαβίνας, *Το Αυτοκέφαλον της εν Αλβανία Ορθοδόξου Εκκλησίας επί τη βάσει ανεκδότων εγγράφων* (Ιωάννινα: Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών- Ίδρυμα Μελετών Ιονίου και Αδριατικού Χώρου, 1978).

²⁸⁹ Γ. Μεταλληνός, «Η εκκλησιαστική κατάσταση εις Βόρειον Ήπειρο και Αλβανίαν μέχρι Ανακηρύξεως της Αυτοκεφάλου», στα *Πρακτικά του Β' Πανελληνίου Επιστημονικού Συνεδρίου για τη Βόρειο Ήπειρο* (Κόνιτσα: Πανελλήνιος Σύλλογος Βορειοηπειρωτικού Αγώνα, 1990):305-339.

²⁹⁰ Ο Πατριαρχικός και Συνοδικός Τόμος «Περί ευλογίας του Αυτοκεφάλου της εν Αλβανία Ορθοδόξου Εκκλησίας» εξεδόθη στις 12 Απριλίου 1937.

Η πρώτη Σύνοδος συγκροτήθηκε κατόπιν κανονικών εκλογών στο Οικουμενικό Πατριαρχείο από τους αρχιεπίσκοπο Τιράνων, Δυρραχίου και πάσης Αλβανίας Χριστόφορο (Κίτσι) και τους επισκόπους Κορυτσάς Ευλόγιο (Κουρίλα), Βερατίου Αγαθάγγελο (Τσάμτσε) και Αργυροκάστρου Παντελεήμονα (Κοτόκο). Δύο ιδιομορφίες της Ορθοδόξου Εκκλησίας της Αλβανίας έκρυβαν ιδιαίτερα προβλήματα, η εθνολογική καταγωγή του ορθόδοξου πληρώματος (Αλβανοί, Έλληνες, Βλαχόφωνοι, Σλαβόφωνοι) και το δεδομένο ότι οι ορθόδοξοι δεν αποτελούσαν πλειοψηφία όπως στις άλλες χώρες της περιοχής, αλλά μόνο περίπου 23% του πληθυσμού. Έτσι οι πολιτικές, ιδεολογικές και κοινωνικές αντιθέσεις στο εσωτερικό της Αλβανίας, αλλά και οι πολεμικές αναταραχές της ευρύτερης περιοχής είχαν πολλαπλές επιπτώσεις στη ζωή της Εκκλησίας.

Με την είσοδο των ιταλικών στρατευμάτων τον Απρίλιο του 1939, η Αλβανία έγινε επαρχία της φασιστικής Ιταλίας. Αμέσως ετέθησαν σε εφαρμογή σχέδια για ανάλογη θρησκευτική προσάρτηση και παράλληλα με την εγκατάσταση ρωμαιοκαθολικών ιεραποστολικών ταγμάτων σε διάφορες περιοχές του Νότου, το σχέδιο ήταν η απορρόφηση των ορθοδόξων μέσω της Ουνίας. Η προπαγάνδα τόνιζε ότι η συσπείρωση όλων των αλβανών χριστιανών θα βοηθούσε στην ανάπτυξη της χώρας, κάτω από την προστασία του Βατικανού και του ιταλικού κράτους. Ο Αρχιεπίσκοπος Χριστόφορος κατ'άλλους είχε δεχθεί συνένωση με τους Αρμπερέσε (Αλβανούς) της Ιταλίας, κατ'άλλους ζήτησε να κερδίσει χρόνο με αναβολές. Η έλλειψη πάντως απόλυτης πλειοψηφίας στα εκτελεστικά σώματα της ορθόδοξου Εκκλησίας ανέτρεψε τα σχέδια προσχωρήσεως στην Ουνία, τα οποία διαλύθηκαν οριστικά με την πτώση της Ιταλίας το 1943.

3. Η Εκκλησία της Αλβανίας μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο

Μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και την ανάληψη της εξουσίας από το Κόμμα Εργασίας της Αλβανίας (ΚΕΑ) υπό την ηγεσία του Ενβέρ Χότζα, δημιουργήθηκε για την ορθόδοξη Εκκλησία²⁹¹ ένα πολύ αρνητικό πλαίσιο²⁹² με διώξεις και απελάσεις των θρησκευτικών λειτουργών, αφαίρεση και δήμευση της εκκλησιαστικής περιουσίας, κλείσιμο εκκλησιών και μοναστηριών, που μεταβλήθηκαν σε κατοικίες, αποθήκες και πολιτιστικά κέντρα, κ.ά,- ο τελευταίος Αρχιεπίσκοπος ήταν ο Χριστόφορος (Κίσισης) πέθανε το 1958- λειτουργώντας έτσι ανασταλτικά στην πορεία της για την εσωτερική της εξέλιξη και για την επαφή της με την αλβανική κοινωνία.

Το 1949 με το υπ. Αρ. 743/26.11.1949 διάταγμα «περί θρησκευτικών κοινοτήτων» δημεύθηκε και κρατικοποιήθηκε η κινητή και ακίνητη εκκλησιαστική και

²⁹¹ Το 1945 σε συνολικό πληθυσμό της Αλβανίας 1180500 κατοίκους υπολογιζόταν ότι υπήρχαν 826000 μουσουλμάνοι- 600.000 Σουνίτες και οι υπόλοιποι Μπεκτασήδες- καθώς και 212.500 ορθόδοξοι χριστιανοί και 142.000 καθολικοί. Α. Sherman, Αλβανία. Ο τσακισμένος αετός των Βαλκανίων (Αθήνα: Ίνδικτος, 2000), σ. 94.

²⁹² Α. Ακροκεραύνιος, Το λυκόφως των Θεών στην Αλβανία, (Σικάγο: Πανηπειρωτικός Αγώνας, 1976).

μοναστηριακή περιουσία και εντάθηκε ο έλεγχος του κράτους επί της εκκλησίας. Οι συνέπειες από την εφαρμογή του συγκεκριμένου διατάγματος ήταν με βαρύτατες συνέπειες για τους Ορθόδοξους και ειδικότερα για την ελληνική εθνική μειονότητα, η οποία συγκροτούσε την κρίσιμη πληθυσμιακή μάζα της Εκκλησίας. Αυτό διότι, επί τουρκοκρατίας οι χριστιανοί Έλληνες για να σώσουν τις περιουσίες τους από τις κατασχέσεις της τις παραχωρούσαν στην εκκλησία ως αναγνωρισμένο θεσμό από την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Κατά συνέπεια, πρώτα με το αυτοκέφαλο της ορθόδοξης εκκλησίας στο νεοσύστατο αλβανικό κράτος και έπειτα με τις σχετικές απαγορευτικές διατάξεις, οι περιουσίες αυτές έμμεσα και άμεσα πέρασαν στο ΚΕΑ.

Βάσει του διατάγματος περί «θρησκευτικών κοινοτήτων» καταρτίστηκε ο νέος καταστατικός χάρτης, που ψηφίστηκε από το Γ' Κληρικολαϊκό συνέδριο των Τιράνων (1950), ο οποίος στο άρθρο 4 ανέφερε ότι «η ορθόδοξος αυτοκέφαλος εκκλησία της Αλβανίας όφειλε να καλλιεργεί εις τους πιστούς και αισθήματα πίστεως έναντι της εξουσίας του λαού και της Λαϊκής Δημοκρατίας της Αλβανίας, ομοίως δε και φιλοπατρίας και ενισχύσεως της εθνικής ενότητας»²⁹³. Στη συνέχεια η πολεμική ενάντια στην ορθόδοξη εκκλησία εντάθηκε. Το 1963 ο Ενβέρ Χότζα τόνιζε ότι η «πάλη ενάντια στις θρησκευτικές κοσμοαντιλήψεις, είναι πάλη μακροχρόνια, περίπλοκη και δύσκολη»²⁹⁴, και πρόσθετε ότι «ο βασικός κίνδυνος τον οποίον πρέπει να αποτρέψουμε, είναι η υπόθεση της χριστιανικής ορθόδοξου λειτουργίας. Συνεχώς πρέπει να κάνουμε προσπάθειες για να την αηδιάσουν οι άνθρωποι, με τρόπο, ώστε να αποφεύγουν την εκκλησία Καθήκον μας είναι δηλαδή όταν σημαίνει η καμπάνα της εκκλησίας, οι άνθρωποι σε καμία περίπτωση να μην πηγαίνουν εκεί. Όπου υπάρχει δυνατότητα οι εκκλησίες να κατεδαφισθούν, φυσικά όχι δίκην εκστρατειών, αλλά αναλόγως των εμφανιζομένων περιπτώσεων. Ορθόν και πρόπον είναι όπως από διοικητικής πλευράς γίνονται συνεχώς προσπάθειες μη χορήγησης καμιάς απολύτως υλικής βοήθειας προς την ορθόδοξον χριστιανικήν εκκλησία, για την ανάπτυξη της ιδεολογίας της. Κατά διάφορους τρόπους και μεθόδους να απαγορευθεί η κρούσις των καμπανών των εκκλησιών, να μη γίνονται θρησκευτικά μαθήματα, κλπ. Έτσι θα έλθει η ώρα, όπου η εκκλησία θα χρεοκοπήσει τελείως. Πρέπει να γνωρίζουμε ότι οι εκκλησιαζόμενοι άνθρωποι αποτελούν τη δύναμη του εχθρού. Έτσι καθίσταται σε εμάς γνωστό, πόσες είναι οι δυνάμεις, τις οποίες πρέπει να αντιμετωπίσουμε»²⁹⁵. Ακόμη υποστήριζε ότι η ολοκλήρωση της προσπάθειας κατά της θρησκείας θα «απελευθέρωνε το λαό από την οπισθοδρόμηση, από τα δεσμά των πατριαρχικών προτύπων, των προκαταλήψεων, των θρησκευτικών πεποιθήσεων και διαχωρισμών, και όλη τη σήψη του παρελθόντος»²⁹⁶.

²⁹³ Β. Τζωρτζάτου, *Η αυτοκέφαλος ορθόδοξος εκκλησία της Αλβανίας και οι βασικοί θεσμοί διοικήσεως αυτής* (Αθήναι 1975), σ.45.

²⁹⁴ Ε. Χότζα, *Εκθέσεις και λόγοι 1967-1968* (Τίρανα: ΚΕΑ, 1969), σ.207.

²⁹⁵ Ε. Χότζα, *Άπαντα*, τ. 26 (Τίρανα: ΚΕΑ, 1964), σ.89-88.

²⁹⁶ Ε. Χότζα, *Σύμβολο πάλης για ελευθερία και σοσιαλισμό* (Τίρανα: ΚΕΑ 1985), σ.107.

Το 1967 με το διάταγμα 4337 /13.11.1967 περί «ατονίας της ισχύος ενίων διαταγμάτων» (και με την επικύρωση που έγινε από το Σύνταγμα του 1977), καθιερώθηκε η αθεΐα στην Αλβανία, η οποία κηρύσσεται ως το πρώτο αθεϊστικό κράτος στον πλανήτη, αρχίζοντας έτσι η αντίστροφη μέτρηση για την πλήρη εξόντωση της ορθόδοξης εκκλησίας. Το 1967 φυλακίζεται ο επικεφαλής της ορθόδοξης εκκλησίας Επίσκοπος Δαμιανός (Κοκονέσσης) ο οποίος πεθαίνει στη φυλακή το 1973²⁹⁷ και κλείνουν περίπου 630 εκκλησίες.

Είναι γεγονός ότι η θρησκεία είναι στενά συνδεδεμένη με όλη την εθιμική ζωή της εθνικής ελληνικής μειονότητας. (Γέννηση, γάμος, και ακόμα περισσότερο ο θάνατος, οι καθημερινές εργασίες, ή και τα Χριστούγεννα, Πάσχα, γιορτή της Παναγίας). Μάλιστα, στις συνθήκες απομόνωσης από τον εθνικό κορμό, ο θεσμός αυτός ήταν ιδιαίτερα αποφασιστικός στη διατήρηση της εθνικής ταυτότητας. Ο Χότζα δεν αρκέστηκε σ' αυτό αλλά επιδίωξε την αντικατάσταση αυτών των γιορτών με καθαρά ιδεολογικοποιημένες γιορτές ειδικά στην εθνική ελληνική μειονότητα. Για παράδειγμα στα Βρυσερά της Άνω Δρόπολης και χρονικά κοντά με την Κοίμηση της Θεοτόκου, ο Χότζα εφηύρε τη εορτή της ίδρυσης μιας παρτιζάνικης μονάδας των μειονοτικών και επέτρεπε σε μια ζώνη με απαγορευμένη την ελεύθερη κίνηση των πολιτών σε καθημερινή βάση, λόγω της εγγύτητας με τα ελληνο-αλβανικά σύνορα, τη συγκέντρωση χιλιάδων ανθρώπων, κυρίως Ελλήνων, αναβαθμίζοντας τη γιορτή αυτή στη μεγαλύτερη για την ελληνική μειονότητα και ισοβαθμίζοντας την με την 15^η Αυγούστου.

Το ίδιο έγινε και για την άλλη μεγάλη εορτή στην ίδια περιοχή, του Αγίου Πνεύματος. Το μοναστήρι της Πέπελης, ήταν εδραιωμένο στην ιστορική μνήμη της ευρύτερης περιοχής, τόσο στην Ελλάδα όσο και στην Αλβανία, μάλιστα και σε μουσουλμανικές περιοχές, ως θρησκευτικό κέντρο. Το 1959, ακριβώς την ημέρα του Αγίου Πνεύματος ο Χότζα επισκέφτηκε ένα γειτονικό χωριό με την Πέπελη. Λίγα χρόνια μετά η μέρα επίσκεψής του στο χωριό μετατράπηκε σε «νέα γιορτή» απόδοσης τιμής στον ηγέτη του ΚΕΑ και όχι μόνο για το συγκεκριμένο χωριό αλλά και για τους κοντινούς οικισμούς .

Στο πλαίσιο αυτό δεν μπορούμε να λησμονήσουμε ότι το καθεστώς Χότζα εγκατέστησε σε 22 μοναστήρια και ναούς της περιοχής μητροπόλεως Αργυροκάστρου, στρατιωτικά τμήματα, τους υπόλοιπους ναούς και μοναστήρια ή τα κατεδάφισε, ή τα μετέτρεψε σε σπίτια πολιτισμού για την διαπαιδαγώγηση της νέας γενιάς, ή τα έκανε αποθήκες και στάβλους. Μόνο λίγα, περίπου 10 από περισσότερα από 400 θρησκευτικά ιδρύματα στη μητρόπολη Αργυροκάστρου, τα διατήρησε ως πολιτιστικά μνημεία για να τα παρουσιάζει στη Δύση, ως τεκμήριο της χριστιανικής προέλευσης της χώρας του.

Στις ενέργειες του καθεστώτος ενάντια στη ορθόδοξη εκκλησία που ταυτίστηκε με την ελληνική μειονότητα προστέθηκαν οι απαγορεύσεις για τέλεση θρησκευτικών

²⁹⁷ Μητροπολίτη Δρυινοπούλεως Σεβαστιανού, *Η εσταυρωμένη Βόρειος Ήπειρος* (Κόνιτσα 1984), σ.44.

πανηγυριών που αντικαταστάθηκαν από την ημέρα των οικοδόμων, των ανθρακωρύχων, των τοπογράφων, κ.ά.²⁹⁸, έγινε η εμφάνιση θρησκευτικών συμβόλων, η τέλεση μυστηρίων ακολουθούσε φυλάκιση και εξορία, ενώ με το διάταγμα 5339/23.9.1975 επιβλήθηκε η αλλαγή των χριστιανικών και ελληνικών ονομάτων με άλλα από εγκεκριμένο από το ΚΕΑ κατάλογο, σύμφωνα με τις πολιτικές, ιδεολογικές και ηθικές προδιαγραφές του κράτους. Οι Έλληνες έλαβαν εντολή να αλλάξουν αμέσως τα ονόματά τους καθώς και τα επώνυμά τους, ενώ αυτήν την περίοδο, άλλαξαν όνομα και περισσότερα από 90 χωριά και πόλεις όπου κατοικούσαν μειονοτικοί. Ωστόσο η αλλαγή ονόματος δεν επιβλήθηκε στο σύνολο του πληθυσμού αφού εξαιρέθηκαν όσοι είχαν μουσουλμανικά ονόματα, μεταξύ των οποίων και ο ίδιος ο Χότζα²⁹⁹. Το Σύνταγμα του 1976 κωδικοποίησε τις ενέργειες κατά της θρησκείας, αφού κάθε ενέργεια και προπαγάνδα φασιστική, θρησκευτική, πολεμοκάπηλη, κατά του ΚΕΑ κηρυσσόταν παράνομη, και κάθε κατοχή παράγωγη και διανομή ή κατοχή θρησκευτικής λογοτεχνίας αντιμετωπιζόταν με ποινές φυλάκισης από τρία έως δέκα χρόνια.

4. Εκκλησία και κοινωνία μετά το 1991

Η αποκατάστασή της ορθόδοξης εκκλησίας άρχισε να πραγματοποιείται το 1991, μετά την κατάρρευση του ΚΕΑ και το άνοιγμα των συνόρων (κυρίως με την Ελλάδα και την Ιταλία) όταν το Οικουμενικό Πατριαρχείο όρισε, ύστερα από σχετική παράκληση που απηύθυνε προς αυτό η αλβανική κυβέρνηση, τον Επίσκοπο Ανδρούσης Αναστάσιο (Γιαννουλάτο) ως Μητροπολίτη και Έξαρχο της Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας της Αλβανίας

Η πρώτη ενέργεια του Πατριαρχικού Εξάρχου ήταν η διαμόρφωση κάποιας στοιχειώδους εκκλησιαστικής δομής για την εκπροσώπηση της τοπικής Εκκλησίας, πέρα από τη φοβερή ερήμωση που είχε προκαλέσει ο αδυσώπητος διωγμός, αφού 1608 ναοί και μονές είχαν καταστραφεί. Για την ανασυγκρότηση της εκκλησιαστικής δομής ο Πατριαρχικός Έξαρχος συνεκάλεσε (12.8.1991) Γενική Κληρικολαϊκή Συνέλευση με συμμετοχή 15 κληρικών και 30 λαϊκών των εκκλησιαστικών επαρχιών της Αλβανίας, στην οποία μελετήθηκε η κατάσταση και προοπτική και εξελέγησαν 4 αρχιερατικοί επίτροποι και κληρικολαϊκό Γενικό Εκκλησιαστικό Συμβούλιο με 13 μέλη. Αντιπροσωπεία της Εκκλησίας της Αλβανίας επισκέφθηκε το Οικουμενικό Πατριαρχείο (5-8.6.1992), για πρώτη φορά μετά τον διωγμό, και ζήτησε την εκλογή του Πατριαρχικού Έξάρχου ως προκαθημένου της.

²⁹⁸ P.Prifti , *Socialist Albania since 1944. Domestic and foreign developments* (Massachusetts: The MIT press, 1978), σ.162.

²⁹⁹ H. Poulton, *The Balkans: Minorities and States in Conflict* (London : Minority Rights Publication, 1993), σ.199.

Ωστόσο παρότι στο πλαίσιο του εκδημοκρατισμού της Αλβανίας η πρώτη κυβέρνηση που προέκυψε μετά από ελεύθερες εκλογές, υιοθέτησε τις ίδιες παγιωμένες αντιλήψεις και εθνικιστικές προσεγγίσεις, οι οποίες έθεσαν μεγάλα εμπόδια στην διαδικασία ανόρθωσης της Ορθοδοξίας. Έτσι από κύκλους της κυβέρνησης και της αντιπολίτευσης τέθηκε θέμα εκλογής άλλου αρχιεπισκόπου, αφού ο προτεινόμενος ήταν Έλληνας, ωστόσο με ομόφωνη απόφαση της Ιεράς Συνόδου του Οικουμενικού Πατριαρχείου της 24^{ης} Ιουνίου 1992, εξελέγη ως Πατριαρχικός Έξαρχος ο Επίσκοπος Ανδρούσης Αναστάσιος, ο οποίος και ενθρονίστηκε στις 2 Αυγούστου, του ίδιου έτους. Τα εμπόδια όμως συνεχιζόταν αφού η αλβανική πολιτική και κοινωνία, δεν μπορούσε ή δεν ήθελε να αντιληφθεί το διαχωρισμό της Εκκλησίας από τις ελληνοαλβανικές σχέσεις, βάζοντας εμπόδια είτε στον Αρχιεπίσκοπο, είτε σε ιερείς και λαϊκούς, είτε ακόμη και στη διαδικασία ανασυγκρότησης.

Μετά την άρνηση της αλβανικής κυβέρνησης να δεχθεί τους εκλεγέντες Μητροπολίτες με το αιτιολογικό ότι ήταν Έλληνες, ακολούθησε η απέλαση του Αρχιμανδρίτη Χρυσόστομου Μαυδώνη, στις 25 Ιουνίου 1993, από το Αργυρόκαστρο με αποτέλεσμα να ενταθούν οι ελληνοαλβανικές σχέσεις, αλλά και να σημειωθεί κρίση στην Ορθόδοξη Εκκλησία. Η απέλαση του Αρχιμανδρίτη, προκλήθηκε κατ' άλλους και από το φαινόμενο της ανοδικής τάσης προσχώρησης μουσουλμάνων στην ορθοδοξία και για άλλους, από το φόβο της αλβανικής εξουσίας, για δημιουργία ελληνικής συνείδησης στους ορθόδοξους. Τότε (29/6/1993), ο πρόεδρος της Αλβανίας Σαλή Μπερίσα θα στείλει επιστολή στον Γενικό Γραμματέα του Ο.Η.Ε. Μπούτρος Μπούτρος Γκάλι, όπου αναφέρεται στη δραστηριότητα του Αρχιμανδρίτη «που ξεπέρασε τα θρησκευτικά του καθήκοντα» καθώς και στα αντίμετρα που πήρε η Ελλαδική κυβέρνηση με τις απελάσεις περίπου 20.000 Αλβανών, από την Ελλάδα³⁰⁰.

Όλα αυτά είχαν ως αποτέλεσμα να σημειωθούν μεγάλες συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας στο Αργυρόκαστρο, το Δέλβινο, τη Δερβιτσάνη που διαλύθηκαν με την βίαιη επέμβαση της αλβανικής αστυνομίας. Το πολεμικό κλίμα και ο διωγμός με διάφορα μέσα των Ελλήνων της Αλβανίας, ενισχύθηκε από την τους έξι όρους που έθεσε η Ελληνική κυβέρνηση, οι οποίοι ήταν οι εξής:

- α) η επιστροφή στα θρησκευτικά καθήκοντα του Αρχιμανδρίτη
- β) η επιστροφή των περιουσιών που αφαιρέθηκαν από το προηγούμενο καθεστώς και η σημερινή αλβανική κυβέρνηση κωλυσιεργεί στην απόδοσή τους
- γ) η ίδρυση μειονοτικών σχολείων σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης και όχι μόνο στις μειονοτικές ζώνες που αυθαίρετα χωρίστηκαν
- δ) η ελεύθερη λειτουργία πολιτικών και άλλων ενώσεων

³⁰⁰ Εφημερίδα «Το Βήμα», 1 Ιουλίου 1993.

ε) η ελεύθερη και ανεμπόδιστη άσκηση των θρησκευτικών καθηκόντων και η επιστροφή εκείνων που βίαια εκτοπίστηκαν και

στ) οι πολίτες να δηλώνουν την εθνική τους ταυτότητα.

Το γενικό κλίμα επηρέασε την Ορθόδοξη Εκκλησία της Αλβανίας και τη θέση του Αρχιεπίσκοπου Αναστάσιου, τον οποίο ο πρόεδρος Σαλή Μπερίσα στην παραπάνω επιστολή του, τον χαρακτήριζε «προσωρινό».

Τελικώς, η περαιτέρω ένταση της κρίσης, που πυροδοτήθηκε και με άλλες ενέργειες, αποσοβήθηκε με προσωπικές ενέργειες του Αρχιεπισκόπου, που επισκέφθηκε τον πρόεδρο της Αλβανίας και τον Έλληνα πρωθυπουργό. Η κατάσταση εξομαλύνθηκε, παρότι η Αλβανία θεωρούσε ως μείζονα προϋπόθεση διαλόγου τον «εξαλβανισμό» της Εκκλησίας, αφού απαίτησε η Σύνοδος να έχει και Αλβανούς επισκόπους, κάτι που τελικώς έγινε. Επιπλέον, στις 24 Νοεμβρίου 2008 υπογράφηκε, βάσει του Συντάγματος, η Συμφωνία για τη ρύθμιση των σχέσεων μεταξύ της Ορθόδοξου Αυτοκεφάλου Εκκλησίας της Αλβανίας και της κυβέρνησης, την οποία επικύρωσε στη συνέχεια το Αλβανικό Κοινοβούλιο (Νόμος αρ.10057).

5. Τα προβλήματα κατά την περίοδο ανασυγκρότησης

Η Ορθόδοξη Εκκλησία της Αλβανίας αντιμετώπισε και αντιμετωπίζει πολλά προβλήματα και εμπόδια από την περίοδο της επαναστάσεώς της³⁰¹, που εμπλέκονται περισσότερο, ανάλογα και με την πορεία των ελληνοαλβανικών σχέσεων. Παρατηρείται, απουσία βούλησης για πρόοδο στα ζητήματα της επιστροφής της εκκλησιαστικής και μοναστηριακής περιουσίας. Πλήθος από κρίσιμες υποθέσεις και φάκελοι αναπάντητοι υπάρχουν σε πολλούς νομούς και αρμόδια γραφεία αναγνώρισης και επιστροφής των ιδιοκτησιών.

Παρ' ότι υπήρξαν ελπίδες μιας καλύτερης, συντομότερης και πιο καλοπροαίρετης αντιμετώπισης του κρίσιμου αυτού ζητήματος, η πρόοδος που σημειώθηκε είναι απογοητευτική. Την αισιοδοξία μάλιστα για κατάρτιση ειδικού νόμου που θα ξεχώριζε τις διαδικασίες και θα τις καθιστούσε πιο συνοπτικές σε σύγκριση με τους πολίτες πρώην ιδιοκτήτες, διαδέχθηκε η απροθυμία³⁰². Χαρακτηριστικά παραδείγματα σχετικά με τα περιουσιακά προβλήματα και την απόδοση λατρευτικών χώρων ήταν η περίπτωση, του Ιερού Ναού Κοίμησης Θεοτόκου Πρεμετής, όπου ξυλοκοπήθηκε και ιερέας από «άγνωστους», το παρακείμενο μοναστήρι της Παναγίας στο Ντραγκότι, ο Ιερός Ναός του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου στο Λιμπόχοβο, η Ιερά Μονή Αγίου Γεωργίου στην Τσούκα, η Μονή Προφήτη Ηλία στην Τζάρρα που

³⁰¹ Εκκλησία της Ελλάδας, *Δίπτυχα της Εκκλησίας της Ελλάδας* (Αθήνα : Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδας, 2022), σ. 1210.

³⁰² Εφημερίδα «Νέα της ΟΜΟΝΟΙΑΣ», Αργυρόκαστρο 27 & 28 Φεβρουαρίου 1999.

χρησιμοποιήθηκε για εποικισμό «οικογενειών και ίδρυσης χωριού στα κτήματά του», οι απειλές για εγκατάσταση χιλιάδων προσφύγων από το Κοσσυφοπέδιο μετά το 1999 στο λιβάδι της Μονής των Ζωναρίων στη Λοβίνα, ενώ το κτήμα τη μονής του Προφήτη Ηλία στους Γεωργουτσάτες που είχε μετατραπεί σε στρατόνα, τώρα καταπατείται.

6. Μία νέα περίοδος

Κατά την περίοδο από το 1991 μέχρι σήμερα, η Ορθόδοξος Εκκλησία της Αλβανίας, παρά τις οδυνηρές δοκιμασίες και τη γενική πολιτικο-κοινωνική αναστάτωση και οικονομική καθίζηση της χώρας, ανασυγκροτήθηκε από τα ερείπια και αναπτύχθηκε με ταχύτατους ρυθμούς.

Στις περισσότερες πόλεις και κωμοπόλεις με ορθόδοξο πληθυσμό και σε εκατοντάδες χωριά, οργανώθηκαν εκ νέου ορθόδοξες ενορίες. Εντάχθηκε η λειτουργική και εν γένει μυστηριακή ζωή, το κήρυγμα και η κατήχηση και οργανώθηκαν Σύνδεσμοι Νεολαίας, Γυναικών, Διανοουμένων. Για τη δημιουργία γηγενών στελεχών άρχισε τον Οκτώβριο του 1992 η λειτουργία Θεολογικής-Ιερατικής Σχολής, η οποία από το 1997 αναπτύχθηκε στη Μονή του Αγίου Βλασίου Δυρραχίου ως «Ορθόδοξος Θεολογική Ακαδημία – Ανάστασις». Απόφοιτοι της Θεολογικής Ακαδημίας, απετέλεσαν τον πρώτο μοναστικό πυρήνα στην Μονή Αρδενίτσας.

Χειροτονήθηκαν 165 νέοι κληρικοί, ιδρύθηκαν τα Εκκλησιαστικά Λύκεια «Τίμιος Σταυρός» στο Αργυρόκαστρο (1998) και στο Δυρράχιο (2007), Σχολή της Βυζαντινής Μουσικής στα Τίρανα (2013), έχοντας και οικοτροφεία. Ανεγέρθησαν εκ θεμελίων 150 νέοι ναοί, αναστηλώθηκαν 70 ναοί-μνημεία, ενώ επισκευάσθηκαν 160. Περισσότερα από 70 μεγάλα οικοδομήματα ανεγέρθησαν ή αγοράσθηκαν και ανακατασκευάσθηκαν, για να στεγάσουν μητροπολιτικά οικήματα, σχολές, νηπιαγωγεία, ξενώνες, εργαστήρια, κλινικές, κέντρα νεότητας κλπ, σύνολο 450 κτίρια.³⁰³ Εκδίδονται η μηνιαία αλβανική εφημερίδα Ngjallja («Ανάστασις»), από το 1992, το παιδικό περιοδικό Gëzohu, («Χαίρε») από το 1997, το φοιτητικό δελτίο Fjala («Λόγος») και το αγγλικό ενημερωτικό φυλλάδιο «News from Orthodoxy in Albania», επίσης λειτουργικά, εποικοδομητικά, επιστημονικά βιβλία. Η Εκκλησία της Αλβανίας διαθέτει δικό της τυπογραφείο, ραδιοφωνικό σταθμό, κηροπλαστείο, ξυλουργικά εργαστήρια.

Η Ορθόδοξος Εκκλησία της Αλβανίας ανέπτυξε ευρύ κοινωνικό έργο – ιδιαίτερα στις περιόδους πολιτικο-κοινωνικής κρίσεως της χώρας (1992, 1994, 1997, 1999) –, με διανομές χιλιάδων τόνων τροφίμων, ρουχισμού, φαρμάκων για την ανακούφιση οικογενειών και προσφύγων, καθώς και με προσφορά νοσοκομειακού υλικού σε πόλεις,

³⁰³ Α. Γιαννουλάτος, «Εκκλησία της Αλβανίας: Ιστορική – Πνευματική Παράδοση. Τέχνη», στο Γ. Χριστόπουλος, *Ο θησαυρός της Ορθοδοξίας. 2000 Χρόνια, Ιστορία • Μνημεία • Τέχνη*, Β΄ Τόμος Πατριαρχία και Αυτοκέφαλες Εκκλησίες (Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 2000): 251-278.

χωριά και κοινωφελή αλβανικά ιδρύματα. Ειδικότερα το 1999, όταν η Αλβανία υποδέχθηκε το προσφυγικό κύμα από το Κοσσυφοπέδιο, η Ορθόδοξος Αυτοκέφαλος Εκκλησία, σε συνεργασία με δωρητές και διεθνείς θρησκευτικούς οργανισμούς (ιδιαίτερα με την ACT του Παγκοσμίου Συμβουλίου Εκκλησιών), υλοποίησε ένα πρόγραμμα παροχής βοήθειας, το οποίο ξεπέρασε τα 12 εκατομμύρια δολάρια φιλοξενώντας 33.000 πρόσφυγες, προσφέροντας τρόφιμα, ρουχισμό, οικιακή και ιατρική βοήθεια, στέγη (δύο καταυλισμούς) κλπ.

Στον τομέα υγείας συμβάλλει με το Διαγνωστικό Κέντρο «Ευαγγελισμός» στα Τίρανα, με πολυιατρεία (Καβάγια, Λούσνια, Κορυτσά, Γεωργουσατί) και κινητή οδοντιατρική μονάδα.

Στο τομέα της εκπαίδευσης ιδρύθηκαν 17 νηπιαγωγεία (παιδικοί σταθμοί), 3 Εννιατάξια σχολεία, το Αλβανοαμερικανικό Σχολείο «Πρωταγωνιστές» στα Τίρανα (2001), το Αλβανοελληνικό Σχολείο «Πνοή Αγάπης» στο Δυρράχιο (2005) και το Αργυρόκαστρο (2008), το Τεχνικό Λύκειο «Απόστολος Παύλος» στο Μεσοπόταμο (Νομός Δελβίνου – κοντά στους Αγίους Σαράντα) (2005), δύο Ινστιτούτα Επαγγελματικής Κατάρτισης, στο Αργυρόκαστρο το «Εμμαούς» (2002) και στα Τίρανα το «Πνοή Αγάπης» (2000), το οποίο από το 2009 αναβαθμίστηκε σε Πανεπιστήμιο με την ονομασία «Logos».

Η Εκκλησία έχει στηρίξει έναν μεγάλο αριθμό κοινωνικών προγραμμάτων στα οποία συμπεριλαμβάνονται αυτά που αφορούν την ανάπτυξη ορεινών περιοχών στον τομέα της γεωργίας και της κτηνοτροφίας, την κατασκευή δρόμων και υδραγωγείων, το πρόγραμμα για την υγιεινή και διαπαιδαγώγηση των παιδιών και την ίδρυση κέντρων υγείας σε χωριά, τη παροχή βοήθειας σε σχολεία, ορφανοτροφεία, νοσοκομεία, τη συμπαράσταση σε άτομα με ειδικές ανάγκες, σε γηροκομεία, σε φυλακισμένους, οργάνωσε συσσίτια σε πτωχούς κλπ.

7. Συμπεράσματα

Η Ορθόδοξη Εκκλησία της Αλβανίας θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως Εκκλησία υπό συνεχή διωγμό. Επιπλέον αποτέλεσε το χώρο όπου οι εθνικές αντιπαλότητες βρήκαν πεδίο σύγκρουσης και τόπο εκτόνωσης και οι ελληνοαλβανικές σχέσεις λειτούργησαν επιβραδυντικά ή προωθητικά³⁰⁴. Ακόμη ήταν και παραμένει η εστία όπου η κοινωνία βρήκε καταφύγιο σε δύσκολες στιγμές (εξισλαμισμός, αθεΐα), χωρίς ταυτόχρονα να μπορεί να παρακάμψει την πολιτική που σε κάθε ευκαιρία προσπάθησε να εμποδίσει το θρησκευτικό συναίσθημα και να προωθήσει εθνικιστικούς στόχους. Η πραγματικότητα όμως είναι πλέον διαφορετική και δεν έχει καμία απολύτως σχέση με δύσκολες και σκοτεινές περιόδους.

³⁰⁴ Θ. Μαλκίδης, Οι Ελληνοαλβανικές σχέσεις (Αθήνα: Γόρδιος, 2007), σ.45.

Με τη δραστηριότητα και την παρουσία της η Ορθόδοξη Εκκλησία, έχει αναδεχθεί σε πρωταγωνιστικό παράγοντα πνευματικής, πολιτιστικής και κοινωνικής ανάπτυξης της Αλβανίας και ειρηνικής θρησκευτικής συνύπαρξης στη χώρα. Και όπως λέει περιεκτικά ο προκαθήμενος της Εκκλησίας «στο δεύτερο ήμισυ του 20ού αι., η Ορθόδοξος Αυτοκέφαλος Εκκλησία της Αλβανίας έφθασε μέχρι τις πύλες του Άδου. Στο τέλος του 20ού αι., έζησε έντονη την εμπειρία και τη βεβαιότητα ότι «πύλαι Άδου ου κατισχύσουσιν αυτής» (Ματθ. 16:18). Στις αρχές του 21ου αι., χαιρέται αναστάσιμα μια άνθηση σε όλες τις εκφράσεις της ζωής της, συμβάλλοντας στην πρόοδο της αλβανικής κοινωνίας και στη γενικότερη μαρτυρία της Ορθοδοξίας στον σύγχρονο κόσμο». «Σε εποχή αβεβαιότητας και αναταραχών, η Ορθόδοξος Αυτοκέφαλος Εκκλησία της Αλβανίας τόνωσε την πίστη, την αγάπη, την ελπίδα του Ορθοδόξου λαού και γενικότερα της αλβανικής κοινωνίας. Όπως αναγνωρίζεται ευρύτατα, με την παρουσία και τη δράση της όλα αυτά τα χρόνια δημοκρατικής ζωής (1991 και εξής), συνέβαλε ουσιαστικά στη γενικότερη ανοικοδόμηση, στην πνευματική και κοινωνική ανάπτυξη της Αλβανίας».³⁰⁵

8. Βιβλιογραφία

Ακροκεραύνιος, Αθανάσιος. *Το λυκόφως των Θεών στην Αλβανία*. Σικάγο: Πανεπιστημιακός Αγώνας, 1976.

Γιαννουλάτος, Αναστάσιος. «Εκκλησία της Αλβανίας: Ιστορική – Πνευματική Παράδοση. Τέχνη», στο Γ. Χριστόπουλος, *Ο θησαυρός της Ορθοδοξίας. 2000 Χρόνια, Ιστορία • Μνημεία • Τέχνη*, Β' Τόμος Πατριαρχεία και Αυτοκέφαλες Εκκλησίες. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 2000.

Εκκλησία της Ελλάδας. *Δίπτυχα της Εκκλησίας της Ελλάδας*. Αθήνα: Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδας, 2022.

Γκλαβίνας, Αθανάσιος. *Η Ορθόδοξη Αυτοκέφαλη Εκκλησία της Αλβανίας*. Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ, 1985.

Γκλαβίνας, Αθανάσιος. *Το Αυτοκέφαλον της εν Αλβανία Ορθοδόξου Εκκλησίας επί τη βάσει ανεκδότων εγγράφων*. Ιωάννινα: Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών-Ίδρυμα Μελετών Ιονίου και Αδριατικού Χώρου, 1978.

Μαλκίδης, Θεοφάνης. *Η Ελληνική εθνική μειονότητα στην Αλβανία*. Νέα Υόρκη: Πανεπιστημιακή Ομοσπονδία Αμερικής, 2007.

Μαλκίδης, Θεοφάνης. *Οι Ελληνοαλβανικές σχέσεις*. Αθήνα: Γόρδιος, 2007.

³⁰⁵ Α. Γιαννουλάτος, οπ. π. σ. 251-278.

- Μεταλληνός, Γεώργιος. «Η εκκλησιαστική κατάσταση εις Βόρειον Ήπειρο και Αλβανίαν μέχρι Ανακηρύξεως της Αυτοκεφάλου», στα *Πρακτικά του Β' Πανελληνίου Επιστημονικού Συνεδρίου για τη Βόρειο Ήπειρο*. Κόνιτσα: Πανελλήνιος Σύλλογος Βορειοηπειρωτικού Αγώνα, 1990:305-339.
- Μητροπολίτη Δρυινοπούλεως Σεβαστιανού. *Η εσταυρωμένη Βόρειος Ήπειρος*. Κόνιτσα, 1984.
- Poulton, Hugh. *The Balkans: Minorities and States in Conflict*. London : Minority Rights Publication, 1993.
- Prifti, Petar. *Socialist Albania since 1944. Domestic and foreign developments*. Massachusetts: The MIT press, 1978.
- Sherman, Anthony. *Αλβανία. Ο τσακισμένος αετός των Βαλκανίων*. Αθήνα: Ίνδικτος, 2000.
- Τζωρτζάτου, Βαρνάβα. *Η αυτοκέφαλος ορθόδοξος εκκλησία της Αλβανίας και οι βασικοί θεσμοί διοικήσεως αυτής*. Αθήναι 1975.
- Χότζα, Ενβέρ. *Εκθέσεις και λόγοι 1967-1968*. Τίρανα: ΚΕΑ, 1969.
- Χότζα, Ενβέρ. *Απαντα*. Τίρανα: ΚΕΑ, 1964.
- Χότζα, Ενβέρ. *Σύμβολο πάλης για ελευθερία και σοσιαλισμό*. Τίρανα: ΚΕΑ, 1985.

Μαρίνα Παππά

Ιόνιο Πανεπιστήμιο

«Η θυσία των παιδιών»: θρησκεία, λογοτεχνία, ζωγραφική, γλυπτική.

Η άμεση σύνδεση θεολογίας και τέχνης καταγράφεται από τον Ν. Ματσούκα στην εισήγηση «Θεολογία και Πολιτισμός»: «Εκείνο που πρέπει να τονίσει κανείς με έμφαση, στην προκειμένη περίπτωση, είναι ότι η αποκάλυψη του Θεού μέσω των θεοφανείων στην κτίση και την ιστορία, όπως και να το κάνουμε, έχει ιστορικό χαρακτήρα. Τούτο σημαίνει δεσμό της εκκλησιαστικής ζωής με τη γλώσσα, τα γράμματα, την τέχνη, την πολιτική εξουσία, και γενικά με όλες τις μορφές του πολιτισμού των λαών (2000:81)

Θα μελετήσουμε ιστορικά την αποτύπωση της έννοιας της θυσίας από την θρησκεία και τη μετάβαση στην λογοτεχνία, ζωγραφική, γλυπτικά. Η λέξη «θυσία» υποδηλώνει την τελετουργική προσφορά στη θεότητα, που χαρακτηρίζεται από καταστροφή (πραγματική ή συμβολική θυσία, ολοκαύτωμα) ή εκούσια εγκατάλειψη του προσφερόμενου πράγματος. Η θυσία αφαιρεί από τον κόσμο των ανθρώπων το αντικείμενο, το ζωντανό ον ή το μέρος του σώματος, το οποίο περνά στον θεϊκό κόσμο των πραγμάτων.

Μερικοί πολιτισμοί προτίμησαν τη θυσία παιδιών, αθώων όντων κατ'εξοχήν. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι θυσίες των Καρχηδονίων, οι οποίες κατηγορήθηκαν για σκληρότητα από τους Ρωμαίους και τους Πατέρες της Εκκλησίας.

Στην αρχαία Παλαιστίνη, οι χαναανιτικές λατρείες ασκούσαν τη θυσία παιδιών, απευθυνόμενη στον Βάαλ, τη θεοποίηση της πολιτικής εξουσίας. Οι Φοίνικες θυσίαζαν παιδιά στον θεό Βάαλ, οι Καρχηδόνιοι στον Βάαλ Χαμμόν ή/και τον Ταχίτ για να αποκτήσουν την αγάπη τους ή στο Tanit, κατά τη διάρκεια τελετών γονιμότητας.

Στον σημιτικό και καρχηδονιακό κόσμο, το molk αναφέρεται στη θυσία αίματος που αποτελείται από την προσφορά νεογέννητων μωρών από κοπάδια, τους πρώτους καρπούς της συγκομιδής ή το πρώτοτοκο παιδί.

Κατά τον Μεσαίωνα, ειδικά κατά τη διάρκεια των επιδημιών του Μαύρου Θανάτου, οι Εβραίοι κατηγορούνταν εύκολα ότι θυσίαζαν χριστιανόπουλα και συχνά υπέφεραν από τις φρικτές κατηγορίες.

Ως προς την εικονογραφία και την ζωγραφική, όπως τονίζει η Ανδρομάχη Βουτσινά «Η εικονογραφία είναι η γλώσσα των γραμμάτων, όπως λέει ο Ιωάννης Δαμασκηνός, βοηθάει το λαό να πλησιάσει τη θεολογία, που πολλές φορές είναι δυσνόητη, βοηθά τη μνήμη να έχει τη σειρά των γεγονότων, τα ίδια τα θεϊκά

γεγονότα μπροστά του και να προσφεύγει στη χάρη για βοήθεια ή ευχαριστία. (2000:51).

Ο όρος «θυσία» μας οδηγεί σχεδόν ασυνείδητα τη θυσία του Αβραάμ με χαρακτηριστικά έργα ζωγραφικής:

1. Le sacrifice d'Abraham (Abraham : πατέρας πλήθους, πολλών εθνών) Petrus Paulus Rubens - Peinture sur bois au Musée du Louvre
2. Abraham, Sarah et l'Ange-Jan Provost-1520
3. Le sacrifice d'Abraham -Pieter Pietersz Lastman
4. Paysage avec l'offrande d'Abraham -Frans Francken

Η θυσία του Αβραάμ -Petrus Paulus Rubens

Τοπίο με τη θυσία του Αβραάμ Frans Francken

Η λέξη Αβραάμ σημαίνει πατέρας πολλών ανθρώπων, πολλών εθνών, και δείχνει ότι η θυσία δεν είναι απλώς ένα ζήτημα που περιορίζεται σε μια οικογένεια ή μια μικρή ομάδα, αλλά μάλλον ένα παγκόσμιο γεγονός. Σε αυτή την περίπτωση, η θυσία είναι μια πράξη υποταγής στο θέλημα του Θεού και το παιδί δεν γνωρίζει

ότι πρόκειται να θυσιαστεί μέχρι το τέλος. Σώζεται και την ώρα της θυσίας αντικαθίσταται από κριάρι.

Η σκηνή του θυσιασμένου ή μάλλον κακομεταχειρισμένου παιδιού παρουσιάζεται σιωπηρά ή ρητά στον Ευριπίδη, τον Σενέκα ή τον Β. Κορνάρο (στο Θυσία του Αβραάμ). Στον Β. Κορνάρο, που παίρνει τη σκηνή από τη Βίβλο, για παράδειγμα το παιδί ζητά να σωθεί αλλά ο πατέρας προτιμά να υποτάσσεται στο θέλημα του Θεού.

Ωστόσο, υπάρχουν και άλλες περιπτώσεις όπου παιδιά θυσιάζονται, ή μάλλον σκοτώνονται, αλλά παρουσιάζονται ως βουβοί, δευτερεύοντες χαρακτήρες, θύματα που χρησιμεύουν μόνο ως μέσο εκδίκησης για τους ενήλικες. Αυτή είναι η περίπτωση της Μήδειας που σκοτώνει τους δύο γιούς της ως εκδίκηση προς τον Ιάσωνα.

Στην ελληνική μυθολογία εντοπίζουμε μια σειρά από ωμότητες κατά των παιδιών, ειδικά για λόγους κληρονομιάς. Ο Κρόνος καταβροχθίζει τα παιδιά του για λόγους κληρονομιάς. Είναι η εικόνα της σκληρότητας του Κρόνου που καταβροχθίζει τη Δήμητρα, την Εστία, τον Άδη, τον Ποσειδώνα.

Ποιά είναι η αιτία αυτών των «θυσιών»: οι θεοί, οι άνθρωποι, για λόγους εκδίκησης, οι γονείς, η εμφάνιση του παιδιού. Φυσικά, όταν πρόκειται για την ελληνική μυθολογία, η εξήγηση είναι εύκολη. Σύμφωνα με τον Pierre Grimal :

«Βλέπουμε ότι η ουσία των θεογονικών θρύλων αποτελείται από μια σειρά αντικαταστάσεων, μια γενιά που διαδέχεται με τη βία εκείνη που είχε προηγηθεί στην εξουσία σε όλο τον κόσμο. Και βλέπουμε ότι, δύο φορές, είναι ο νεότερος από τους θεούς.³⁰⁶

Το πρότυπο της θυσίας παιδιών βρίσκεται στην ελληνική τραγωδία και ιδιαίτερα στην Ιφιγένεια στην Αυλίδα και στην Ιφιγένεια στην Ταυρίδα. Είναι μια απαραίτητη θυσία ώστε οι Έλληνες να μπορέσουν να φύγουν για τον Τρωικό πόλεμο. Βλέπουμε την εξέγερση της Ιφιγένειας και μετά την υποταγή της..

Συναντούμε επίσης την περίπτωση του παιδιού που πεθαίνει μόνο ως αθώο θύμα, τυχαία, για λόγους στρατηγικής. Αυτή είναι η περίπτωση του Αψύρτου. Η Μήδεια, αφήνοντας την Κολχίδα με τον Ιάσωνα, παίρνει όμηρο το νεαρό αγόρι και το κομματιάζει για να καθυστερήσει τον στόλο του πατέρα του Αιήτη.

³⁰⁶ Grimal P.(1953), *La mythologie grecque*, Que sais-je ?, Paris., Presses Universitaires de France, Paris.

Μήδεια -Γιαννούλης Χαλεπάς

Συνοπτικά μπορούμε να πούμε ότι οι αιτίες των πράξεων είναι η βούληση των θεών, η διαδοχή, η φυσική εμφάνιση των παιδιών, η εκδίκηση στο ζευγάρι ή λόγοι στρατηγικής.

Ιδιαίτερη περίπτωση αποτελεί η αντιμετώπιση των παιδιών στο *Αμάρτημα της Μητρός μου*. Η κακοποίηση είναι διπλή στο *Αμάρτημα της Μητρός μου*:

Μιαν ημέραν την επλησίαση απαρατήρητος, ενώ έκλαιε γονυπετής προς την εικόνα του Σωτήρος. -Πάρε μου όποιο θέλεις, έλεγε, και άφησε μου το κορίτσι. Το βλέπω πως είναι να γένη. Ενθυμήθηκες την αμαρτίαν μου και εβάλθηκες να μου πάρης το παιδί, για να με τιμωρήσης. Ευχαριστώ σε Κύριε! Μετά τινά στιγμάς βαθεία σιγής, καθ'ήν τα δάκρυα της ήκουοντο στάζοντα επί των πλακών ανεστέναξεν εκ βάθους καρδίας, edίστασεν ολίγον, και έπειτα επρόσθεσεν -Σου έφερα δύο παιδιά στα πόδια σου... χάρισε μου το κορίτσι! Όταν ήκουσα τας λέξεις ταύτας, παγερά φρικιάσις διέτρεξε τα νεύρα μου και ήρχησαν τα αυτιά μου να βοϊζουν. Δεν ηδυνήθην ν' ακούσω περιπλέον. Καθ' ην δε στιγμή είδον, ότι η μήτηρ μου, καταβληθείσα υπό φοβεράς αγωνίας, έπιπτεν αδρανής; Επί των μαρμάρων, εγώ αντί να δράμω προς βοήθειαν της, επωφελήθην την ευκαιρία να φύγω εκ της εκκλησίας, τρέχων ως έξαλλος και εκβάλλων κραυγάς, ως εάν ηπείλει να με συλλάβη αυτός ο Θάνατος»

Η κακοποίηση είναι διπλή στο *Αμάρτημα της Μητρός μου* γιατί ο θάνατος του πρώτου παιδιού είναι τυχαίος, η μητέρα έχει τύψεις και τα άλλα παιδιά και τα άλλα παιδιά στο παρασκήνιο, σχεδόν ψυχολογικά κακοποιημένα αφού η μητέρα κάνει διακρίσεις.

Ωστόσο, η πιο δύσκολη εικόνα είναι η περιγραφή του Κάφκα στο *Γράμμα προς τον Πατέρα*. Δεν είναι λογοτεχνικό έργο, αλλά επιστολή προς τον πατέρα του συγγραφέα. Περιγράφει όλα τα βάσανα, τα βάσανά του.

Οι συγγραφείς παρουσιάζουν τα βάσανα των παιδιών στο παρασκήνιο, αλλά διαπιστώνεται ότι τα παιδιά, ακόμη και όταν γίνονται ενήλικες, θυμούνται το σωματικό ή ψυχολογικό μαρτύριο που επιβάλλεται από γονείς ή ενήλικες. Στη μυθολογία πρόκειται για διαδοχή μεταξύ γενεών, αλλά στη σύγχρονη λογοτεχνία τα βάσανα των παιδιών δείχνουν την προβληματική συμπεριφορά των γονέων τους που μεταφέρουν στα παιδιά τους τα δικά τους προβλήματα και τις διαταραχές των παιδιών τους.

Στην γλυπτική η παρουσίαση της Μήδειας από το γλύπτη Γιαννούλη Χαλεπά, συνδέεται άμεσα με την αντιμετώπιση που είχε από την μητέρα του. Μελετά το θέμα της Μήδειας για πρώτη φορά το 1976. Μετά το θάνατο της μητέρας του επανέρχεται στη θεματική με τρεις διαφορετικές εκδοχές όπου κυριαρχεί η γυναικεία μορφή κρατώντας μαχαίρι. Στην πιο βίαιη εκδοχή το η μια παιδική μορφή είναι προσκολλημένη στο σώμα της ενώ το άλλο παιδί προσπαθεί να απομακρυνθεί. Στις μεταγενέστερες εκδοχές τα σώματα των δύο παιδιών είναι μακριά από το σώμα της μητέρας τους και παρουσιάζονται περισσότερες λεπτομέρειες ως προς τα χαρακτηριστικά του προσώπου και του σώματος.

Η θυσία του Ισαάκ 1960-1966 Marc Chagall

Στη σύγχρονη ζωγραφική, ιδιαίτερη σημασία έχει η παρουσίαση της θυσίας του Αβραάμ από το Marc Chagall. Το έργο βρίσκεται στο Μουσείο Chagall στη Νίκαια. Όπως και άλλοι πίνακες αποτελείται από δύο επίπεδα. Στο πρώτο επίπεδο υπάρχει η γη και το επίπεδο της θυσίας. Ψηλά στον ουρανό η θεϊκή παρέμβαση μέσω της παρουσίας δύο αγγέλων. Ο μεγαλύτερος άγγελος, σχεδιασμένος σε μπλέ φόντο, φαίνεται να βυθίζεται σε δυναμική κίνηση και σταματάει το χέρι του Αβραάμ. Ο άσπρος άγγελος, στο βάθος μοιάζει να δίνει εντολή για την κίνηση του πρώτου. Θα μπορούσε να είναι μια επίκληση του Θεού, του οποίου η αναπαράσταση δεν επιτρέπεται.

Στη δεξιά πλευρά, παρουσιάζονται τα δεινά της γενιάς του Αβραάμ, τα οποία ο Chagall δεν διστάζει να παρουσιάσει μέσα από παρουσίαση της μητρότητας και του μαρτυρίου του Χριστού. Στο κατώτερο επίπεδο, η ομάδα του Αβραάμ του γιού του, χρωματίζονται από τη φλόγα του ολοκαυτώματος, κίτρινη και κόκκινη. Ο πίνακας ζωγραφίστηκε σε σύντομο χρόνο, σε μεγάλες ζώνες με έντονα χρώματα που μαρτυρούν τις κινήσεις του καλλιτέχνη.

Διαπιστώνουμε ότι η έννοια της θυσίας, και ιδιαίτερα της θυσίας των παιδιών προσεγγίζεται από την αρχαιότητα, με μεταβολές στην προσέγγιση στο πέρασμα του χρόνου και με διαφορετικά εκφραστικά μέσα στην λογοτεχνία, την ζωγραφική και τη γλυπτική. Αποδίδονται οι αιτίες, η τραγικότητα, οι εκφάνσεις του πόνου, η λύτρωση στην αποτύπωση μιας οικουμενικής πραγματικότητας.

Βιβλιογραφία

Anouil J. ,1961) *Nouvelles pièces noires: Jésabel, Antigone, Roméo et Jeannette, Médée*, Paris, Les Editions de La Table Ronde.

Euripide, (ed. 1990) *Iphigénie à Aulis*, Traduit par Jean et Mayotte Bollack, Paris, Les Editions de Minuit.

Fo D. , Fr. Rame, (1989) *Fo Venticinque monologhi per una donna*, Torino, Einaudi editore

Grimal P.,(1953), *La mythologie grecque, Que sais-je ?*, Paris,, Presses Universitaires de France, Paris.

Kafka Fr. (ed.2003) *Brief an den Vater, Originalfassung*, Frankfurt am Main, Fischer Taschenbuch Verlag GmbH.

Pacoud- Reme E., Dopffer A. (2022) *Musée National Marc Chagall : Guide de visite*, Musées Nationaux du XX siècle.

Ανουιγ Ζ.,χ.χ *Μήδεια*, Ιζαμπέλ, Μτφ. Φώντας Κονδύλης, Αθήνα, Εκδόσεις Δωδώνη.

Βιζυηνός Γ., *Το αμάρτημα της μητρός μου*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 1996,

Βουτσινά Α(2000) «Αγιογραφία- Εικαστική θεώρηση και δυναμική, Θεολογία και πολιτισμός» στο *Θεολογία και Τέχνη*, 50-59 , Εκδόσεις «Το Παλίμψηστον», Θεσσαλονίκη.

Κορνάρος Β. ,(εκδ.2005), *Η θυσία του Αβραάμ*, Αθήνα ,Εκδόσεις Πελεκάνος

Ματσούκας Ν. (2000) «Θεολογία και πολιτισμός» στο *Θεολογία και Τέχνη*, 80-85, Εκδόσεις «Το Παλίμψηστον», Θεσσαλονίκη.

Αντώνιος Λ. Μπαφαλούκος, Δρ. Ιεραποστολικής Μεγάλος Πρωτοπρεσβύτερος
του Πατριαρχείου Αλεξανδρείας Μεταδιδασκτορικός Ερευνητής ΕΚΠΑ,

Διευθυντής του Γραφείου Τύπου και Δημοσίων Σχέσεων της Ι. Μ. Νέας
Ζηλανδίας και του Θεολογικού Σεμιναρίου «Άγιος Μάρκος» της Επισκοπής
Τολιάρας και Νοτίου Μαδαγασκάρης

**Η διαπολιτισμική και διαθρησκευτική συνεργασία στην εκπαίδευση. Η
Ορθόδοξη Ιεραποστολή - Μια ανοιχτή πρόκληση και πρόσκληση για τον
καινούργιο εκπαιδευτικό κόσμο αλλά και μια ποιμαντική ευθύνη για την
Εκκλησία**

Περίληψη

Έχοντας την ευλογία να βρεθώ στην ιεραποστολή, βίωσα τη συμβολή των
θρησκευτών εν γένει και ειδικότερα του Χριστιανισμού, στην εκπαίδευση ως
παράγοντα ενότητας, αγάπης και ανάπτυξης των λαών.

Ιδιαίτερα σημαντικός είναι ο ρόλος της θρησκείας στην εκπαίδευση όχι μόνο ως
θρήσκευμα αλλά και ως φορέας που αντιμετωπίζει από κοινού τους ανθρώπους
όλων των θρησκειών και ομολογιών ασκώντας βασικό παιδευτικό ρόλο μέσα
από τα σχολεία των ιεραποστολικών μητροπόλεων.

Η ποιμαντική ευθύνη για την Εκκλησία είναι τεράστια καθώς η εκπαίδευση
αλλά και το θρησκευτικό μάθημα στη σύγχρονη εποχή οφείλει να
πραγματώνεται έξω από πλαίσια που εγκλωβίζουν το μυαλό και τις ψυχές των
παιδιών. Σκοπός η δημιουργία μελλοντικών πολιτών αλλά και πιστών με
ανεπτυγμένες υγιείς νοοτροπίες με στόχο να οδηγήσει σε έναν κόσμο που θα
μειώνει στο ελάχιστο τις εσωτερικές συγκρούσεις των ανθρώπων. Όσο το
δυνατόν επιτυγχάνεται ο στόχος αυτός, τόσο περισσότερο απενεργοποιούνται
αιτίες μελλοντικών πολεμικών συρράξεων που θα έχουν ως βάση
φονταμενταλιστικές αντιλήψεις από θρησκευτικά μορφώματα.

Έχοντας στην ιεραποστολή να διαχειριστείς τέτοιες καταστάσεις στην
καθημερινότητά σου, παλεύεις να σταλάξεις μέσα από το σχολείο στις ψυχές
των νέων ανθρώπων το αγαθό της ειρήνης και της αλληλεγγύης. Σε αυτές τις
περιπτώσεις μέσα από την βίωση επικίνδυνων φαινομένων που εξελίσσονται
μπροστά και γύρω σου αντιλαμβάνεται την αναγκαιότητα της διαπολιτισμικής
και διαθρησκευτικής συνεργασίας, με παράλληλη συμβολή και υποστήριξη
θεσμικών καθιδρυμάτων, όπως αυτό της Εκκλησίας.

Η συμβολή μας θα έχει να κάνει με τη μεταφορά της εμπειρίας μας από την πρώτηγραμμή τέτοιων συνθηκών και καταστάσεων μέσα από τα σχολεία μας στην ιεραποστολή, που ασκείται από το Πατριαρχείο Αλεξανδρείας και πάσης Αφρικής αναφερόμενοι σε δύο περιπτώσεις αυτές του Καμερούν αλλά και αυτήν της ΝοτίουΜαδαγασκάρης. Παράλληλα θα αναφερθούμε στον εγκεντρισμό της χριστιανικής πίστης που προκύπτει μέσα από τον διαπολιτισμικό διάλογο.

Abstract

Intercultural and interreligious cooperation in education within the Orthodox Mission – It is not only an open challenge and invitation to the new educational world but also a pastoral responsibility for the Church

Having been blessed to be in the mission, I experienced the contribution of religions in general and Christianity in particular, to education as a factor of unity, love, and development of peoples.

The role of religion in education is particularly important, not only as a religion but also as a body that treats people of all religions and confessions together, exercising a basic educational role through the schools of the missionary metropolises.

In modern times education and religious subjects as well, should be carried out, outside the framework that traps the minds and souls of children. This means that the pastoral responsibility of the Church is of paramount importance. The aim is to create future citizens and believers with developed healthy mindsets to lead to a world that will decrease to the minimum people's internal conflicts. The more this goal is achieved, the more the causes of future warfare based on fundamentalist perceptions by religious formations are deactivated.

Having to manage such situations in the mission in your daily life, you struggle to drip through school the good of peace and solidarity into the souls of young people. In these cases, through the experience of dangerous phenomena that evolve in front of you and around you, you understand the necessity of intercultural and interreligious cooperation, with the parallel contribution and support of institutions, such as the one of Church's.

Our contribution will have to do with the transfer of our experience from the first line of such conditions and situations through our schools at the mission, which is exercised by the Patriarchate of Alexandria and All Africa, referring to two cases,

those of Cameroon and that of South Madagascar. At the same time, we will refer to the ingraftment of the Christian faith that arises through intercultural dialogue.

1. Εισαγωγή

Η Εκκλησία στη φύση της είναι ιεραποστολική¹. Τό ἀποστολικόν ἔργον καί ἡ ἔξαγγελία τοῦ Εὐαγγελίου, γνωστή ὡς *ιεραποστολή*, ἀνήκουν εἰς τόν πυρῆνα τῆς ταυτότητος τῆς Ἐκκλησίας, ὡς διαφύλαξις καί τήρησις τῆς ἐντολῆς τοῦ Κυρίου

«Πορευθέντες μαθητεύσατε πάντα τά ἔθνη» (Μτθ 28,19). Εἶναι ἡ πνοή ζωῆς, τήν ὁποῖαν ἐμφυσᾷ ἡ Ἐκκλησία εἰς τήν κοινωνίαν τῶν ἀνθρώπων καί ἐκκλησιοποιεῖ τόν κόσμον διὰ τῶν ἑκασταχοῦ νεοπαγῶν τοπικῶν Ἐκκλησιῶν. Ὑπό τό πνεῦμα αὐτό, οἱ

¹ S. Mazzolini, prof.ssa La chiesa è essenzialmente missionaria, il rapporto <<natura della Chiesa >> -

<<missione della Chiesa>> nell' iter costituzione d Ecclesia(1959 - 1964), Analecta Gregoriana 276,(Editrice Pontificia Università Gregoriana), Roma 1999.

ὀρθόδοξοι πιστοὶ εἶναι καὶ ὀφείλουν νὰ εἶναι ἀπόστολοι τοῦ Χριστοῦ ἐν τῷ κόσμῳ. Ἡ ἀποστολή αὐτὴ πρέπει νὰ ἐκπληροῦται ὄχι ἐπιθετικῶς, ἀλλ' ἐλευθέρως, ἐν ἀγάπῃ καὶ ἐν σεβασμῷ πρὸς τὴν πολιτιστικὴν ταυτότητα ἀτόμων καὶ λαῶν. Εἰς τὴν προσπάθειαν αὐτὴν ὀφείλουν νὰ συμμετέχουν πᾶσαι αἱ Ὀρθόδοξοι Ἐκκλησίαι μὲ τὸν δέοντα σεβασμὸν εἰς τὴν κανονικὴν τάξιν².

Ἡ Ἐκκλησία ἔχει ὡς πρωταρχικὴ τῆς ευθύνῃ τὴν ἐκπαίδευσιν τῶν παιδιῶν, ὄχι μόνον ὡς μιὰ διαδικασίαν καλλιέργειας διανοητικῶν δυνατοτήτων ἀλλὰ τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ὅλου ἀνθρώπου ὡς δημιουργήματος τοῦ Θεοῦ μετὰ ψυχολογικὰ καὶ πνευματικὰ του χαρακτηρισμὰτα.

Οἱ Ἱεραποστολικαὶ Μητροπόλεις παρατηρῶντας τὰς νέας τάσεις καὶ προκλήσεις στὸν ὄχι τοῦ ἐκπαίδευσιν καὶ ἔχοντας ὡς βασικὸ γνῶμονα, ὄχι ἀπλᾶ ὅτι εἶναι ἀλλὰ ὅτι οφείλει νὰ εἶναι ὁ ἀνθρώπος ἐν τῇ οὐσίᾳ του, καὶ τὴν εἰκόνα τὴν ὅποια ἔχει ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία γιὰ τὸν ἀνθρώπον ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸ νόημα τῆς υπάρξεως του

συμβάλλει κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἐν τῇ προσπάθειᾳ γιὰ καλύτερην ἀντίληψιν τῆς πραγματικότητος τῆς ἐκπαίδευσιν ἐκτὸς τῶν ὁρίων τῆς Ἑλλάδος ἀλλὰ καὶ τῆς ἡπείρου μας, καὶ συγκεκριμένως ἐν τῇ ὑποσαχάρια Ἀφρικῇ. Σκοπὸς εἶναι μὲσα ἀπὸ

αὐτὴν τὴν προσπάθειαν νὰ πραγματοποιεῖται μετὰ ὅσον κατὰ τὸ δυνατόν καλύτερον τρόπον ἐκπαιδευτικὴ καὶ παιδαγωγικὴ διαδικασία.

Θὰ προσεγγίσουμε τὸ θέμα μας ἀπὸ θεωρητικῆς καὶ πρακτικῆς πλευρᾶς μιᾶς καὶ ἡπράξης εἶναι θεωρίας ἐπίβασιν ὥστε νὰ μπορέσουμε νὰ σχηματίσουμε μιὰ ὅσον τὸ δυνατόν πλεονεκτικὴν ἀποψιν.

2. Ἡ Ἐκπαίδευσιν ἐν τῇ Ἱεραποστολῇ εἶναι ποιμαντικὴ ευθύνῃ τῆς Ἐκκλησίας

Ἐν τῇ τομέᾳ τῆς παιδείας, τῆς νεολαίας καὶ γενικᾶ τῆς ἐκπαίδευσιν ἡ συνεισφορὰ τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας, ἀναλογικᾶ μετὰ τὰ χρόνια παρουσίας τῆς ἐν τῇ Καμερόν ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ νέοϊδρυθείσᾳ, ἐπισκοπῇ Τολιάρας καὶ Νοτίου Μαδαγασκάρης, εἶναι πολὺ σημαντικὴ ἐν ὅλοις τὰς ἐπίπεδα. Ἡ ἐκπαίδευσιν παίξει σημαντικὸν ὄλον ἐν τῇ ἀνάπτυξιν

τῆς προσωπικότητος τοῦ ἀτόμου καὶ κατ' ἐπέκτασιν ὀλοκλήρης τῆς κοινωνίας, ἐφόσον οἱ νέοι μὲσα ἀπὸ αὐτὴν ἀναπτύσσουν τὰς ἰκανότητάς τούς καὶ ἀποκτοῦν τὴν δυνατότητα νὰ ἐνταχθοῦν ἐν τῇ υφιστάμενῃ κοινωνικῇ δομῇ. Κατὰ συνέπειαν ἡ

ἐκπαίδευσιν δὲν εἶναι μόνον ἡ ἀπόκτησιν κάποιων πληροφοριῶν ἀλλὰ εἶναι μιὰ διαδικασία πλεονεκτικὴ καὶ συνεισφέρει ἐν τῇ προώθησιν τῆς κοινωνικῆς

δικαιοσύνης, κάτι το οποίο είναι το κυρίως ζητούμενο στην προκειμένη περίπτωση³.

Στην Αφρική, το πρώτο και βασικό που θα ήθελα να καταστήσω γνωστό και σαφές είναι ότι η εκπαίδευση αποτελεί αγαθό ακριβό και τις περισσότερες φορές για λίγους.

Αυτό ισχύει και για τα κρατικά εκπαιδευτήρια, αφού ακόμα και η δημόσιαεκπαίδευση δεν είναι δωρεάν. Το γεγονός λοιπόν αυτό συνιστά τον βασικό

ανασταλτικό παράγοντα για εκατομμύρια - έστω και αν ακουστεί υπερβολικό -

² Μήνυμα, της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου της Ορθοδόξου Εκκλησίας, Προς τον Ορθόδοξο λαό και κάθε άνθρωπο καλής θελήσεως. Κρήτη, (2016), § 1, Εγκύκλιος, της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου της Ορθοδόξου Εκκλησίας, Κρήτη, (2016), § 2,6.

³ Πρβλ. Αντώνιος Μπαφαλούκος, (πρωτοπρ.), *Η ιεραποστολική δράση της Ορθοδόξου Εκκλησίας στο Καμερούν*, τυπωθήτω.

παιδιά, τα οποία διακόπτουν το σχολείο ή δεν εγγράφονται ποτέ σε αυτό, γιατί οι οικογένειές τους δεν έχουν τη δυνατότητα να ανταπεξέλθουν στις οικονομικές υποχρεώσεις. Επακόλουθο αυτού είναι πως πλέον του 60% των παιδιών της Αφρικής είναι αναλφάβητα.

Αποτελεί, λοιπόν, γεγονός ότι τα σχολεία που ανήκουν στις ιεραποστολικές μητροπόλεις συγκαταλέγονται στα ιδιωτικά εκπαιδευτικά ιδρύματα. Τα δίδακτρα σε αυτά τα σχολεία καταβάλλονται στις περισσότερες των περιπτώσεων από τις ιεραποστολές καθώς και όλα τα έξοδα λειτουργίας και συντήρησής τους. Η

Εκκλησία το θέμα της εκπαίδευσης και της διαπαιδαγώγησης των παιδιών το έχει ως πρωταρχικό ποιμαντικό της μέλημα. Ακολουθεί ακόμα και στην Αφρική πιστά τους λόγους από τις διδαχές του Αγίου Κοσμά του Αιτωλού: «Ὡς ἂν θέλετε χαρίσετε μου και ἕνα σχολεῖον ἐδῶ εἰς την χώραν σας να μανθάνουν τὰ παιδιὰ μας γράμματα, νά ἤξεύρουν ποῦ περιπατοῦνε καί τότε νάν τὰ εὐχῶμαι νά ζήσουν, νά προκόψουν. Ἀμή δέν εἶναι καλά νά βάλετε ὅλοι σας νά κάμετε ἕνα ρεφενέ, νά βάλετε καί ἐπιτρόπους νάν τό κυβερνοῦν τό σχολεῖον, νά βάνουν διδάσκαλον νά μανθάνουν ὅλα τὰ παιδιὰ καί πλούσια καί πτωχά χωρίς να πληρώνουν»⁴.

Είναι αναμφισβήτητο και αξιοσημείωτο γεγονός ότι πολλά από τα παιδιά αυτά που φοιτούν στα σχολεία των ιεραποστολικών μητροπόλεων σημειώνουν υψηλές

επιδόσεις και διαπρέπουν στα γράμματα. Έτσι λοιπόν η ιεραποστολή ενισχύει οικονομικά μαθητές, μαθήτριες καθώς και φοιτητές, φοιτήτριες για την ολοκλήρωση των σπουδών τους μέσω υποτροφιών και προγραμμάτων εκπαιδευτικής υιοθεσίας.

Η εκπαίδευση λοιπόν των παιδιών αλλά και των εφήβων αποτελεί βασική ποιμαντική ευθύνη της Εκκλησίας. Η ποιμαντική δράση και διακονία στην

εκπαίδευση είναι χρέος για την ορθόδοξη ιεραποστολή. Τα σχολεία των διαφόρων ιεραποστολών είναι γνωστά στην ιστορία από παλαιότερα έως και τις μέρες μας και πρόσφεραν αγαθούς καρπούς στην κοινωνία. *Όλες οι ξένες ιεραποστολές επέδρασαν θρησκευτικά στους Αφρικανούς, πρώτα με την εκπαίδευση των παιδιών τους και μετά*

*με το θρησκευτικό τους έργο. Το ίδιο συμβαίνει τώρα και στην Ορθόδοξη ιεραποστολή*⁵. Το Πατριαρχείο Αλεξανδρείας και πάσης Αφρικής, με τις κατά τόπους Μητροπόλεις, έχει ως πρωταρχικό στόχο να υπηρετήσει τα παιδιά και τους εφήβους τόσο στις

ελληνικές κοινότητες όσο και στον υπόλοιπο αφρικανικό κόσμο. Άλλωστε είναι καθομολογουμένως γνωστή η αγάπη που τρέφει ο Μακαριώτατος Πατριάρχης

κ. Θεόδωρος Β' για τα παιδιά και δεν είναι λίγες οι φορές που έχει δηλώσει πως τα παιδιά είναι το μέλλον της Αφρικανικής ηπείρου αλλά και του κόσμου ολόκληρου.

3. Εκπαίδευση και σχολεία στην ιεραποστολή

Στο Καμερούν, για παράδειγμα, για να πάρει επίσημη άδεια λειτουργίας ένα σχολείο θα πρέπει για πέντε χρόνια να λειτουργήσει κανονικά, - αυτό σημαίνει πως θα

καταβάλει η ιεραποστολή όλα τα έξοδα, - να τηρεί το αναλυτικό και ωρολόγιο

⁴ Ιωάννης Β. Μενούνος, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές (και Βιογραφία)*, (εκδ. Τήνος), Αθήνα, χ.χ. σ. 142.⁵ Δαμασκ. Γρηγοριάτης, (μοναχός), "Μέγας ει, Κύριε και θαυμαστά τα έργα Σου" Αληθινές ιστορίες από την ιεραποστολή στην Αφρική, (Ιεραποστολικού Συνδέσμου "Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός"),

Θεσσαλονίκη 1996, σ. 25.

πρόγραμμα του υπουργείου και εφόσον κατ' αυτήν τη δοκιμαστική περίοδο περάσει όλους τους προβλεπόμενους ελέγχους από τα αρμόδια κλιμάκια του υπουργείου παιδείας της χώρας, στη συνέχεια θα λάβει τη σχετική αδειοδότηση. Αυτό

συνεπάγεται ότι θα υψωθεί στο μέσον του σχολικού συγκροτήματος η σημαία της χώρας με μία πανηγυρική τελετή αλλά θα παραμείνει η κάλυψη όλων των εξόδων στην ιεραποστολή. Περί της αδειοδότησεως περίπου το ίδιο καθεστώς ισχύει και στη Μαδαγασκάρη.

Στα σχολεία της ορθόδοξης ιεραποστολής, οι δάσκαλοι αλλά και οι μαθητές προέρχονται από διάφορες φυλές με διαφορετικές κουλτούρες και πολιτισμικά δεδομένα αλλά και από διαφορετικές θρησκείες και ομολογίες. Αυτό μας δίνει τη δυνατότητα να αντιληφθούμε την ευρεία γκάμα και το τεράστιο άνοιγμα της

βεντάλιας του χώρου και του πλαισίου προέλευσης των μαθητών αλλά και των στελεχών των σχολείων. Είμαι βέβαιος, πως πλέον αν και σε μικρότερο βαθμό, συνάδελφοι εκπαιδευτικοί και στην Ελλάδα, έχουν αντίληψη της

πολυπολιτισμικότητας των σύγχρονων σχολείων. Φυσικά στο Καμερούν αλλά και στη Νότια Μαδαγασκάρη η συνύπαρξη είτε εκπαιδευτικών είτε μαθητών από διαφορετικές θρησκείες και φυλές δεν προκαλούν καμία έκπληξη ούτε φυσικά

επιφέρουν συγκρουσιακές καταστάσεις. Κάτι εντελώς διαφορετικό συμβαίνει στην περίπτωση των γειτονικών κρατών Νιγηρίας και Νίγηρα. Λαμβάνοντας υπόψη τα ανωτέρω παραδείγματα καθίσταται σαφές ότι η ευθύνη της ποιμένουσας Εκκλησίας στην εκπαίδευση εν γένει αποτελεί μία από τις νευραλγικές και πολυσύνθετες διακονίες.

Η ετερογένεια των εκπαιδευτικών μονάδων που υφίσταται πλέον και στην ελληνική πραγματικότητα, αποτελεί γεγονός δεδομένο για τις σχολικές τάξεις όλων των

βαθμίδων εκπαίδευσης στην Αφρική. Σε αυτήν την ετερογένεια υπάγονται η πολιτισμική, η θρησκευτική αλλά και η εξίσου ισχυρή φυλετική ετερότητα. Αντιλαμβανόμαστε λοιπόν πως η άσκηση του εκπαιδευτικού έργου συναντά πολλές και αντικειμενικές δυσκολίες.

Η ποιμαντική ευθύνη είναι μεγάλη και η Εκκλησία είναι ιδιαίτερα ευαίσθητη και προσεκτική στα θέματα των ετεροτήτων. Παρόλα αυτά, το μάθημα πάντοτε ξεκινά με προσευχή στην οποία συμμετέχουν κανονικά και χωρίς αντιδράσεις ή διαπληκτισμούς όλοι ανεξαιρέτως. Για παράδειγμα, το "Πάτερ ημών" είναι μια προσευχή που την γνωρίζουν πλέον όλα τα παιδιά των ιεραποστολικών εκπαιδευτηρίων.

Στις πολυπολιτισμικές πλουραλιστικές κοινωνίες της Αφρικής στις οποίες πολιτισμικά διαφοροποιημένες ομάδες του πληθυσμού οφείλουν να συμβιώσουν σε δύσκολες καταστάσεις. Η διαπολιτισμική και διαθρησκευτική συνεργασία στην

εκπαίδευση έχει στόχο να διαχειριστεί την όποια ετερότητα όπως αυτή υφίσταται στις πολυπολιτισμικές αυτές κοινωνίες. Μέσα από αυτήν τη συνεργασία επιτυγχάνουμε

την αλληλεπίδραση ανθρώπων που ανήκουν σε διαφορετικούς πολιτισμούς να εμπλουτίζουν τη ζωή και την πραγματικότητά τους με στοιχεία που αναγνωρίζουν ως θετικά στον άλλον, (τα νέα παιδιά έχουν ιδιαίτερο χάρισμα σε αυτό). Η ενσωμάτωση αυτή δημιουργεί τις συνθήκες αυτές αποδοχής και υποδοχής του άλλου όχι ως ξένου ή εχθρού αλλά φίλου και πολλές φορές αδελφού. Στην εφαρμογή όλων αυτών - που μπορεί να ακούγονται, να διαβάζονται και να φαίνονται εύκολα στα λόγια, παρά ταύτα, είναι πολύ δύσκολα και πολύπλοκα στην πράξη - λαμβάνονται υπόψη οι αναπτυξιακές ανάγκες των μαθητών όλων των σχολικών βαθμίδων. Η αναδιαμόρφωση μέσα από την εκπαίδευση προτύπων σκέψης και συμπεριφοράς ιδιαίτερα στο επίπεδο της καθημερινότητας, όσον αφορά στην οικογενειακή,

επαγγελματική και κοινωνική ζωή, όσο και στο επίπεδο των ατομικών επιλογών είναι μία ποιμαντική επιτυχία της ιεραποστολικής δράσης.

Στην άσκηση της ορθόδοξης ιεραποστολής η μέθοδος που εφαρμόζεται είναι ο εγκεντρισμός της αλήθειας του Ευαγγελίου στα στοιχεία της θρησκευτικής και εν γένει ζωής των Αφρικανών αδελφών μας με τον δέοντα σεβασμό. Ο ιεραπόστολος λοιπόν συνεργάζεται με όλους, μαθητές και εκπαιδευτικούς, από όποια τυχόν

θρησκευτική παράδοση προέρχονται. Δεν υποτιμά κανέναν αλλά μάλλον αναζητά και βρίσκει γέφυρες επαφής και επικοινωνίας με όλους.

Έτσι λοιπόν αντιλαμβανόμαστε πως και τα θρησκευτικά διδάσκονται στα πλαίσια της διαπολιτισμικής και διαθρησκευτικής συνεργασίας. Δεν πρέπει να μας διαφεύγει το γεγονός πως οι μαθητές και τα στελέχη των εκπαιδευτηρίων μπορεί να είναι ορθόδοξοι, ρωμαιοκαθολικοί, προτεστάντες, μουσουλμάνοι, ανιμιστές καθώς και πιστοί διαφόρων αφρικανικών θρησκευμάτων. Ως εκ τούτου, τα θέματα που

επιλέγονται να διδαχθούν και να επεξεργαστούν τα παιδιά αφορούν σε πανανθρώπινες αξίες όπως η αγάπη, η ελευθερία, η φιλανθρωπία, η ανεκτικότητα και οι οποίες στηρίζονται σε αρετές που είναι κοινώς αποδεκτές από όλους.

Για να αντιληφθούμε κατά το ελάχιστο την Καμερουνέζικη πραγματικότητα, οφείλουμε να παραθέσουμε κάποια βασικά στοιχεία. Ο πληθυσμός του Καμερούν ανερχόταν σε 23.794.164⁶ το 2018 και το 2023 ανήλθε σε 28.088.845⁷ κατοίκους, μεβάση την τελευταία επίσημη καταγραφή. Στην πραγματικότητα όμως ανεπίσημα ο πληθυσμός είναι πολλαπλάσιος καθώς δεν καταγράφεται κάποιος παρά μόνο όταν φτάσει στο 21ο έτος της ηλικίας του. Στην περιοχή του Βορρά μπαίνει στην διαδικασία να καταγραφεί κάποιος, αν τον συλλάβουν 2 και 3 φορές, μόνο και μόνο για να αποφύγει να πληρώνει το σχετικό πρόστιμο στην αστυνομία. Από αυτό μπορούμε να συμπεράνουμε ότι ο πληθυσμός, ειδικά αναφορικά με τα παιδιά, είναι αρκετά εκατομμύρια παραπάνω⁸.

Προφανώς, το μεγαλύτερο μέρος του τοπικού πληθυσμού αισθάνεται συνδεδεμένο με τα σχολεία της ιεραποστολής, εξαιτίας του γεγονότος ότι σε πολλές των

περιπτώσεων έχει οικειοθελώς δωρίσει τα οικόπεδα όπου χτίστηκαν τα σχολεία αυτά και πρόσφερε δωρεάν εργασία και χρήματα για την αγορά των οικοδομικών υλικών.⁹ Η συνεργασία αυτή των Αφρικανών αδελφών με την ιεραποστολή λαμβάνει χώρα στο καλό κλίμα εμπιστοσύνης που αναπτύσσεται καθημερινά. Μέσα σε αυτό πιστεύουν ακράδαντα ότι η διοίκηση της μητρόπολης γνωρίζει να οργανώνει πολύ καλύτερα τα θέματα της εκπαίδευσης, όπως άλλωστε αυτό έχει επιβεβαιωθεί.

⁶ Επίσημη κρατική εκτίμηση 2018.

⁷ Επίσημη κρατική εκτίμηση, ανακτήθηκε στις 24 Σεπτεμβρίου 2023.

⁸ Συνέντευξη αιδεσ. Πρωτοπρ. π. Δημητρίου Τενέ Γεν. Αρχιερ. Επιτρόπου της Ι.Μ.Καμερούν.

⁹ D. Kirangu - K. Giatumire, *Independent Igie The Origin of the Independent Church*, (Regal PressLtd), Nairobi 1935, p. 3.

Η φυλετική ποικιλία είναι τεράστια καθώς αριθμούνται σχεδόν 250 εθνοτικές φυλές που μιλούν 200 διαλέκτους. Ως εκ τούτου στα σχολεία της χώρας διδάσκονται τα

γαλλικά και τα αγγλικά αναλόγως του προτεκτοράτου αποικιακής προέλευσης.

Στο Καμερούν και συγκεκριμένα στη Γιαουντέ, την πρωτεύουσα, της χώρας υπήρχε πριν μερικά χρόνια το Θεολογικό σεμινάριο που δυστυχώς δεν υφίσταται πλέον για λόγους ανεξάρτητους από τη θέληση της Ιεράς Μητροπόλεως. Με τη λειτουργία του σεμιναρίου επιτυγχανόταν η καλύτερη εκπαίδευση και η καλλιέργεια όσων παιδιών

επιθυμούσαν να ενταχθούν πιο ενεργά στον χώρο της ιεραποστολής οπότε κατ' αυτόν τον τρόπο καλλιεργούνταν τα μελλοντικά στελέχη της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Στις μέρες μας ο Μητροπολίτης Καμερούν κ.κ. Γρηγόριος καταβάλλει άοκνες προσπάθειες για την επαναλειτουργία του.

Στο χωριό Τσατίμπαλι του βορείου Καμερούν, στην ενορία της Αγίας Ειρήνης, λόγω της στρατηγικής σημασίας της τοποθεσίας του, σχεδιάστηκε και ιδρύθηκε τεχνική σχολή με σχετικά εργαστήρια καθώς και κτηνοτροφικές και πτηνοτροφικές

εγκαταστάσεις, αφού υπάρχει ηλεκτρικό ρεύμα στην περιοχή, έστω και με πολλές και επανειλημμένες διακοπές. Υπήρξε περίοδος κατά την οποία στην τεχνική σχολή παρακολουθούσαν έξι χιλιάδες μαθητές και φοιτούν αγόρια και κορίτσια.

Σε μικρή απόσταση από το Κατράνγκ όπου είναι η έδρα του ιεραποστολικού κέντρου στον Βορρά, στην περιοχή Γκανγκάλα βρίσκεται το Δημοτικό σχολείο της ιεραποστολής.

Να αναφέρουμε και το χωριό Ντατσέκα (Datcheka) στο βόρειο Καμερούν, στην ενορία των Αγίων Ραφαήλ, Νικολάου και Ειρήνης, όπου υπάρχουν νηπιαγωγείο και εξατάξιο δημοτικό σχολείο¹⁰.

Στο νηπιαγωγείο το οποίο βρίσκεται δίπλα στον ναό των Αγίων Ραφαήλ, Νικολάου και Ειρήνης η χαρά και μόνο με την παροχή μίας καραμέλας είναι συγκινητική. Στο δε δημοτικό είναι απερίγραπτη η κατάσταση του ενθουσιασμού όταν υπάρξει η δυνατότητα λήψης τετραδίων και μολυβιών και γενικά γραφικής ύλης. Στον Βορρά μπορούμε να αναφέρουμε αντίστοιχα την κατασκευή και λειτουργία του εξατάξιου δημοτικού σχολείου στο χωριό Μπουρού, στην ενορία του Αγίου Χριστοφόρου στα σύνορα με το νότιο Τσάντ.

Στο χωριό Ντούκουλα στο βόρειο Καμερούν και στην ενορία των Τριών Ιεραρχών υπάρχει Δημοτικό Σχολείο. Σε σχολεία στον έξω Βορρά - extreme nord - που φιλοξενούνται σε αχυροκαλύβες, με κομμένους κορμούς από δένδρα για

καθίσματα, η παρουσία εκπαιδευτικών εθελοντών, έστω για μικρό διάστημα, ως υποστηρικτό -

επικουρικό έργο είναι πάντοτε ευπρόσδεκτο. Θα μπορούσαμε ενδεικτικά και μόνο να αναφέρουμε από τον Νότο, το εξατάξιο δημοτικό σχολείο στην περιοχή του Κόλμπαχ στην ενορία του Αγίου Ελευθερίου. Το αυτό ισχύει και για τα σχολεία μας στη Νότια Μαδαγασκάρη.

Στη Μαδαγασκάρη, στο Νότο και στη νεοϊδρυθείσα επισκοπή Τολιάρας, έχουμε δσχολεία - τώρα κατασκευάζεται το 9ο μαζί με το ορφανοτροφείο. Λειτουργεί θεολογικό σεμινάριο και σχολή πληροφορικής, η πρώτη μάλιστα στη Νότια Μαδαγασκάρη .

¹⁰ Πρβλ. Αικ. ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, συντάκτης, Γραμματέας του Πανελληνίου Χριστιανικού Ομίλου Ορθοδόξου Ιεραποστολής, Ιεραποστολικά Μέτωπα, στο Ιεραποστολικός Ταχυδρόμος, Τριμηνιαία έκδοση πανελληνίου χριστιανικού ομίλου ορθοδόξου ιεραποστολής, 146, Απρίλιος -

Ιούνιος, Αθήνα, (2019) 29' - πρβλ. και προσωπική εμπειρία από την συμμετοχή μου στην

ιεραποστολική περιοδεία στο βόρειο Καμερούν, λειτουργήσαμε στην εν λόγω ενορία και μοιράσαμε γραφική ύλη, την οποία έλαβαν με πολύ μεγάλη χαρά και ενθουσιασμό τα παιδιά των σχολείων.

4. Δυσκολίες στην άσκηση του εκπαιδευτικού έργου

Οι δυσκολίες αυτές που βιώνουν τα παιδιά πρωτίστως αλλά και οι εκπαιδευτικοί ταυτόχρονα, τους κρατούν ενωμένους με δυνατούς δεσμούς. Δεν είναι υπερβολή να μπαίνεις μέσα σε μια αίθουσα στο τέλος της ημέρας, καθώς το σχολείο είναι υποχρεωτικό πρωί και απόγευμα, και να δίνεις την τελευταία καραμέλα που έχεις στην τσέπη στον πρώτο μαθητή για να δεις τι θα κάνει, (θα την βάλει στην τσέπη να

την πάρει σπίτι ώστε να την μοιραστεί με τα αδέρφια του, θα την φάει μόνος του;) και να μένεις εμβρόντητος και σοκαρισμένος όταν την ξετυλίγει την γλείφει και την δίνει στον επόμενο. Μία καραμέλα για πενήντα παιδιά της τάξης. Αυτά σας τα μεταφέρω

για να αντιληφθείτε λίγο το κλίμα μέσα στο οποίο οφείλουν να λειτουργούν οι συνάδελφοι εκπαιδευτικοί εκεί. Φυσικά το ωράριο είναι εξαντλητικό, καθώς ένας δάσκαλος διδάσκει σε μία αίθουσα που εναλλάσσονται οι μαθητές από το πρωί ως αργά το απόγευμα με μία ανάπαυλα το μεσημέρι για φαγητό και λίγη ξεκούραση. Οισυνθήκες είναι σαφώς καλύτερες στη Μαδαγασκάρη.

Στην ιεραποστολή καθίσταται ξεκάθαρο πως δεν πάμε με την διάθεση της επιβολής και του ελιτισμού ή της ανωτερότητας, δεδομένα που χαρακτήριζαν τις κατακριτές περιόδους της αποικιοκρατίας και δοξάζουμε τον Θεό που η Ορθόδοξη ιεραποστολή δεν ταυτίστηκε με τέτοιες καταστάσεις, αλλά με την αγαπητική διάθεση της προσφοράς και του εγκεντρισμού του πολιτισμού και της ζωής των Αφρικανών αδελφών μας με τις αρχές και τα ιδεώδη του χριστιανισμού. Το αξιοθαύμαστο είναι πως όλοι θέλουν να μετέχουν στο μάθημα των θρησκευτικών και η συμμετοχή στο μάθημα ακόμα και παιδιών από χωριά ή φυλές που είτε είναι ανιμιστές είτε μουσουλμάνοι - δεν το συζητάμε για παιδιά από χωριά με ομολογιακές χριστιανικές ομάδες, - είναι ιδιαίτερος αξιοσημείωτη. Τα παιδιά θα συναναστραφούν το ένα το άλλο και δεν ξεχωρίζουν από ποια θρησκευτική ή φυλετική ομάδα προέρχονται. Αυτό δημιουργεί ένα κλίμα συνεργασίας και καλής διαθέσεως που αύριο θα μας δώσει στην τοπική κοινωνία φιλήσυχους πολίτες που θα μπορούμε πάνω τους να στηρίξουμε τις ελπίδες για την μελλοντική ειρήνη στην περιοχή. Η εκπαίδευση που παρέχεται στα εκπαιδευτήρια της ιεραποστολής επιτυγχάνει να διατηρεί ζωντανή τη μαρτυρία της Εκκλησίας, παρόλο που δεν επιδιώκεται καμία μορφή προσηλυτισμού πολλά από τα παιδιά αλλά και τους εκπαιδευτικούς βλέποντας πως απευθυνόμαστε χωρίς καμία διάκριση σε κάθε πονεμένο, βασανισμένο και αναγκασμένο άνθρωπο

ζητούν να μάθουν για την Ορθόδοξη Εκκλησία και να ενταχθούν σε αυτή. Το παράδειγμα και η ζωντανή αυτή μαρτυρία της Εκκλησίας μέσα και από τον τομέα της εκπαίδευσης που δίνει πολυμέτωπο αγώνα να προσλάβει ολόκληρη την δημιουργία στις υπάρχουσες κοινωνικο - θρησκευτικο - πολιτισμικές συνθήκες συντελεί ώστε ο Αφρικανός αδελφός μας να επιθυμεί ελεύθερα να μετέχει σε αυτήν την εν Χριστώ μεταμόρφωση που θα τον αποκαταστήσει «στο αρχαίο κάλλος» (πρβλ. Ιω. 10,10).

Εν γένει, η παιδεία είναι το μόνο μέσο που έχει τη δύναμη να βγάλει τους ανθρώπους και κατ' επέκτασιν τις κοινωνίες και τους λαούς από την ένδεια, τον λιμό, τη φτώχεια και τη μελαγχολία, καθότι μέσα από την εκπαιδευτική διαδικασία αλλάζουν νοοτροπίες και καταπολεμούνται διαστρεβλωμένες παγιωμένες

καταστάσεις. Χωρίς να προηγηθεί η πνευματική καλλιέργεια και η άνοδος του μορφωτικού επιπέδου δεν μπορεί να επιτευχθεί άνοδος του βιοτικού επιπέδου.

Αυτονόητο ότι δεν είναι όλα και πάντοτε τόσα όμορφα. Υπάρχουν περίοδοι εντάσεων και συγκρούσεων. Αυτές όμως προέρχονται κυρίως από εξωγενείς παράγοντες. Θα σας αναφέρω από την προσωπική μου εμπειρία δύο περιστατικά. Το ένα έχει να κάνουμε σχολεία στη Γιαουντέ, όπου τον Οκτώβριο του 2017, μέλη του ISIS έζωναν κορίτσια με εκρηκτικά και τα ανατίναζαν μέσα στις τάξεις τους. Το δεύτερο έχει να κάνει με την περιοχή της Garoua, τον Νοέμβριο του 2017, όπου μέλη της Boko Haram σταμάτησαν ένα από τα λεωφορεία που κάποιες φορές χρησιμοποιούν και μαθητές, ρώτησαν ποιοι είναι χριστιανοί και ποιοι μουσουλμάνοι, κατέβασαν κάτω δέκα άτομα που δήλωσαν χριστιανοί στο θρήσκευμα και τους αποκεφάλισαν. Τέτοια γεγονότα δυστυχώς δυσχεραίνουν την ανάπτυξη κλίματος εμπιστοσύνης και συνεργασίας. Το μόνο που επιτυγχάνουν όλοι αυτοί οι ακραίοι φονταμενταλιστές και τρομοκράτες είναι να δυναμιτίζουν την ειρήνη και το υπέρτατο αγαθό της παιδείας.

Μέσα από πολλή δουλειά αντιλαμβάνονται πλέον μικροί και μεγάλοι πως δεν είναι ούτε όλοι οι χριστιανοί ούτε όλοι οι μουσουλμάνοι ή ανιμιστές ίδιοι. Δεν νομίζω να συντελεί σε κάτι να σας περιγράψω κατά το δυνατόν τα συναισθήματα που

αναπτύσσονται. Το μόνο που θα ήθελα να σας μεταφέρω είναι τα μάτια, τα βλέμματα όλων των παιδιών, πόσο φόβο εκπέμπουν αλλά και πόσος περισσότερος φωλιάζει στις καρδιές τους. Νομίζω ότι αυτό μόνο ένας δάσκαλος - παιδαγωγός μπορεί να αντιληφθεί.

5. Επιλεγόμενα

Η εκπαιδευτική αυτή δραστηριότητα της Ιεράς Μητροπόλεως Καμερούν, όσο και της Ιεράς Επισκοπής Τολιάρας και Νοτίου Μαδαγασκάρης δεν εργάζεται σε καμία περίπτωση υπό τη μορφή του προσηλυτισμού. Αποτελεί αναμφισβήτητο γεγονός ότι το έργο της εκπαίδευσης που ασκείται στα ιεραποστολικά σχολεία έχει καταφέρει να ανταποκριθεί στις προκλήσεις της αφρικανικής πλουραλιστικής και πολυπολιτισμικής πραγματικότητας. Για τον λόγο αυτό τα σχολεία της ιεραποστολής παρέχουν ευρεία και πολυεπίπεδη γνώση. Οι απόφοιτοι των σχολείων αυτών, αλλά κυρίως οι νέοι ορθόδοξοι κληρικοί θα έχουν τη δυνατότητα να εκπροσωπούν την Ορθόδοξη

Εκκλησία στα όρια της μητροπόλεως Καμερούν αλλά και στα όρια της Ιεράς Επισκοπής Τολιάρας και Νοτίου Μαδαγασκάρης ως γηγενείς κληρικοί αλλά και ως

ενεργά μέλη των εκκλησιαστικών κοινοτήτων και των ευρύτερων τοπικών κοινωνιών και θα μπορούν να σταθούν σωστά και επάξια μέσα σε αυτό το ποικιλόμορφο, πολυπολιτιστικό και πολυθρησκευτικό περιβάλλον. Είναι σαφές από όσα προαναφέρθηκαν πως τα εκπαιδευτικά προγράμματα που εφαρμόζονται και έχουν ως κυρίαρχο γνώμονα την ιεραποστολική ποιμαντική μέθοδο η οποία προβάλλει με συνέπεια

και μαρτυρεί με σεβασμό τη Βασιλεία του Θεού επιτυγχάνουν την ελαχιστοποίηση αν όχι και την κατάργηση των διαχωρισμών και των διακρίσεων καθότι εκεί στα έσχατα «οὐκ ἔνι Ἰουδαῖος οὐδὲ Ἕλλην, οὐκ ἔνι δούλος οὐδὲ ἐλεύθερος, οὐκ ἔνι ἄρσεν καὶ θήλυ· πάντες γὰρ ὑμεῖς εἰς ἓστε ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ». (Γαλ. 3,28).

Βιβλιογραφία

Αγία και Μεγάλης Συνόδου της Ορθοδόξου Εκκλησίας, *Εγκύκλιος, της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου της Ορθοδόξου Εκκλησίας, Κρήτη, (2016), § 2,6.*

Αγία και Μεγάλης Συνόδου της Ορθοδόξου Εκκλησίας, *Μήνυμα, της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου της Ορθοδόξου Εκκλησίας, Προς τον Ορθόδοξο λαό και κάθεάνθρωπο καλής θελήσεως. Κρήτη, (2016), § 1.*

- Γρηγοριάτης Δαμασκηνός, μοναχός. “Μέγας ει, Κύριε και θαυμαστά τα έργα Σου”
Αληθινές ιστορίες από την ιεραποστολή στην Αφρική, (Ιεραποστολικού
 Συνδέσμου “Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός”), Θεσσαλονίκη 1996.
- Kirangu D. – Giatumire K., *Independent Igie The Origin of the Independent Church*, (Re-
 gal Press Ltd), Nairobi 1935.
- Mazzolini, Sandra, prof.ssa. *La chiesa è essenzialmente missionaria, il rapporto*
 <<natura della Chiesa >> - <<missione della Chiesa>> nell’ iter costituzione d’Ecclesia(1959 -
 1964), Analecta Gregoriana 276, (Editrice Pontificia Università Gregoriana),
 Roma 1999.
- Μενούνος, Β. Ιωάννης. *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές (και Βιογραφία)*, (εκδ. Τήνος),
 Αθήνα, χ.χ.
- Μπαφαλούκος Αντώνιος, πρωτοπρεσβύτερος. *Η ιεραποστολική δράση της*
Ορθοδόξου Εκκλησίας στο Καμερούν, τυπωθήτω.
- Μπαφαλούκος Αντώνιος, Μ. Πρωτοπρ. του Πατριαρχείου Αλεξανδρείας και
 Δρ. Ιεραποστολικής, (επιμ.), *Ιερά Επισκοπή Τολιάρας και Νοτίου*
Μαδαγασκάρης, 4 Χρόνια προσφοράς και αγάπης.
- Παπακωνσταντίνου, Αικ., συντάκτης, Γραμματέας του Πανελληνίου
 Χριστιανικού Ομίλου Ορθοδόξου Ιεραποστολής, *Ιεραποστολικά Μέτωπα*,
 στο *Ιεραποστολικός Ταχυδρόμος*, Τριμηνιαία έκδοση πανελληνίου
 χριστιανικού ομίλου ορθοδόξου ιεραποστολής, 146, Απρίλιος – Ιούνιος,
 Αθήνα, (2019).

